

" М А Н А С "
ЭПОСУНУН
СӨЗДҮГҮ

БИШКЕК — 1995

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ
АДАБИЯТ НАСАНА ИСКУССТВО ИНСТИТУТУ «МАНАС» — 1000
МАМЛЕКЕТТИК ДИРЕКЦИЯСЫ

«МАНАСТЫН» 1000 ЖЫЛДЫГЫНА КАРАТА

„МАНАС“ ЭПОСУНУН СӨЗДҮГҮ

(С. Мусаевдин жалпы редакциясы менен)

Түзгөндөр: Абдылдаев Э. Сарышбехсов Р.

Акматалиев А. Садыков Б.

БИШКЕК — 1995

«Манас» эпосунун сөздүгү / Түзгөндөр: Э. Абдылдаев, А. Акматалиев, Б. Садыков, Р. Сарыпбеков. Кыргыз Рес- публикасынын Улуттук Илимдер академиясы, Адабият жа- на искусство институту. Бишкек, 1995 —172 б.

Р е д к о л л е г и я

Литматов Ч. (башкы редактор), Абдылдаев Э., Акмата. лиев А., Какеев В. А., Ахматов Т., Асанканов А., Бегали- ев С., Мусаев М., Жайнакова А., Сарыпбеков Р., Сады- ков Б., Шаршеев Ш., Акжол Асанбек уулу.

Басмага Адабият жана искусство институтунун Окумуштуулар Кеңеши сунуш кылган

Рецензенттер: филология илимдеринин кандидаттары —

К. Кырбашев. Б. Кебекова, Д. Исаев. Ч. Жумагулов, С. Мусаев, тарых- илимдеринин кандидаты: Д. Сапаралиев. Т. Казиев.

(С) Адабият жана искусство институту, 1995.

РЕДАКТОРДОН

Бүгүнкү күндө кыргыз элинин баатырдык-энциклопедиялык улуу эпосу «Манас» жалпы адамзаттын орток мурасы-дүйнөлүк улуу маданий эстеликтердин катарынан орун алышы ага чар тарабынан илимий изилдөөнү талап кылып олтурат. Ошолордун бири эпостун текстин терең түшүнүп билүү үчүн андагы көөнө жана башка тилдерден кирген сөздөргө, ошондой эле ар түрдүү түшүнүктөргө (тарыхый — этнографиялык, мифтик, диний, географиялык, астрономиялык, философиялык, медициналык ж. б.) илимий комментарийлерди, түшүндүрмөлөрдү берүү болуп саналат. Буга чейин бул иште бир катар тажрыйба топ-толду десек болот. 1940—1944-жылдары «Манас» сериялары деген жалпы ат менен жарык көргөн чакан китепчелерде түзүүчүлөр тарабынан (Ы. Абдыракманов ж. б.) түшү-нүксүз айрым сөздөрдүн кыскача мааниси берилген, 1958—1960-жылдары жарык көргөн «Манас» үч илтигинин кыскартылып бириктирилип түзүлгөн төрт томдугунун комментарийлери академик К. К. Юдахиндин редакциясы астында иштелип, анда түшүнүксүз сөздөргө гана эмес, айрым топонимдерге, этнонимдерге да кыскача түшүнүк-төр берилген. К. Р. Юдахин ошондой эле өзүнүн атактуу «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (М., 1965) көп терминдерди фольклор деген жалпы ат менен «Манас» алынган мисалдар аркылуу иллюстрациялап которуп, маанисин ачкан. «Манастагы» комментарий берилүүчү сөздөрдүн, түшүнүктөрдүн сөздүгүн системалуу чогултуу, түзүү 60-жылдардын аягында «СССР элдеринин эпостору» деген сериядан эпостун эки тилде (кыргызча, орусча) Кыргыз Илимдер академиясынын Тил жана адабият институнун «Манас» секторунун илимий кызматкерлери тарабынан чыгаруу даярдыгы менен башталган. Эки улуу манасчы Сагымбай менен Саякбайдын варианттары боюнча түшү-нүксүз сөздөрдүн (көөнө жана чет тилдерден кирген сөз-дер) этнографияга байланышкан түшүнүктөрдүн, тононим, этноним, антропоним, зоонимдердин толук сөз тизмеси (словник) түзүлгөн (кийин ал Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы «Манас» энциклопедиясынын» сөз тизмегин түзүүдө толук пайдаланды), Иш андан ары улантылып», 1979 — 1982-жылдары С. Орозбаковдун варианты боюнча үч илтиктин биринчи бөлүмү («Манас») төрт томдугу, 1985—1990-жылдары С. Каралаевдин варианты боюнча үч илтиктин («Манас», «Семетей», «Сейтек») 5 томдугу «Манас» бөлүмүнүн кызматкерлери (Э. Абдылдаев, С. Му-саев, Р. Сарыбеков, Р. Кыдырбаева, К. Кырбашев, А. Жайнакова ж. б.) тарабынан жарыяланганда бардык томдордун аягында түшүнүксүз сөздөргө комментарийлер берилген.

Профессор Х. Карасаев «Өздөштүргөн сөздөр», «Накыл сөздөр», «Кавус наме» деген китептеринде эпостун түшүнүк-сүз сөздөрүнө, идиомаларына баштагы сөздүктөргө караганда бир кыйла кеңири анализ жасаган.

Азыр «Манастын» С. Орозбаковдун, С. Каралаевдин варианты боюнча даярдалган академиялык басылыштарынын комментарийлери анын жаңы тепкичке көтөрүлүшү болуп саналат. Түзүүчүлөр бул комментарийлерди мүмкүн болушунча академиялык басылыштын принциптерине толук жооп бергидей денгээлде жеткирүүгө аракет кылышты.

Колунуздардагы «Сөздүктү» түзүүчүлөр аталган эмгектердин тажырыйбасына таянуу жана алардын натыйжаларын белгилүү даражада пайдалануу менен эпосто түшүндүрмө берилүүнү талап кылган терминдерди толуктап, тактап, тиешелүү аныктамалар менен жабдып кайрадан иштеп чыгышты. Бул сөздүктүн негизин Р. Сарыпбеков, Э. Абдылдаевдин даярдаган тексттердин академиялык бастырылыштарына даярдалган илимий комментарийлар менен сөздүктөр түзүшөт. Ошондой эле «Сөздүктүн» терминдерин даярдоодо К. Кырбашев, А. Жайнакова, С. Мусаев, А. Акматалиев, Б. Садыков, О. Исмаилов, М. Мукасов, Ж. Матенова жана башкалардын материалдары пайдаланылды.

Азырынча «Сөздүк» Сагымбай манасчынын вариантынын басмага берилген үч томунун көлөмүн гана ичине камтыйт. Эпостун кийинки томдорунун сөздүктөрү даяр болуу мезгилине карата өз учурларында берилмекчи. Ошондой эле Саякбай манасчынын вариантынын негизинде да «Сөздүк» даярдалып жатат.

ААЛАМ —

(Ааламды бузган кыяры). — (ар. алэм) — 1. Бүткүл дүй- нө, бардык жаратылыш. 2. Бүткүл жер жүзү. Кээде бардык эл маанисинде да колдонула берет. Эпосто бүткүл жер жүзү, бардык адамдар маңызында кезигет.

ААЛИМ —

(Аалимдер куран окушуп (ар. алим — «билимдүү», «илимпоз»). 1. Тарыхый — диний уламсаhtarды, исламдын этикалык — укуктук нормаларын теория жүзүндө жакшы каада салттарды шарияттын негизинде жүргүзгөн ишмелер. 2. Жалпы эле окумуштуу, илимпоз. СО инв. № 576, 763-6.).

АБУ ЗАМЗАМ СУУСУ —

(Абу замзам суусунан). — (ар. абу — дары болуучу, эм болуучу айыктыруучу, замзам—Мекедеги мусулмандар ка- сиеттүү деп эсептеген булактын аты) — 1. Дары болуучу замзам суусу, эм болуучу замзам суусу, айыктыруучу зам- зам суусу маанилеринде. Замзам булагы мусулмандар өзгөчө жогору баалаган ыйыктардын бири. Замзам суусунун дары- лык сапаты, касиети бар — деп эсептелип, жогору бааланат. Ошон үчүн ажыга баргандар идишке куюп ала келишип, каалагандарына ооз тийгизишкен. Замзам суусун ичүү, ага жууну, айрыкча өлгөн адамды — сөөктү жууш расмисинде пайдалануу өзгөчө баркталган. 2. Өтмө түрдө эл арасында өзгөчө баалуу, баарына эм боло турган дары, же жагымдуу рахат бере турган суусун, ичимдик маанилеринде да айты- ла берет. Эпосто негизинен 1-мааниси, айрыкча замзам суу- сун касиеттүү—деп эсептөө түшүнүгү, кеңири колдонулган.

ААЛЫ —

(Азирет Аалы шерлердин) — Мукамбеттин агасы Абу-та- либдин баласы жана ошону менен бирге эле пайгамбардын кызы Фатимага үйлөнгөн. Пайгамбар өлгөндөн соң төрт до- сунун (чарярдын) бири катары (Абубакр, Омор, Осмон) ки- йин ордун ээлеп, халиф аталып бийлик жүргүзгөн. Мусул- ман мифологиясында өлүмдөн коркпос баатыр, айкөл, жоо- март калыс башчы катары баяндалат, анын образы ислам дининин чегинен чыгын, элдик эпостордун каармандарынын тибинде сүрөттөлүүгө откон. Ал Мукамбеттен алган укмуш- туу кылычы зулпукор (ар. Зу-л-факор) тулпары Дул-дул ме- нен укмуштуу эрдиктерди жасайт. Аалы динчилер тарабы- нан көтөрө чалган ар түрдүү эпитеттерге ээ болгон. Алардын ичинен кыргыздарга өтө белгилүү болуп «Манаста» да кол- донулганы: Азирет Аалы (арабча Назрет «улуу даражалуу». «касиеттүү», «ыйык»), Шаймерден (иранча шах — «шаа», «падыша», мардан — «эр», «баатыр» б. а. «баатырлардын падышасы»). Шаймерден (Шахи — Мардан) деген эпитети аркылуу көптөгөн чыгыш өлкөлөрүнүн оозеки чыгармала- рында эпостук, жөө жомоктук баатырларды ар кандай кы- йындыктардан коргоочу пир катары орун алган.

ААЛЫ ЖАНАП —

ар. али — «жогорку», «күчтүү», «кудуреттүү»; джа- наб — «улуу», «бийик даражалуу») — кудреттүү, улуу да- ражалуу (мансабы, даражасы жогору адамга кайрылганда урматтап айтылчу сөз).

АДАЛ (алал түрүндө да айтыла берет) —

(Адал менен арамды). — (ар. халаал — эркин, уруксат кылынган, тыюу салынбаган, байланышы жок). — 1. Ислам дининин эрежелери боюнча тыюу салынбаган, жасоого, пай- даланууга жол берилген жорук-жосун, жүрүм-турумдар, же ичип-жешке уруксат кылынган тамак-аштар. 2. Өтмө маа- ииде: күнөөсүз, таза, чыныгы, туура. 3. Өз эмгеги менен табылган мал, дүнүйө-мүлк, акча ж. б. 4. Мусулманчылык- тын кеңири белгилүү эрежелеринин биринен болгон эркек баланы сүннөткө олтургузуу (көбүнчө баланы олтургузуу түрүндө айтылат) расмисин да кыргыздар «колун адалдоо» — деп атай беришет. Эпосто түшүнүктүн саналган түр- лөрү бүт жолугат.

АДАШ —

1. Жолдош. 2. Дос, тамыр (бул маанисинде аяш- адаш формасында да колдонулат. Экөө бир эле сөз, создун байыркы формасы адаштагы «д» тыбышы соңку кыргыз ти- линдеги көп сөздөрдөгүдөй эле «й» тыбышына өтүү менен аяш формасы пайда болгон). 3. Аты уйкаш, ысымдаш.

АДИС (же хадис) —

(Аят, адис сөзүнө). — (ар. хадис — жаңылык, кабар, аң- геме) — Мукамбет Мустапа (к. Мустапа) пайгамбардын (к. байгамбар) ишмердигин жана анын акыл-набат сөздөрүн камтыган уламынгар. Анда мусулман коомунун диний- укуктук турмушунун түрдүү жактары камтылган. Адис исламдын принциптеринин жана идеяларынын орчундуу бөлүгүн камтуу менен укук маселеси боюнча курандан кийинки экинчи таяныч болуп саналат, сүннот (сунна) ага негизделген.

АЖАЛ —

(Ажал айдап келгени). — (ир. ажал — аяктоо) — олүм, адамга (жалпы эле жандууларга) чектелген тирүүчүлүк- түн — жашоонун бүтүшү, тирүү жүрүүнүн — жашоонун аяктоо чеги. 1. Кыргыздар арасына ислам дини аркылуу жайылган бул түшүнүк боюнча ар бир адамдын (жандуу- нун) тирүүчүлүктө канча убакыт жашаары Алда таала (к. Алда таала) тарабынан алдын ала белгиленип коюлат. Адам ошол белгиленген убакыт бүткөндө гана өлөт (эпосто кеңири жолугуучу «Ажал анык, айда өлбөйт, Адам уулу кайда өлбөйт», же «Ажалдан артык жан өлбөйт» — деген сыяктуу же «Ажалдан мурун эч ким өлбөйт» — деген маа- нидеги түшүнүктөр мунун далили). Адамдын өлүмү — ажалдын жетиши. Буга караганда ажал адамды издеп, же кубалап жүрүп, ошол издеп тапканда, же кубалап жеткен- де адам өлөт — тирүүлүгү токтойт делген ишеним да бо- лушу мүмкүн. Ажалдын жетиши — өлүм адам жанынын денеден ажырап, аны таштап

кетүүсү (жан алуучу периште алып кетүү — жан тартуу) катары түшүнүлөт.

АЙ МҮЙҮЗГӨ УЙ ЧАЛУУ —

(Ай мунарын жем кылып

(Ай мүйүзгө уй чалды). — элдик эң эски ишенимдердин

Аябай сыйлап багыпмын). — Айдын нуру менен ба-^ГУУ — өзгөчө бапестөө, аземдеп, сыйлап, баалап күтүү, ке- ректүүнүн, каалаганынын баары менен камсыз кылуу маа- нисинде. Адатта бул түшүнүккө маанилеш катары «Күн мунарын жем кылуу» да кошо айтылат.

АЙ МҮЙҮЗГӨ УЙ ЧАЛУУ —

(Ай мүйүзгө уй чалды). — элдик эң эски ишенимдердин биринен.

Түпкү теги айды кудай тутуп, ага сыйынуу ише- нимдери менен байланыштуу болушу мүмкүн. Бул уйдун мүйүзүн айга окшоштуруудан көрүнөт. Эпосто түлөө (к. тү- лөө) өткөрүүдө курмандыкка уй союуну туюнтат. Тилеген тилектин, же түлөө өткөрүүгө себеп болгон окуянын, мак- саттын маанисине жараша курмандыкка чалынуучу мал- Дын саны түрдүүчө болушу мүмкүн. Мисалы: кээде ак са- Ры башыл кой, же ай туякка бээ чалуу гана эскерилсе, кээ- Де алардын экөө тең, ага кошумча катары айры өркөчкө төө чалуу бүт саналып да айтылат.

АЙРӨК —

(Айрөктөшүп карага). — кордоо, кемсинтүү, табалоо маанилерине ээ болгон, талаш-тартышты, урушуу, мелде- шүү учурларында колдонулуучу сөз. Көбүнчө өөпүрүм жаштарга, келин-кыздарга мүнөздүү деп эсептелинет, би- рок жаакташып урушкан аялдар каршысын тилдөөнүн бир түрү катары пайдаланылган учурлар да кездеше берет. Эр- кектер арасында тамаша түрүндө колдонулушу мүмкүн.

АЙРЫ ӨРКӨЧКӨ ТӨӨ ЧАЛУУ —

(Айры өркөчкө төө чалды). — жакшы тилек, ойлонул- ган ой, максат жүзөгө ашуусуна кудай, же адамдарды кол- доо касиетине ээ болгон сырдуу күчтөр, жогорку кудуреттүү күчтөр (эпосто айрыкча ата-бабанын арбагы өзгөчө баркка ээ), арбактар — рухтар ыраазы болуп, жардам берсин үчүн алардын урматына багышталган курмандыктардын бир түрү. Эпосто мындай курмандыктардын өзгөчө кеңири жо- лукканы жана кадырлуусу ай туякка бээ чалуу. Айры өркөчкө төө чалуу сейрек эскерилгени менен курмандык чалуудагы максат, тилектин өзгөчө орчундуулугун белгилей турган көрүнүштөрдөн. Жалпы эле курмандыкка чалынуу- чу малдын өнү-түзү, жашы, эркек-ургаачылыгы белгилүү мааниге ээ болгондуктан төө чалууда ак баш инген өзгөчө жогору бааланат. Расминин түпкү теги ислам динине чейин эле турмушта орун алса да кийин мусулманчылыктын же- рөлгөлөрүнө ылайыкташтырылган.

АЙ ТУЯК ЧАЛУУ —

(Ай туягын чалышты). — түлөөгө, курмандыкка мал ча- луу, расмисинин көрүнүштөрүнүн бири — бул жерде жылкы союлат. Салттын түпкү теги көп кудайлар мезгилдеринен бери келе жаткандыгына айга (курмандыкка чалынуучу малдын ай түспөлүнө ээ экендиги — ай туяк), ак түскө (курмандыктын талабына толук туура келүүчү малдын ак түстө болушу — ак боз бээ) табынуудан да даана көрүнөт. Анын үстүнө ислам дининин ишениминде курмандыкка жылкы чалуу салты жок. Эпос боюнча курмандыкка чалы- нуучу жылкынын өңүнөн башка эркек же ургаачы экендиги да чоң мааниге ээ (Манас төрөлгөн убакта туулган анын келечекки аты Аккуланын урматына ыйык көтөрүлүл Кам- барбоз деп аталган жорго боз айгырдын үйрүндөгү жылкы- лардын эркектери бүт жоокерлер минүүгө, ал эми ургаачы- лары ак түлөөгө союуга арналуу). Эпосто жылкыны түлөө- гө — жакшылык тилекке арнап чалуудан башка да макул- дашылган убаданы бекитүү, андан кайра жанбастыкты бил- дирүү максатында бээнин ичин жарып, анын канына кол- дорун карысына чейин малып убадага катышкан адамдар «убададан тангандын каны ушундай болуп төгүлүп кал- сын!» — деп ант кылышканы эскерилет. «Манаста» ата- бабанын арбагына сыйынуу — табынуу сыяктуу эле ар бир жакшы тилек, иштин башталышында ак боз бээ чалуу өзгөчө кеңири кезиккен расмилерден.

АЙЧЫК —

(Айчыктуу туулар жаркылдап). — (кыр.) 1. Айдын ки- чирейтилип айтылышы, б. а., кичинекей ай (жаңы туулган ай). 2. Жарым ай түрүндө

тууга ж. б. кооздолуп сайылган сайма же тартылган сүрөт. Ал көпчүлүк муулман өлкөлө- рүнүн мамлекеттик эмблемасы.

АК —

(Ак буюрганга көнсөм деп). — (ар. хакк — чыныгы, таза, чындык, туура, күнөөсүз) — 1. Чыныгы, таза, чындык күнөөсүз. 2. Адал — сөздүн бул 1—2-мааниси кыргыздын өз төл сөзү «ак» менен маанилеш жана үндөш болгондуктан, алардын ортосунда айырмачылык анча сезилбей, экөө бирин бири маани жагынан толуктап, семантикасын кеңитип бир сөз катары колдонулуп калган. 3. Көпчүлүк учурда Алданын негизги 99 сыпаттама ысымдарынын бири. Эпосто не- гизинен ушул мааниде колдонулат.

АКАК —

(Тиш жасаган акактан). — (ар. агаг — янтарь) — 1. асыл таш, көбүнчө янтарга карата айтылат. 2. Өтмө мааниде: өтө тунук, таза, аппак.

АК АСАБА —

(Ак асаба кызыл туу,

Айгайлаган ызы-чуу.

Көк асаба кызыл туу

Көк жаңырган ызы чуу). — Туунун ак түстүү сабы (к. асаба). Ак түс кыргыздардын ишениминде тазалыктын, ыйыктыктын белгиси болгондуктан, мындай сап ал туунун башка туулардан айырмалуулугун, өзгөчө ыйыктыгын баса көрсөткөн. Ошонун параллелинде «Көк асаба кызыл тууну» кароого болот. Көк асман түстүү болгондуктан, ал да байыр- кы түрктөрдө ак сыяктуу ыйык эсептелинген. Кыргыздын жалпы туусу (Манастын ата-бабасынан бери сакталып кел- ген кандык туусу) — кызыл, атап айтканда, ак же көк асабага тагылышы ушуга байланыштуу.

АК БАЙГАМБАР —

(Ак байгамбар буюрган:

«Алтын сакал Айкожо

Анын кызматына бар» — деди). — (ир. пэйгэмбер — екул, ар. хакк — таза, чыныгы, күнөөсүз) — чыныгы таза байгамбар. Мукамбеттин көп эпитетторинин бири. (к. байгамбар).

АК ДИН —

(Азирет кожом тил алса

Ак динине салууга

Аны баштап келиңиз) — (ар. Хакк — таза, чыныгы, дин — ишенүү) — чыныгы таза дин, Мукамбеттин окуусу боюнча ислам дини дүйнөдөгү эң таза, чыныгы дин, калган диндер бурмаланган, бузулган.

АК ЖӨКӨР —

(Айдаркан уулу эр Көкчө

Ак жөкөр мылтык алыптыр). — Түрктүн ак жана мон- голдун нөкөр (жөкөр) жолдош, жоро деген сөздөрүнөн тү- зүлгөн татаал эпитет. Эпосто курал-жарактарга, негизинен мылтыкка карата колдонулат. Курал-жарак адамдын жа- нында болгон учурда ал анын эң ишенимдүү, ак жолдошу катары эсептелери белгилүү. Ошондуктан

ак жөкөр (ак жол- дош) деген татаал эпитет — жалпы эле мылтыктарга колдо- нула берет.

АКИМ —

(Акимге кабар салайын). — (ар. хахим — «чечүүчү») — 1. Калыс, байыркы арабдарда тартышка түшкөн эки тарап өз ыктыярлары менен анын калыстыгына ишин коюшкан. Аким эч ким тарабынан дайындалбаган жана эч кандай бийликке ээ болгон эмес. Калыска түшүшкөндөр анын тур- муштук тажрыйбасына, адилдигине, акылмандыгына ише- ним коюшкан. Акимдин негизги милдети тартышка түшкөн- дөрдүн доо иштерин адилдик менен карап, калыс чечип, эки тарапты элдештирүү болгон. 2. Орто кылымдагы мамлекет- тик админстративдик турмушта анча чон эмес шаардын же кыштактын шайлануу жолу менен бийликке келген башка- руучусу. Ошондой эле өкмөт тарабынан кандайдыр бир аймакты башкарууга дайындалган адам. 3. Өтмө мааниде: улук, бийлөөчү, башкаруучу.

АККА МОЮН СУНУУ —

(Акка моюн сунунгу). — 1. Ислам (мусулмандардын көз карашы боюнча хакка — «чыныгы», «таза» дин) динине кирүү, бир кудайды (Алданы) таануу. 2. Өтмө мааниде: тагдырга баш ийүү (өлүү, дүйнөдөн кайтуу).

АК КАҢКЫ —

(Эптеп кылган ак каңкы). — (Ээрдин өзүнчө түрү — ал- дыңкы жагы жазы лсана тегерек формада болуп, анын бети оюу-чийүү, күмүш ж. б. асыл заттар менен кооздолот.

АККЕЛТЕ —

(Аккелте мылтык тарс койду). — Манастын мылтыгы- нын энчилүү аты. Ирандын «калтамил» деген сөзүнөн пайда болгон (калта — кыска, мил — мылтык; б. а. чолок мылтык, кыска мылтык, обрез). Ал эми «ак» деген эпитет — касиеттүү, ыйык деген мааниде жалпы эле түрк элинде айтылат. Манастын бардык курал-жарактары, менен буюм- дарына «ак» деген эпитет туруктуу түрдө колдонулгандыгы жалпыга белгилүү.

АК КИЙИЗГЕ САЛУУ —

(Ак кийизге салган сон,

Атайы журтка билгизип

Кан көтөрүп алган сон). — Түрк-монгол элдеринде кан көтөрүүнүн атайын расмиси. Уруу аксакалдары, бийлөөчү- лөрү кан көтөрүлүүчү адамга ак пейилден (ак пейилдин символу катары ак кийизди пайдаланышып) баш ийишерин, колдоо көрсөтүшөрүн элге атайы жарыя кылуу белгисинде аны ак кийизге салып, өздөрүнөн жогору көтөрүшүп элди жети айланып чыгышы.

АККҮБӨ —

(Ак күбө тонду кийинип). — (ар. габа — көлбөрүгөн узун жеңдүү чапан. кыр. ак. 1. Нерсенин түсү. 2. Өтмө мааниде: ыйык, касиеттүү) — баатырлардын ок өтпөс тыш кийими.

АК САРЫ БАШЫЛ КОЙ ЧАЛУУ —

(Ак сары башыл кой чалды). — курмандык чалуу рас- милеринин бир көрүнүшү (к. Ай туякка бээ чалуу; Ай мүйүзгө уй чалуу; Айры

өркөчкө төө чалуу). Эпостун тү- шүнүгүндө курмандык чалуу расмисинин эң алгачкы көрү- нүшү, же башкаларга караганда жеңили, майдасы ак сары башыл кой чалуу. Курмандык ырымы малдын көлөмүнө, баасына карата улам жогорулап олтурат. Мунун ачык үл- 'Үсү Чыйырдынын толгоосу катуу болуп, төрөй албай жат- кандагы окуяда даана берилген:

Алып келип бай Жакып
Ак сары башыл кой чалды,
Ай туякка бээ чалды,
Ай мүйүзгө уй чалды,

Айры өркөчкө төө чалды. — Ырасминин саналган үлгү- лөрү бүт дароо аткарылышы, же шартка жараша (тилек жүзөгө ашпай саамыктап туруп алган учурда) ирээти менен арадан кандайдыр убак өткөндө иштелиши да мүмкүн.

АКСИ —

(Аксиң мени урбайбы). — кусур, касиет. Көбүнчө лгашы улуулуку урмат, касиет маанисинде айтылат.

АК ТААЛА —

(Ак таала бизди сактады) — (ар. Хэгг — «чыныгы», «таза. тээлэ — барыдан жогору турган) — Алданын сыпат аттарынын бири.

АКЫРЕТ —

(Акыретке барганы). — (ар. ахрет) — тиги дүйнө, о дүй- нө. Ислам динине ыкпар кылуу, акыреттин бар экендигине ишенүү. Бул өмүр мөөнөтү адамга убактылуу гана берил- ген мүмкүнчүлүк. Андыктан эстүүлөр, акылдуулар муну жакшы иштерге зарпташып, адилеттүү, ыймандуу, нысап- ту жашоого умтулат, тиги дүйнөдө дозокко түшпөөнүн ка- мын көрөт. Мына ушунун бири — дайыма келме келтирип, ак жолуна даяр туруш.

АКЫРЗАМАН—

(Акыр заман адамы). — (ар. ахер — акыры, соңу, кийи- ни, ир. заман — доор, мезгил) — 1. Мусулман дини боюнча дүйнөнүн бүтүшү. Диндик уламышта Акыр заман болордун алдында Тажаал (Дажжал) баштаган Жажуш-мажуш (ит жээр, бит жээр) жер жүзүн каптап көзүнө көрүнгөндүн баа- рын талап жок кылат. Ал апааттан жер астынан Имам Маади (ар. кайтып келүү) чыгып, асмандан Иса пайгамбар түшүп келип Тажаалды жеңишип жер үстүндө тынчтык өкүм сүрөт. 2. Өтм.: бүлгүн, алаамат, кыйроо.

АКЫР ЗАМАН БАЙГАМБАР —

Мукамбеттин татаал эпитеттеринин бири. Мусулмандар- дын окуусу боюнча — Мукамбет акыр заман болорго жакын калганда чыккан пайгамбарлардын (к. байгамбар) эң акыр- кысы, андан кийин байгамбар болбойт жана ал акыр заман болуп өлүктөр тирилип Алданын алдында сурак беришкен- де, Мухаммед өз үмөттөрүнүн (мусулмандардын) таламын талашат. Ошондуктан ага жогоркудай эпитет ыйгарылган.

АЛААМАТ—

(Алаамат бергин бул журтка,

Амандык бергин куш, куртка). — (ар. аламат) — белги, жышаан. Мисалы: жер титирөө, ай, күн тутуулу ж. б. кубу-луштар. 2. Өтмө мааниде: бүлгүнчүлүк, тополоң, кыйратуу ж.б. Эпосто экинчи маанисинде көбүрөөк жолугат.

АЗИЗ —

(Андай азиз бала үчүн). — (ар. эзиз) — х. Ардактуу, ка-дырлуу, ыйык, кымбат, аздек. 2. Өтмө мааниде: олуя, ыйык, касиеттүү.

АЗИЛ // АСИЛ // АСЫЛ —

(Азылым Ыбрайымдан

Бани Ысрайыл баласы). — (ар. эсли — түбү, негиз) — түпкү теги, негизи.

АЗИРЕТ I —

(Азирет кожом тил алса). — (ар. хазрат // хозрат — «катышуу», «болуу») — отм. мааниде европалыктардын па-дышаларга «Сиздин улуу даражанызга (ваше величество)» деп тергеп кайрылуусуна туура келет. Мусулман елкөлөрүн-дө бул термин пайгамбарлардын, халифтердин аттарына ко-шулуп айтылып, титулдук мааниге ээ болгон. Өзгөчө сыйлап касиеттүүлүгүн таанууну туюнткан сөз болгон.

АЗИРЕТ II —

(Аргам менин табылбай

Азиретке калбайын). — II (ар. Бэср—эт) — кайгы-капа, жапа.

АЗЫМ —

(Алдың Котон, Жаркенде,

Азым Кашкар дегенде). — (ар. Эзим — улуу, даражалуу, урматтуу, данктуу) — улуу даражалуу, урматтуу, данктуу. Эпосто кобүнчө данктуу деген адааниде учурайт.

АЙБАЛГА —

(Ай балта жатыр сабы жок). — Жарты ай түрүндө жа-салган, же эпосто айтылгандай «Коккөрчө кылып ийдирген» мизи курч балта — байыркы темир доорунан бери көн элдер колдонуп келген согуштук чапма курал. Ай балтанын өзү курч темирден түрдүү өлчөмдө жасалып, узундугу эки метр-ге чейинки катуу жыгачка (ыргай, четин, карагай, кайын) сайталган. Сабы колго токтомдуу болсун үчүн кээде быдыр-ланьга, бүлдүргө тагылган. Душманды чапканда ууланды-Рып олтүрүш үчүн мизин ууга да сугарышкан. Илгери жоо-керчилик заманда айбалта кыргыздар урунган мыкты ку-ралынын бири болуп, аны көбүнчө өздөрүнүн усталары жа-сашкан. Кыргыздар эң мыкты айбалтаны жасоонун техни-касы менен терең тааныштыгын чолок уста Бөлөкбайдын жасашын эпосто сүрөттөлүшү далилдейт. **АЖЫ** —

(Акыр түбү көрөрсүз

Ажы бий болуп аталат). — (ар. хадж ж) — Мекеге зыя-рат кылуу үчүн баруу жана ошол барганы үчүн берилген диний наам. Бул ар бир мусулмандын беш парзынын бири. Ажылык зыярат Мукамбет ай боюнча түзгөн жыл эсебинин зу — л — хидж — жа айынын биринчи он күндүгүнө өтөт. Ажыга баргандар мусулман коомунда кадыр-барк, урматка ээ болгон.

АЖЫДААР —

Узундугу жүз кулач

Умтулуп турган ажыдаар. — (ир. эждөНа — «жылан, ажыдаар») — ирандыктардын мифологиясында үч баштуу азезил — жылан түрүндө сүрөттөлөт. «Манас» эпосунда анын атын алып жүргөнү менен, ал жөнүндөгү мифология-га анча байланышы жок, ага караганда дүйнө элдеринин көптөгөн оозеки чыгармаларындагы өтө зор жылан түрүндөгү укмуштуу жаныбардын салттуу образына типтеш. Иран мифологиясындагы жамандыктын символу Аждахан айырмаланып, «Манастагы» ажыдаар элдик баатыр Манас- ты колдочу оң касиетке ээ жылан түрүндөгү укмуштуу жан- дык болуп сүрөттөлөт. Ал Манас жоого киргенде сүр-айбат берип жандап жүргөн башка жаныбарлар менен бирге — айрыкча, асмандан айланып учуп колдоо көрсөткөн алп кара куштун параллелинде Манастын асты жагында сойлоп ага колдоо көрсөтөт. Мындай сүрөттөө кандайдыр деңгээл- де дүйнө элдеринин мифологиясында кеңири белгилүү, ба- шына бүркүт конгон, түбүндө ажыдаар жаткан космикалык өмүр дарагын эске түшүрүп, Манас асмандын (байыркы элдердин бутпарас дининдеги жакшылык кылуучу башкы кудай) жана жер астынын (жердин күч-кубатынын) колдоо- суна ээ болгонун символдоштурат. Ажыдаар чексиз күчтүүлүктүн символу катары түшкө кирип келечекте баатыр бала төрөлөрүнөн да кабар берет.

Монгол тилдүү элдерде жаан-чачындын, суунун ээси — ажыдаар «Лу» деген ат менен белгилүү. Бул мифологиянын кыргыз эпосуна таасири тийгенин байкоого болот. Мисалы, С. Карала уулу таандык болгон манасчылардын мектебинин окулдөрүнүн варианттарында Алмамбет Аверген деген көл- догү алтымыш баштуу ажыдаардын жаан-чачындын, суунун ээсине барып окуп жайчылык ж. б. аскердик өнөр үйрөнүл кайтат. Алмамбет Аверген деген келдөгү ажыдаардан окуйт (Аверген монгол тилинде атыжаар).

АЖЫНА —

(Ажына — жини алтымыш) — (ар. ажение) жин тийген келесоо, кейбир (— жин дөө, пери) — адамды акылынан ажыратып, келесоо кылып кое турган оору, же ошол ооруну алып келүүчү тескери күч. Эпосто ажына, жиндин (к. жин) тескери, адамга зыяндуу маңыздагылары негизинен бир, же бири-бирине өтө жакын түшүнүктү туюнтушат. Кээде бу- ларга шайтан (к. шайтан) да кошо айтылат, же мааниси боюнча жакын түшүнүк катары сыпатталат (мисалы, Незка- ранын колдоочулары болгон жин-шайтандар).

АЖЫРЫК —

(Ажырыктын баары бар). — Өсүмдүктүн аты.

АЖЫСЫЗ —

(Адам уулу сен деди

Ажысыз болгон мен деди). — (ар. аже «мажирэ») — 1. Мажирөө, шайы жок. 2. Өтмө мааниде: сокур, көзү кароо.

АЗАН —

(Азан айтып чуркурап). — (ар. азина — (кабардоо), «билдирүү», «карыялоо») — мусулмандарды намазга ча- кыруу.

АЗАР-ТҮМӨН —

(Азар-түмөн жан деди). — (нр. хазар — миң, түрк-мон- гол. түмөн — он миң) — негизинен көптүктү туюндуруучу: сансыз, эсепсиз, чексиз деген мааниде айтылат. Көбүнчө сансыз кол, сансыз эл, сансыз мал деген түшүнүктө колдо- нулат.

АЗЕЗИЛ —

(Азезили сегиз дейт). — (ар. аезил — алдамчы, азыт- кы) — ислам уламышы боюнча оттон жаралган периштелер- Дин (к. бериште) бири, өз такыбаалыгы менен көрүнүктүү орунга жетишкен. Бирок топурактан жасалган адамга баш ийгиси келбей текеберчилик кылып, Алданын (к. Алда) буйругун аткаруудан баш тартканы үчүн бети карарып, Ибилис атка конуп, жер жүзүнө айдалып жиберилген. Мур- да өтөгөн эмгектери үчүн акы доолагандыктан Алда ага анын өз суроосу боюча кыяматка (к. кыямат) чейин өлбөй, ¹ҮРДҮҮ кейипке өтө алуу жана адам баласынын нээтине кирип, аны туура жолдон азгырууга аракеттенүү мүмкүн- ²Үлүктөрүн берген. Эпосто аезил, Ибилис, шайтан маани- ³Щ сөздөр катары колдонула берет жана капырлардын сыиынуучулары, аларды колдойм — деп алдап тескери жол- ⁴го> иштерге кирептер кылган терс күчтөр катары кеңири сыпатталат.

АЛАМАН УРУШ —

(Аламан уруш салганы). — эпостун өз маалыматына ка- раганда негизинен найза, кылыч сыяктуу куралдар менен жарактанган көчмөн элдердеги атайын согуштук ыктардын бири — карама-каршы эки топтун бардык жоокерлери би- рин бири каптап, натыйжада аралашып, баш аламан түрдө кармашуу. Согуштун мындай түрүндө да сырттан караганда баш аламан катары сезилгени менен өзүнчө атайын систе- масы, аскерлердин жайгашуу, аракеттенүү ыгы бар. Бирин бири каптаган эки топ колдон келишинче бир бүтүндүк са- патын, формасын жоготпоого аракеттенет, бул үчүн топтун эки капталында тандамалуу, иргелген мыкты жоокерлер аракеттенип, алды жагында атактуу баатырлар болуп, ча- балдар ядронун ортосун ээлешет. Чыгаан баатырлардын милдети каршысындагы жоонун тобуна бой уруп, аралап кирип, алардын согуштук катарын бузуу, топту бытыратуу- га, ошонун натыйжасында анын бүтүндүк касиетин жого- тууга аракеттенүү. Бул абал эпосто, адат катары.

Орто жерин эр Манас

Оюп келип берди эле,

Тегерегин кырк бөрү

Союп келип берди эле — деген сыяктуу негизинен турук- туу мүнөздөгү, шартка, согушта негизги сөз ким жөнүндө бара жаткандыгына карата айрым адам аттары, же каты- ⁵УУчулар алмаштырылып гана айтылуучу салттык ыр сап- тары аркылуу сүрөттөлөт. Аламан уруш учурунда душман тобун жарып кирген чоң баатырлардын жоо арасында жал- гыз салгылашуу учурлары эпостогу көп кезигүүчү картина- лардан. Мындай абалда баатыр жоонун «алыскысын найза- лап, жакын кирип келгенин ач албарс менен кайсалап» аракеттенет. Ар бир аламан уруш эки колдун аралашып согушуусу менен кан суудай аккан кыргынга айланат. Ала- ман согуш учурунда эки жактын тең жоокерлери үчүн не- гизги белги ар бириниң

өз туусу. Көрүнөө жерге жайгашкан (адатта мыкты жоокерлердин көзөмөлүндө, тандалма аскерлердин кайтаруусунда болгон) туу өз ордунда болсо жоокерлер «туубуз качпай турат — деп кубат кылып урушат. Туунун жыгылышы, же качуусу ошол тараптып жеңилгенин белгиси (к. туу). Аламан уруш ар бир кармаштын жогорку чеги (кармаш көбүнчө айрым баатырлардын жекеге чыгуусу менен башталат). Аламан уруштун акыры беттешкен жоонун бир тарабы жеңилүү жана жоокерлердин качуусу менен бүтөт. Качкан жоону кубалап, таратып тал-калоо каршылыктын чечилиши. Жеңилген тарап жеңген тарапка баш ийип, тартуу тартып, эки эл элдешет.

АЛАТКАК —

(Алаткак журту дагы бар). — 1. Адамдарга ырайымсыз мифтик жандык; ошол зыяндуу духтагы жомоктук эл. 2. Кээде жапайы адам маанисинде да колдонула берет.

АЛАШ —

(Ар жагы алаш Каракан). — казак-кыргыз урууларынын жалпы союзунун аталышы. Бул термин Казакстандагы уруулар биримдигинин «казак» деген этнонимге ээ болгонго чейинки жалпы аты катары көбүн эсе аларга карата колдонулган. «Алаш, Алаш болгондо, Ала тай ат болгондо, Тамга-сыз тай, энсиз кой болгондо» — деген элдик аңыз сөздөрдө-гү даректерге караганда «Алаш» термини феодализмден алда качан мурунку, мал-мүлк жалпы орток менчик болгон УРУУлук доордо пайда болгон. Бул аталыш качан, кандай кырдаалда пайда болгону жөнүндө тарыхый так маалымат жок. Эл ичинде санжыра, уламыш түрүндө ар түрдүү варианттары учурайт. Алардын бири, мисалы, казактарда сакталган уламышта төмөнкүчө баяндалат. Илгери, илгери Туранды Абдул-Азис-хан бийлеп турган экен. Анын уулу ала оорулуу болгонуна байланыштуу Алач аталып кетет. Атасы ошол кездеги салт боюнча, ала оорулуу баласын элдин арасына тургузбай чөлгө кубалайт. Абдул-Азистин эли лимдигинен эли ачарчылыкка учурап, аны таштап чөлгө качышат да, Алачтын айланасына топтолушуп, жаны жерде өздөрүнчө эл (мамлекет) түзүшүп, аны хан шайлашат. Ошол хандын урматына казактар өздөрүн алаш эли аташат (Валиханов. чыгар. жый. беш томдугу. Алматы, 1985, 2-т., 158—59-б.).

Якут элинин мифологиясындагы жердин ээси, духу Аан Алахчын хотун (ал якут элинин адамдарына, өзгөчө эпостордогу элдик баатырларга колдоочу эне катары да зор жардам көрсөтөт), монголдордун түпкү энеси Алан-Гоалар (ал балдарын күйөөсү жок, нур менен түшүп келген жаш жигит айдын культуна төрөйт) менен Алаштын атынын этимологиялаш болгонуна (ала — «пестрый» нерсенин же жандуулардын өңү-түсүн туюндуруу менен бирге, байыркы түрк-монгол элдеринин тилинде өтмө мааниде «улуу», «ыйык», «кереметтүү» деген түшүнүккө да ээ) жана алардын аткарган функцияларына (ал болушуна (элдин алгачкы жаратуучусу же коомун уюштуруучусу катары башында турушу) карап буларды байыркы энелик доордогу түрк-монгол элдеринин жалпы мифологиясынын топурагында жаралган тектеш образдар деп болжого болот. Анткени,

энелик доордо уруунун башында аял туруп, уруу энелик линия боюнча бөлүнгөн (мунун издери жогорудагы Аан Алахчын хотун, Алан-Гоанын образдарында ачык сакталган), демек, уруу ошол энесинин атын алып жүргөн. Буга караганда алгач Алаш элдин мифологиялык түпкү энесинин аты болуп, кийин аталык доор өтө күч алып, барлык бийлик эркектердин колуна өткөндө (анын ичинде уруунун бөлүнүшү жана аталышы аталык линияга таандык болгондо)

кайрадан ойлонуптурууга туштуруп, эми Алаш уруунун колдоочу түпкү энеси эмес, анын башын алгач бириктиргөн патриарх катары каралган. Демек, түрк-монгол элдеринин мифологиясында Алаш (варщнттары Алакчын, Алан ж. б.) алардын түпкү энеси, кийинчерээк түпкү патриархы санал- гандыктан, ага ылайык жеке казактар эмес, аларга тектеш, биздин эрага чейин эле өздөрүнүн этникалык аталышына ээ кыргыздар да өздөрүн Алаш балдары атаган болуу керек.

Казак илимпоздорунун айрымдары Абулгазинин «Түрк чежиресинде», Рашид-ад-диндин «Тарыхтар жыйнагында» аты жолуккан Аланча ханды Алаш кандын прототиби бо- луп керек дегендей ойду айтышат. Бирок тарыхый эмгек- тердеги аталган ат реалдуу адамдын аты экени күмөн туу- дурат. Анткени, легендарлуу Огуз кандын (тарыхый адам экендиги жөнүдө эч бир так далил жок) чоң атасы, Көк кандын (көк — «асман» деген аты көрсөтүп тургандай та- рыхтагы реалдуу адамга караганда, мифологиялык пэрсо- наж) небереси Алашты кайсы бир тарыхый инсан менен жакындаштыруу кыйынга турат.

Тарыхый даректерде «алаш» термини элдин (уруулар- дын) аты катары XIII кылымдан тартып белгилүү. Мисалы. Чынгызхан өзүнө багынган элдерди уулдарына бөлүштүр- гөндө улуу уулу Жуучуга тийген улустун ичинде «алты сан алаш» да болот. Жуучунун улуу баласы Ордо-эжен Алтын- Ордодон бөлүнүп Ак-Ордо мамлекетин түзгөндө Алаш миңи анын составына кирген. Ошондон тартып «Алаш коому», «Алаш улусу» деген термин кеңири тарап, кийин XVI кы- лымдан тартып казак деген этноним менен алмашылууга өткөн. Жалпы айтканда, Алаш ал мезгилдерде али толук бирдиктүү бир эл болуп түзүлө элек, бирде кошулуп, бирде ыдырап турган түрк тилдүү уруулардын союзунун жалпы аты болгон.

XX кылымдын биринчи чейрегинде «Алаш» саясий тер- мин катары кайрадан кеңири колдонула баштаган. Өз эли- нин улуттук таламдарын талашкан казактын интеллиген- циясы «Алаш» партиясынын тегерегинде баш кошушуп 1917-жылы 18—26-декабрде Оренбургда өткөн бүткүл кыр- гыздык (бүткүл казактык) съездинде Алаш партиясы түзүлүп, программасы такталып бекитилген. Кийин советтик түзүлүш учурунда бул партия буржуазиялык-улутчул сая- сий уюм катары күнөөлөнүп, кууг,,унтукка алынган. Пар- тиянын уюшулушунда Эшенаалы Арабаев активдүү катыш- кан. Абдыкерим Сыдыков, Касым Тыныстанов ж. б. «Алаш» партиясынын мүчөлөрү болушкан. Бишкекте ал партиянын өзүнчө бөлүмү болгон. Ушуга байланыштуу кыргыз жерге- синде да «Алаш ордочулардын» таасирин, калдыктарын из- де, куугунтуктоо узак убактар бою өкүм сүргөн. Э. Арабаев- дин «Манас» эпосуна, айрыкча Сагымбайдын вариантын жазуу ишине байланышы бардыгына шылтоолоп эпостон алаш ордочулардын таасирин көрүү, табуу өзгөчө күч болуп, алашчыларды жактайт, мактайт, аларга жан тартат — де- ген күнөөлөр бул вариантка коюлган күнөөлөрдүн эң орчун- дууларынын бирине айланган. Натыйжада андай ярлык эпосту изилдөө, бастырып чыгаруу, пропагандалоо маселеле- ринде көп жолдору залакасын тийгизген.

Чынында эпосто «Алаш» партиясы жөнүндө эч жерде эскерилбейт. «Алаш» эпостун түшүнүгүндө уруунун аты, кыргыздар менен казактардын бирге аталышы, б. а. казак-кыргыздар Алаштан та- раган элдер — деген түшүнүк берилет.

АЛБАРС —

(Албарс болот — курч бычак. — 1. Мыкты, өтө курч болот. 2. Ошол болоттон жасалган өткүр, курч курал-жарак (мисалы, кылыч). 3. Өтмө мааниде: болот куралдарды су- гарган уу (мисалы, хлордуу сымаптан жасалган өтө уулуу порошок, сууда тез эрий турган азот кычкыл күмүш ж. б.).

АЛДА // АЛЛА —

(Ага жардам бир Алда). — (ар. «ал-илах» — «буйрук берүүчү») — Кудайдын адепки аты (Куран боюнча Алла, Аллах), Ислам дининин жоболорунда Ааламды жаратып ясана аны башкарып, адамдарга тагдыр жазмыштап, бүт Дүйнөдөгү бардык нерсени өз амирине баш ийдирип турган чексиз күч катары таксыкталат. Бул ишенимдин негизги маңызы: «Алладан башка Кудай жок, Мукамбет анын эл- чиси» деген формулада берилген.

Алдага ишенүү, ага моюн сунуу көп кудайлуулуктан бир кудайга сыйынууга өтүүнүн ачык көрүнүшү. Куранда (112-сүрөөдө) Алла — бирдиктүү, түбөлүктүү, туудурган да, туулган да эмес, жана ага эч ким тең келген да эмес — де- лип сыпатталат. Алданын кудуреттүүлүгү, адилеттүүлүгү жана башка мыкты сапаттары анын ысымдарында, тагы- раак айтканда, негизги 99 түрлүү сыпаттарында камтылган. Эпосто Алда диний маанисинде гана колдонулат.

АЛДА ТААЛА —

(Алда таала кудурет). — (ар. Алла — ислам дининдеги жападан жалгыз кудайдын ысымы (к. Алда), таала — «баарынан жогору») — Алда баарынан жогору. Бул түшү- нүктүн маңызы мусулманчылык ишенимдин негизги жобо- суна жата турган Алдадан башка кудай жок — делинүүчү формула менен тыгыз байланыштуу. Таала Алданып негиз- ги эпитет ысымдарынын бирине жатат, бирок турмушта өзүнчө айтылуусу кезикпейт, Алда таала түрүндө гана пайдаланылып, баарынан күчтүү, баарынан жогору турган Алда маанисин туюнтат. Эпосто «Алда таала бирге айтылып. маанисинин кыргызча туюнтмасы так чечмеленбестен, баа- рынан жогору турган, күчтүү жалгыз кудайдын ысымы ка- тары кабылданат.

АЛДО АКБАР // АЛООКИ АКБАР // АЛЛО АКБАР —

(Алло акбар! — деп келип). — (ар. алдо — Алла (к. Ал- да), акбар — уулу) — 1. Улуу Алда, Улуу Кудай. Алданы баарынан улуу, баарынан күчтүү! — деп атайылап тен берип сыйынуунун, табынуунун, улуулугун жарыялап тобо кы- луунун негизги формулаларынын бири. 2. Бата кылууда, жакшылык тилөөдө, ак жол, же ишке ийгилик каалоодо жо- луң ачылсын, тилегиң кабыл болсун, каалаганыңа жет, ку- дай жалгасын, кудай жар болсун ж. б. түрдөгү жакшы каалоолор катары да айтыла берет. Эпосто биринчи маани- сине караганда экинчи маңыз алда канча кеңири мүнөзгө ээ.

АЛЕНГИР —

(Алеңгирди саларбыз). — бүлүк, уруш, жаңжал, кыйын-чылык, мүшкүл, талкалап кыйратуу, шаштысын кетирүү, алек кылуу. Алеңгир салуу — бүлүк салуу, кыйратуу.

АЛЕҢГИР ЖАА —

(Алеңгир жаа мойнунда). — монголдордун санжыра ки-тебинде («Сокровенное сказание») «алеңгир нуман» (алең-гир жаа) — деп жаанын өзгөчө түрү аталары белгиленген. «Манаста» бул сөз жаа куралынын туруктуу эпитети, кээде энчилүү аты катары колдонулат. Бирок «алеңгир жаанын» кандай өзгөчөлүгү бар экендиги, же жөнөкөй жаадан (кээ-де колок делет) эмнеси менен айырмаланары эч жерде эскерилбейт жана чечмеленбейт. Ушуларды эске ала алеңгир жааны 1-жаанын формасы жактан өзгөчө түрү, же баатырлар колдонууга ылайыкталып атайын жасалган жаа; 2-кыйратуучу коркунучтуу (к. алеңгир) жаа маанилеринде түшүнүүгө болот.

АЛКЫМДАРЫ ШИШИГЕН —

(Алкымдары шишиген

Агып жаткан суусунда

Алланын кылган каары бар). Эпостун бул текстинде богок оорусу жөнүндө айтылып жаткандыгы ачык байкалып турат. Богок оорусу илимий медицинада: калгак сы-мал бездин шишип чоңоюшунан пайда болот. Бездин функциясы бузулуп, организмдин жалпы абалы начарлайт. Биз сыртынан караганда эле моюндун алдында (алкымында) томпоюп турат. Оорунун пайда болушунда ичкен сууда, топуракта жана абада йоддун жетишсиздиги себеп болот. Сан-гигиеналык шарттын начарлыгы өбөлгө түзөт. Калкан биз-дери кээде өтө чоңоюп, алкымда чоң шишик пайда болуп кан тамырларын, кекиртекти жана нервдерди кысып оорутат. Элдик медицинада боgonoк оорусу ичкен суудан пайда болгондугун андап билгендиги ачык көрүнөт. Бирок анын себептерин ичкен суусу эпос өзүнчө түшүндүрөт.

АЛТАЙ —

(Алтайдан көчүп алсак дейм,

Анжыян жаккз. барсак дейм). — (түрк-монг. ал-дух, түнт, чытырман духтуу тоо, түнт чытырман токойлуу тоо, тайга).

Түштүк Сибирдин (Хакасия, Тоолуу Алтай), Монголиянын жана Кытайдын территорияларында жайгашкан Азиядагы географиялык чөлкөмдү ээлеп жаткан бул тоо системасы бир нече конкреттүү бөлүктөргө бөлүнсө да (жалпысынан Алтай деп аталып, ал Монгол Алтайы, Гоби Алтайы, Түндүк Алтай, Түштүк Алтай, Багыш Алтай) делип аталат. Бирок, азыркы кездеги саясий географиялык түшүнүк менен өткөн доорлордогу «Алтай» деген тарыхый-географиялык чөлкөмдү бирдей кароого болбойт. Эпостун бардык варианттарында традиция боюнча айтылып келген «Алтай» деген географиялык ат жалпы шарттуу түшүнүктө эмес, ошондой эле жалпы Алтай тоо системасы жөнүндө эмес, анын конкреттүү бир бөлүгү, б. а. Багыш Алтай (Иле-Иртыш чөлкөмү) өлкөсү жөнүндө айтылгандыгы айкын көрүнөт. Манастын төрөлүп, эр жетип, Ала-Тоого көчүп келгенге чейинки эпикалык окуялардагы эл-жер аттары Иле-Иртыш чөйрөсүдөгү реалдуу топонимдер менен этнонимдерди

чагылдыргандыгын көрөбүз. Жакып Алтайга сүрү- лүп, калмактар менен коңшу жашап, ар кандай карама-кар- шылыктарды башынан өткөргөндүгү жөнүндөгү окуялар ал- бетте, калмактардын 13 к. дан берки ата-мекени болгон Жун- гария менен байланыштуу экендиги талашсыз. Теңири-Тоо (Тянь-Шань) тоо системасынын чыгыш бөлүгүнөн жана Иле өзөнүнөн тартып Иртышка чейинки территориядагы реал- дуу топонимдер эпостун бул окуяларында өтө жыш жана так баяндалат. Бул маселе атайын изилдөөлөрдү талап кылат. Ошентип эпостогу «Алтай» деген традициялык топо- нимди жалпы Алтай (Тоолуу Алтай, Хакасия, Тува) чөлкө- мү катары эмес, анын конкреттүү бир бөлүгү (Иле — Ир- тыш аймагы) катары түшүнүү керек.

АЛТЫ-ШААР

(Зар ыйлатып келипсиз

Алты шаар баласын).—топоним катары айтылат. Эпосто географиялык шаарлардын санына (Кашкар, Жаркен, Котон, Аксуу, Турпан, Куча) карата 18-к-да пайда болгон тарыхый реалдуу топоним менен байланыштуу. Азыркы Шиңжандын батыш бөлүгүн жергиликтүү жана коңшу жашаган элдер «Алты-шаар» деп аташкан. Орус еаякатчысы М. В. Певцов да 19-к аягыда жергиликтүү элдер өзгөрүнүн мекенин Ал- тышехар (Алты-ШААР) деп аташат» — деп жазат (Певцов М. В. Путешествие по Восточному Туркестану... Ч. 2, СПб. 378-6).

АЛТЫКАНА <АЛТЫГАНА) —

(Алтыгана күйрөктүн, Абыдан алган жайы бар). — май- да тикенектүү бадал өсүмдүгүнүн аты. Адырлуу жерлэрде топ-топ болуп өсөт.

АМАЛ АЛУУ —

(Амал алдым сиздерден). — (ар. амэл — аракет) — 1. Иш, аракет, кыймыл, бийлик. 2. Айла, куулук. 3. Өтмө мааниде: жандануу, эр алуу, күч алуу, кубаттануу.

АМАЛ ИЛИМ —

(Амал илим өнөрүн, Үйрөтүптүр бушайга) (ар. эмэл — «аракет», «айла», «арга», «иле-илим», «өнөр») — айла-амал илими, сыйкырчылык, аярлык өнөр.

АМАЛ-СҮБҮР —

(Амал-сүбүр айында) — (ар. Бэмэл) — 22-март менен 21-апрелдин аралыгындагы айдын арабча аталышы. (а. соэур) — 22-апрель менен 1-майдын аралыгындагы айдын арабча аталышы.

АМАНАТ ЖАН —

(Аманат жанга алек бар). — (ар. эманэт, — убактылуу калтырылган же берилген нерсе, буюм, ир. джан — тын) — Алда тарабынан адамга убактылуу берилген тын, кут (кара, аманатын кыюу).

АМАНАТЫН КЫЮУ —

(Аманатын кыялык). — (ар. эманэт) — 1. Убактылуу би- реөгө калтырылган буюм. 2. Өтмө мааниде: убактылуу өтүп кете турган адам жанынын такай колдонулган эпите- ти. Жердеги жашоонун

жалгандыгын, убактылуу экенин жан адамга кудай тарабынан убактылуу аманат катары бе-рилгенин гуяндурат.

АМБАЛ —

(Амбалды тосуп камданып). Текст боюнча душман тара-бындагы каармандардын мансаптык даражасы же айрым учурда өтмө мааниде персонаждын ысымы катары колдо-нулган. Бул мансаптык даражаны туюндурган термин ман-жунун «анбань» — чоң киши, улук киши (мансаптуу адам) деген сөзүнөн колдонулуп, Цин империясынын мезгилинде (1644—1911-жж.) кытай армиясынын жалпы эле генерал-дарына карата айтылып келген. Эпосто да душман тарап-тын (кытай, калмак, манжу, ж. б.) даражалуу адамына бай-ланыштуу айтылат. Айрым учурда персонаждын энчилүү ысымы айтылбай бул титулдук термин өзүнчө колдонулса, өтмө мааниде энчилүү ат катары да түшүнүк берет. .

АМБАР —

(Сегиз кулач сабы бар

Темирден амбар алганы) — (ир. амбар // амбыр) — ат-тиш, кыпчыгыч.

АЛПКАРАКУШ —

(Алпкаракуш сүрү бар). — (байыркы түркчө алп — 1. «баатыр», «эр», «каарман», 2. «Кайраттуу», «эр жүрөк, тартынбас», «өткүр», кара куш — «бүркүт») — эпосто ук-муштуу кереметке ээ, аябагандай зор куш. Байыркы коло кылымында эле Борбордук Азиядагы элдер колдоочулук керемет күчкө ээ куш катары бүркүткө сыйынышканы бел-гилүү «Бүркүт молчулуктун жана бакыттын залогу ката-Ры малчылык жамааттын эң жогорку колдоочусу катары зсмандын ырайымдуулук күчүн алып жүрүүчү болуп эсеп-телген» (А. П. Окладников). Бүркүттү жеке кыргыздар түп-кү ата-бабаларынан бери карай ыйык эсептебестен, «дүйнө- "Үн көпчүлүк элдеринде бүркүт асмандын өкүмдары, ал ³ми кыйла өнүккөн диндерде асман өкүмдарынын (Зевс, ^дин) жандоочусу» болуп саналат. Демек, Алпкаракуштун °бразы алгач жакшылык кылуучу асмакдын ээси катары пайда болгон. Башкача айтканда, Алпкаракуштун Манас-тын үстүндө айланып учуп жүрүшү анын асмандын (асман дүйнөнүн бардык элдеринде эң башкы, эң жогорку культ) колдоосуна ээлигин символдоштурат. Эпосто алпкаракуш бүркүт маанисинде эмес, сырдуу, кереметтүү, касиеттүүлүк сапаты бар, өзгөчө зор канаттуу катары кабылданат.

АЛУУЧУ —

(«Мен киргенде үйүнө

Мен өңдөнгөн алуучу

Көрүнөт экен көзүнө). — Эпостогу мааниси боюнча жан алгыч — жан тартуучу периште (к. Азирейил). Бирок жан алуучу жөнүндөгү түшүнүк кыргыздар арасында качантан бери келе жатканын — түшүнүктүн элге ислам динине бай-ланыштуу жайылганын, же ага чейин эле адамдардын жа-нын алуучу күч жөнүндөгү ишеним турмушта орун алга-нын так айтуу кыйын. Элдик ишенимде жан алгыч түрдүү түстөрдө, кейип — сыпаттарда келип жан тартуусу мүмкүн.

Өтмө мааниде өтө коркунучтуу, кебетеси суук адам, жоо, душман. Айрым учурларда ыкчам, шайдоот адамга, же баатырга карата оң мааниде да айтылышы мүмкүн.

**АН АЗИРЕТИ МУКАМБЕД МУСТАПА САЛЕЙЛИ
ГАЛЕЙХИ ВАССАЛАМ —**

•— (ар. ан азирети—чын касиеттүү, Мухаммад мустапа— тандалган Мукамбет, салали — рахмат, галейхи вассалам— биздин саламыбыз) — тандалган касиеттүү Мукамбетке Ал- да биздин саламыбызды өзүндүн рахматында жеткиргин. Мусулман элдеринин жазма адабиятындагы атайын ыктар- дын бири — белгилүү, же касиеттүү адамдардын биринин улуулуугун, ишин даңазалап туруп, ага Алданын рахымын тилеп, анан китептин өз окуяларына өтүү. Сагымбай ма- насчы жазма адабияттын үлгүлөрү менен тааныш (өзү оку- шу мүмкүн, же окугандарды уккан болушу ыктымал) болгондуктан жана өзү айтып берип жаздырып жаткан текст- терди «адабият» — (окуялар арасында бул жөнүндө бир нече жолу эскерет) — деп түшүнгөндүктөн өзү билген, же уккан ыкты пайдаланууга аракет кылган мөнөнөт (буга кол жазманын биринчи сөздөрү да күбө). Бирок ошону менен бирге эле манасчы кыргыз эпосунун өз салттык башталы- шын да эстен чыгарбайт. Ошон үчүн ал өзү баштаганы жат- кан чыгарма «мурункулардан калган сөз» экендигин эске салуу менен чыгарманын өзүнө киришет.

АНДАК АНСАР АГЛАН АКБАР —

(байыркы түрк тилинде — андаг — андай, же ир. — андах — аз-аз-дан, акырын; (ар.) ансар — (ар.) түз жазуу, ахбар — кабар, баян (— андаг — андай түрк тилдүү элдер- дин жазма адабиятынын башталышындагы салттык турук- туу сөздөрдүн бири. Бул жердеги сөздөр бир-бирине түз байланышпаган (бекеринен алардын ар бири өзүнчө жазыл- ган эмес), ар бири өзүнчө туруп, башка-башка маани бер- ген сөздөрдүн жыйындысы. Балким манасчы бул сөздөрдүн жардамы менен түз жазуу аркылуу берилген ар түркүн (же кеп) кабарлар (баяндар) — дегенди айтмакчы болгондур, же өзү билген адабий ыктардын үлгүсүнө жакындатып, же окшотуп сөздү, чыгарманы баштоодо өзүнчө ык ойлоп чы- гуу далалатынын бир көрүнүшү болушу да ыктымал.

АНДИС—

(Андис мерген баарысы). — 1. Адис. 2. Чыныгы, чебер, ашынган.

АҢГИР // АНГИРЕ —

(Ангир жолго салганы). — Даңгыр жол, чоң жол.

АПА // МААПА // МААПЫ // НАПА —

(Он эки напа зарыны

Ага салды барыны). (кыт. мапа — ат араба) — Манжу- кытай төрөлөрү түшүп жүрүүчү үстү чүмбөттөлгөн эки дөң- гөлөктүү араба. Эпосто да ушундай эле араба маанисинде айтылат. Уйгур тилинде «напа» түрүндө айтылгандыктан, уйгурдан өздөштүрүлгөн дешке болот.

АПСУН —

(Апсун окуп, дем салып

Азыр кирди майданга). — (ир. эфсун — сыйкыр) — сый- кыр, дуба.

АРАМ —

(Арам менен адалды). — (ар. харам — тыюу салынган, уруксат кылынбаган) — 1. Ислам дини тарабынан күнөө саналып, аткарууга, жасоого тыюу салынган жорук-жосун, жүрүм-турум, ичишке-жешке тыюу салынган тамак-аш, ичимдик; урунууга, пайдаланууга тыюу салынган буюм — тайымдар, мал-мүлк. 2. Өтмө мааниде: тескери, бузук, жа- ман, ыпылас. Эпосто сөздүн эки мааниси тең кеңири колдонулат.

АРАСАТ —

(Арасат). — (ар. эрэсэт) 1. Мусулмандардын ишеними бо- юнча тигил дүйнөдө кыямат-кыйым болгондо бардык адам баласы кайра тирилип, көрдөн туруп келип, кудайдын ал- Дында сурак бериш үчүн чогула турган майдан. 2. Өтмө мааниде: эки арада калуу, эки анжы болуу, дендароо болуу.

АРБАК —

(Бек сыйынган арбакка). — (ар. арвах; «рух» деген араб сөзүнүн көптүк түрү, мааниси — «жан», «тын»). 1. Өлгөн адамдын руху, куту. 2. Ыйык адамдардын же белгилүү ата- бабалардын жогорку күчкө ээ руху (культу). 3. Өтмө ма- ниде: атак — даңк, бедел, сыймык.

Эпосто сөздүн бардык маанилери кеңири колдонулат. Арбак сөзүнүн 3-мааниси менен тутумдаш сөз — арбактуу. Арбактуу (ар. арвак — (к. «арбак») — кырг. — «туу» сын атооч уюштуруучу мүчө). 1. Арбак колдогон же даарыган кудуреттүү, женишчил, ар-намыстуу адам. 2. Ыйык, ка- сиеттүү.

АРГЫМАК —

(Аргымакка жүк артып). — Жылкынын сымбаттуулугу, күлүктүгү менен айырмаланган өзүнчө түрү, таза кандуу жылкы.

АСА —

(Аеасы колдо шалдырап). — (ар. аса-таяк) — дума- налар алып жүрүүчү таяк. Адатта кызыл-тазыл чүпүрөк- төр, жип байлап, металл чыгырыктар, калай, тыйын ж. б. нерселер тагып (алар кыймыл учурунда шалдыраган үн чы- гарышат), муунап, оюулар түшүрүп, түрдүү сыр боёктор менен боёп, учун жука металл (калай, темир ж. б.) менен каптап (кээде катуу шиш бекитип — ал таянганда жерге кирип, тайгаланбоо максатын аткарат) алган, узундугу ал- ган адам боюна жараша ылайыкталган, анча жоон эмес, как, катуу жыгачтан жасалган жеңил таяк. Думананын кесип- тик негизги белгисинин бири. Сөздүн түпкү теги Аса-Муса (Муса пайгамбар таянган касиеттүү аса таяк) менен байла- нышат. Аса-Муса кыргыздарда боорунда жик-жиги бар, өз- гөчө катуу жыгач, же ошол жыгачтан жасалган таяк (аса- муса жыгачы касиеттүүлүк сапаты бар деп эсептелинет). Андай жыгач кыргыз жеринде өспөгөндүктөн өтө сейрек кездешип, жогору бааланган. Аса-Муса жыгачынан таяк таянган адамдар кадырлуу, бардар адамдар арасынан гана чыккан. Думаналардын таягы табылса аса-муса жыгачы- нан, табылбаса жергиликтүү жыгачтардын биринен эле кол- го иштетилген.

АСАБА —

(Ак асаба, кызыл туу). (— Сөздүн түпкү теги асма, асылма — дегенди туюнтат (балким бул сөз араптардагы аса-таяк — деген маани менен тектеш болушу да ыкты- мал) — туу, желек асылып коюлуучу жыгач, же туу, же- лекти аеуучу (асма) жыгач. «Асаба» — деген сөз туу тагы- луучу жыгач — таяк маанисинде эпостун бүгүнкү текстте- ринде да кеңири учурайт: (Асабага туу байлап,

Ат коюшту айгайлап). Бара-бара желектин, туунун жы- гачы менен чүпүрөгү (чүпүрөккө чейин куйрук, топ кыл, түк, тери ж. б.) бөлүнбөй бир түшүнүк катары кабыл алы- нуунун натыйжасында жалпы жонунан желекти (туу эмес) туюнтуп калат. Ал эле эмес кээде желектинин чүпүрөгүн түшүнтүү учурлары да кезигет. Мисалы: душмандын колу- нан ыргып кеткен найза жөнүндө:

(Найзасын кагып калыптыр,

Найзасы жерге сайылды,

Асабасы жайылды) делет (бул жерде сөз атайын жыгач- ка илинген желек эмес, найзанын уч жагына тагылуучу желек жөнүндө бара жатат).

АСПИ —

(Аспи Искендер пангү дээр). — (ар. Сафи; көп түрү: асфийа) — тандалган, таза кошмосу жок, өтө көрүнүктүү. Искендерге (Александр Македонский) карата колдонулган эпитеттердин бири (тандалган, эң көрүнүктүү Искендер).

АТ АСМАНДАН ДЕЧҮ ЭЛЕ —

(Ат асмандан дечү эле). — адамга берилүүчү ысымды анын негизги сапат-касиеттери, ал эми тагдырын асман күч- төрү менен байланыштырып түшүнгөн элдик эң эски ише- нимдерден болуусу мүмкүн. Ислам дини менен байланышы жок, түшүнүк эпостун тексттеринде бир гана жерде Ма- наска ат коюу расмисине байланыштуу эскерилет.

АТА УУЛУ —

(Ата уулудан калганы). — эпосто бир атадан тараган- Дардын өкүлү маанисинде. Ата уулу уруу түзүлүшүндөгү топтордун эң майдасы. Адатта бир атадан тараган адамдар- Дыш бир нече муунун эки-үчтөн, 5— бчейин ичине кам- тып, үч-төрттөн тартып, 10—15 түтүндөн (к. түтүн) турат. Кээде жыйырма — отуздан тартып, жүзгө чамалуу түтүн- ДҮ бириктирген топ да бир атадан тараган адамдар катары ата^ уулу аталышы мүмкүн. Мындай учурда ошол топ өзү ^{ма}йдараак бир канча ата уулудан куралат. Жалпы урууга, влге тиешелүү маанилүү маселелерди чечүүдө ата уулунун ^УУл кеңейтилген, б. а. бир канча майда ата уулуларды би- риктирип турган үлгүсүнүн өкүлүнүн катышуусу жалпы ^аабыл алынган шарт. Ал эми ошол чоңураак топту түзгөн ата уулуга тиешелүү иштер майда ата уулулардын өкүлдө- рүнүн катышуусу менен чечилет.

АТИЛЕС —

(Атилес, шайы, дүрүйө). — (ар. атлас) — жибек кезде- менин түрү.

АТ ЖАЛЫ —

(Казан асып, от жаккын

Минген аттын жалына). Сөз айкашынын толук айтылышы ат жалына казан ас. Мааниси мурдатан даярдалып коюлуп, өзү менен кошо алып жаткан тамактарды (бышкан эт, нан, суусундуктардын түрлөрү ж. б.) атчан жүрүп баратып эле ичип — жешти түшүндүрөт. Мындай ык көбүнчө узак жолго, же шашылыш бар жатканда убакытты үнөмдөө, токтобоо үчүн колдонулат.

АТ МОЮНДАП ЖҮРҮҮ

(Улар бозун моюндап). — ат үстүндө жүрүүнүн ыктарынын бири — катуу чабуу, катуу жүрүү. Бастыруу, желдириүү, таскактатуу, чабуу ыктарына салыштырганда ат аябай катуу чабуу маанисин туюнтат.

АТПАЙ —

(Атпай каапыр чогулуп). — бүткүл, бардык, жалпы эл, кол.

АТ СҮРӨӨ —

(Сүрөгөн экен Элеман). — улуттук оюн ат чабуунун өзүнчө деталдык көрүнүш белгилеринин бири. Көп күлүк-төр чоң ат чабыштарда алыс жол басып чарчаган аттарды маарага жакындаганда мерчемдүү жерден тосуп туруп, минген атынын күчүнө салып сүрөмөлөп жардам берүү. Максат өз атын, же өз талапкеринин атынын башка атаан-даш аттардан озуп кетүүсүнө жетишүү. Сүрөө ыгы көбүнчө чабылган аттын чылбырынан алдыга тартуу түрүндө болот. Мындан башка эгер сүрөгөн адамдар көп болсо бир нөчө атчан чарчаган атты ортого алып, бири чылбырдан тартса, башкалары үзөңгү, куюшкан ж. б. сыяктуу сүрөөгө ылайыктуу жерлерден кармап алдыга сүрөмөлөө — сүйрөө түрүндө болушу да мүмкүн. Ат сүрөө эрегиш, атаандашууну күчөтүп, орчундуу чыр-чатактардын чыгышына себепкер болору эпосто көп жолдору белгиленет жана мунун даана көрүнүшү «Көкөтөйдүн ашы» окуясында кенен сыпатталат.

АРЗЫМ —

(Арзым Кошой атанган). — (санскр. рси) — ыйык, ка-сиеттүү. Түшүнүк кыргыздар будда дининдеги элдер менен тыкыз карым-катышта болгон кездерге байланыштуу таралса керек. Эпостогу байыркы каармандардын бири Кошойго карата айтылыгы да ушуну менен түшүндүрүлүшү мүмкүн. «Манаста» жалгыз гана Кошойго эпитет катары пайдаланылат.

АРШЫН —

(Ала-Тоодон кырк аршын

Өдө чыгып алыптыр). — Түрк элдеринде байыртан келе жаткан узундук чен бирдиги. XVI кылымдан тартып Россияга да тараган. Аршын азыркы 71, 12 см. туура келет.

АРЫП —

(Кудурети күчтүү кудаанын

Адамга берген арыбына). — (ир. хоруф — тамга) — 1. Тамга, жазуу тамгасы. 2. Амал — айла, 3. Сыйкыр, дуба.

АРЫШ —

(Жараттың арыш ааламды,

Көрсү лавик каламды). — (ар. ариш — асман) — асман, көк, аалам.

АРЫШ-КОРШ —

(Арыш-корш лав калам). — (ар. ариш — «асман», корш — «такты») — асмандагы такты, б. а. кудай тактысы маанисинде түшүнүлөт. Эпосто ислам дини түшүнүктөрүнө байланыштуу эскерилет.

АСТАНА —

(Астананы өрдөгөн, Ажалсыз бенде өлбөгөн). — (ир. ас- тана — босого). Тоонун жылгасынын, капчыгайдын оозу (боегосу).

АТЧАБЫМ —

(Аяк — башы ат чабым). — 25—30 чакырым келген кыргыздын эски аралык өлчөмү. Мында күлүк аттардын алыс аралыкка чабылышы эске алынган.

АТЫ-ТОНУ —

(Бул адамдардын ат-тону). — атчан кишинин жарак- жабдыгы менен атынын жана өзүнүн сырткы турманынын жалпы аталышы. Эпосто согуштук олжо катары көп эскери- лет. Жеңилген жоонун аты-тонун тоноп алып олжо кылуу адаттагы көндүм көрүнүштөрдөн.

АШЕПКЕ —

(Ашепке айтып салбасак

Үч кишидей өзү бар). — (ор. ошибка — жаңылыш, ка- та) — жаңылыш, ката, ашыкча. Мүмкүн бул жерде орустун «отибка» деген сөзү менен кыргыздын «ашык», «ашыкча Д^сгең сөзү үндөш, мааниси жакыныраак болгондуктан се- мантикалык жактан контиминацияланып жаңы формадагы сөзгө айланган болушу да мүмкүн. **АШЫК** —

(Ашык атып ойношуп). — чүкө.

АЯР —

(Төгөрөктөн кабардар

Төрт аяры дагы бар). — (ар. эййари) — 1. Шылуун, эмалкөй, куу, кыяр. 2. Сыйкырчы, дубакөй, көзү ачык.

АЯТ —

(Аят куран окушуп). — (ар. жекелик түрү — «ая», көп- түк түрү «аят — жышаан, белги, керемет, аян; өтмө маа- ниде: «ыр») — курандын сүрөөлөрүнүн (главаларынын) ичиндеги өз алдынчалыкка ээ майда бөлүктөрү. Ал ыр са- бы түрүндөгү болжол менен 6204—6236 сөз тизмектеринен, же сөз түрмөктөрүнөн турат. Айрым аяттар мечит, коом- дук жайлар, жеке менчик үйлөрдү көркөмдөөдө дубал бет- терине кооздолуп жазылган.

Кээде аят — адис кош сөз маанисинде катар айтылуу да кездешет. Бул учурда аят — адис (ар. аят) к. «аят» жана («адис») к. «адис»—куруандын аянттарынан жана адистеринен алынып баяндалган ырлар жана аңгемелер дегенди ту- юнтат. Алардын көбү Октябрь революциясына чейин түрк тилдүү мусулман элдерине оозеки жана китеп түрүндө та- раган.-

БААБЕДИН —

(Баабедин! — деп бакырды).—жигит пири, жигиттердин колдоочусу. Айрым окумуштуулар бул сөздүн чыгыш те- гин Букаранын колдоочусу Бахауддиндин ысмы менен бай- ланыштырышат.

Эпосто жана жалпы эле кыргыз элинде кыйын абалда жардам берип, кырсыктан сактап калуу ку- дурети бар күч — дух. Баабединдин жолуна курмандык чалуу көп кезиккен ырымдардан, айрыкча кырсыктан, ба- лаадан кутулгандык үчүн тогуз токою баабедин айтуу ке- ңири жолугат.

Эпос боюнча кээде «Баабедин!» согуштук ураан катары да айтыла берет. («Баабедин! — деп бакырып»). Мындай учурда анын атын атоо, ага кайрылуу Баабедин колдосун!— ; деген манини туюнтат.

БААР —

(Жаздын алды баарда). — эрте жаз, жаздын алды. Кээ- де жалпы эле жаз маанисинде да айтыла берет.

БААТЫР —

(Баатыр балбан алгын — деп). — уруу түзүлүшүнүн учу- рундагы жоокерчилик шарттагы согуштук эң жогорку наам. Алган орду, мааниси жактан кандан кийинки орунда тур- ган адам. Адатта мындай атак — наам жоокердин жске са- паттарына жана иштеген иштерине карата ыйгарылган. Эпос боюнча коомдогу орду, укугу жактан баатыр менен хандын көпчүлүк учурларда айырмасы жок, ал эле эмес кээде экөө маанилеш сөздөр катары колдонулган учурлар да көп. Бирок экөөн бир деп түшүнүүгө да болбойт. Антке- ни, канды эл атайын жыйында шайлайт, же орунду мурас- тык укугу боюнча ээлейт, баатыр атагы иштелген иштер- дин натыйжасында көпчүлүктүн ошол иштерге берген баа- сы, анын эрдигин моюнга алуунун белгиси катары ыйгары- лат. Эпостун текстериндеги жогоруда келтирилген Манас- ты жоо бетинде туруучу баатыр шайлоо жөнүндөгү саптар- га караганда баатыр бир кездерде согуштук кан (к. кан) ка- тары атайын шайлануу, анын баатырдык укугу көпчүлүк тарабынан атайын шартта жарыя кылынып кабыл алынуу. салты да болуусу мүмкүн. Уруунун, элдин башында тур- ган адамдарды кан — баатыр атоо салты кыргыздарда ки- йинки кездерге чейин эле (мисалы, XIX кылымдарда да) орун алган — Шабдан, Ормон ж. б.

БААША // ПААША // БАДЫША —

(Кумарайым баашанын). — (бай. ир. пати — өкүмдар. ир. шах — өкүмдар) падишах император, бааша. — бады- шанын түркчө кыскарган түрү, бийлик, аскердик мансап- тардын эң жогоркуларынын бири. Эпос боюнча: 1. Чоң өл- көнүн, көп элдин эң башкы бийлөөчүсү — башкы каны. Адатта бул титул бадыша түрүндө айтылып, кытайлардын башкы каны Эсенканга ыйгарылат («Баш карматкан канча жан бадышасы экен Эсенкан»), кээде Манастын өзү да ба- Дыша аталат, бирок бул жерде сөз бийлик ээсин көрсөтүүчү титулдук мааниге караганда баатырдын оң маанидеги эпи- теттеринин бири катары колдонулуп, ага карата болгон ур- мат — сыйды гана туюнтуп турат. 2. Эпикалык душмандар- Дын (калмак, кытай) чоң аймагынын башкаруучусу. Мын- Дай учурда кандык мансап менен чамалаш. 3. Ошол элз калмак, кытайлардын чакан аймактын башкаруучусу, жэ аскер башчы. Мындай учурда пааша (бааша) түрүндө ай- тылат. Пааша өзүнчө байлык ээси, бирок кээде канга баш ие турган адам маанайында да сүрөттөлө берет (бул учурда көбүнчө аскер башы — генерал, же генерал-губернатор маа- нилерине жакын),

БАГУРУБ // МАГРЫП —

(Багуруб он бир шаары бар). — (ар. могрөб) — 1. Күн батыш. 2. Реалдуу топоним катары да айтылат. Түндүк-ба- тыш.

Африканын өлкөлөрү (Марокко, Тунис ж. б.) да «Маг- риб» деп аталат. Кээде бул географиялык ат шаардын энчи- лүү аты катары да кезигет. БАДАНА —

(Чың бадана торгой көз). — (ир. баден — «дене», бүткөн бой) — баатырлардын ок өтпөс, кооздолуп жасалган соот тону.

БАГЫМДАТ—

(Багымдат намаз окунуп). — (ир. бамдат) — 1. Таң, таң жарыгы. 2. Мусулмандардын парз катары эртең менен окуй турган намазы — күн сайын окулуучу беш жолку намаз- дын биринчиси.

БАДАКШАН —

(Бир чекеси түштүктө

Бадакшан менен Балыктыр) — Аму-Дарыянын башкы агымындагы тоолуу зор аймак. Тажикстан менен Ооганстан- дын территорияларына тиешелүү реалдуу топоним.

БАДАМ —

(ир. бадам) — роза гүлдүүлөр тукумундагы дарак же ба- дал өсүмдүгү жана анын мөмөсү. Данеги ширин. Кыргыз- стандын түпгүгүндө өсөт.

Жапанга чыккан бадамы

Жайып жатыр адамы

БАДИРЕК —

(Чыгып алып бадирек,

Күн чыгышты бет алып,

Көлдү көздөй салды деп). — (ир. бэд-рэг — теги жа- ; ман — тилдө же кемсинтүү максатында айтылуучу сөз). Мааниси боюнча. 1. Кара ниет, орой, акмак, айбан, бузу- ку; 2. Теги жаман. 3. оңбогур. Кээде эр жүрөк, кайраттуу, жалтанбаган баатыр—делген түшүнүктөрдү туюнткан учур- лар да болот.

БАДЫША Ц ПАДЫША —

(Бадышам жаткан Бакбурчун). — (байыркы персиче па- 1 ти — өкүмдар, мамлекеттин башчысы, персиче шах — өкүмдар) — монархтын титулу. Манастын көптөгөн ти^ул— | эпитеттеринин бири. Бул термин алгач быйыркы Иранда пайда болгон, XV кылымдан XX кылымдын баш ченине че- ;

йин Осмон империясынын өкүмдарынын титулу (к. «Баа- ша»).
БАЙГАМБАР // ПАЙГАМБАР —

(Ак байгамбар буюрган). — (ир. пэйгэмбэр — өкүл, ча- барман, чабаган) — 1. Кудайдын адамдар арасында дин таратуу үчүн жиберген өкүлү. Арабча наби (кудайдын аты- нан кабардоочу) расул (элчи, өкүл) деп аталат. Куранда Му- камбет көбүнчө ушул арабча аталышы менен аталат. Ку- ранда алгачкы пайгамбар Адам, акыркысы Мукамбет деп көрсөтүлүп, бардыгы 28 пайгамбардын аты аталат. Алар- дын көбүнөн өз атынан тышкары лакаб аттары да бар. Мис.: Ибрагим Халил Аллах («Алланын досу») Иса — рух Аллах («Алланын руху»), Мухаммад — расул Аллах («Ал- ланын элчиси»). бир катар пайгамбарларга кудай тарабы- нан ыйык жазуу түшкөн. Мисалы, Мусага-ат-Таура, Даут- ка — Забур, Исага — Инжил, Мукамбетке-ал-Куран.

Ислам окуусу боюнча пайгамбар кадимки жердин адамы, бирок кудайдын эң жакын адамы. Ошондуктан ал периште- лер менен окшош, бирок алардан маанилүү жана даражасы бийик. Пайгамбарлар адамдардын жогорку категориясына жатат жана жашыруун сырларды билип, көзү ачыктыгы менен керемет иштерди жаратууга жөндөмдүүлүгү менен айырмаланат. 2. Өтмө мааниде: бардык нерсени алдын ала көрө билген олуя, көзү ачык. 3. Акылман адам, мисалы, эпостогу акылман карыяларга (Кошой, Бакай ж. б.) бай- гамбар чалыш деген салыштыруулар көп колдонулат.

БАЙНА —

(Байнаны айтып бакырып). — (монг. мэнд — ден соо- лук, жакшылык, бакыбаттуулук; лама — жогорку ла- маизм дининин кечилинин аталышы); байна — (болуу, бар б^{ол}УУ, ээлөө, жашоо) — ден соолугуң эң жогорубу (лама колдоп турабы?), саламатсызбы? (калмак-монгол элдеринин саламдашуусу). ВАЙНЕК —

(Байнегин көрсөң баары алтын). — (ир. пэйнэки — жу- ^мУртканын тумшугу) — 1. Эпосто кылычтын, бычактын са- бынын учундагы шакекче. 2. Кылычтын, бычактын учу те- шип кетпес үчүн анын кынынын учундагы металл бөлүгү. ВАЙРАК —

(Ала байрак, куу найза). — (жибек, же башка бышык, *Ука материалдан жасалуучу, көбүнчө үч бурчтук, кээде төрт чарчы түрүндөгү, түрдүү түстөгү, бир жак учун жы- ^тач, же найзанын уч жагына бекитип тагып кое турган чү-

3—26

33

пүрөк, желек. Негизги милдети бирөөгө таандык атайын белги болуу. Ошон үчүн ээсинин каалоосуна ылайык ала- буладан тартып, түрдүү түстөрдө болушу мүмкүн. Байрак- ты белгилүү даражада ар бир баатырдын өз жеке туусу (к. туу) катары түшүнүүгө да болот. Байрактын белги бе- РҮҮчү, же чакырууда колдонулуучу («Байрак булгал бакыр- ды») милдеттерине караганда жана жалпы эле анын негиз- ги маанисин эске алганда ал тагыла турган жыгач (эгер ал жыгачка тагылса) анча узун эмес, жогору көтөрүп жүрүүгө эмес, жанга тагып, кыстарып, баштыкча, же атайын кабына салып жүрүүгө ылайыкталган болуусу мүмкүн. Кыргыз- дарда желек тагылган

найзаны өлгөн адамдын түндүгүнөн чыгарып, же эшиктин сол жагына үйдүн сыртына бекитип көтөрүү (үйдүн ээси өлгөндүктүн белгиси) салты да бар. Адатта ал белгилүү жана кадырлуу адам болгондуктан баланча өлгөндө туу көтөрүп, аза күткөн деген аңыз сөз ай- тылат. Кадырлуу адамдын карасынын, ага аза күтүүнүн белгиси катары өлгөн адамдын ашы өткүчө анын айылы көксө көч үстүндө да желек (туу деп да айтыла берет) көтө- рүп жүрүү салты да бар. БАК —

(Ак сакалы Бак экен). — (ар. бахт) — 1. Бакыт — таа- лай: кайгысыз, телегейи тегиз жыргал турмуш үчүн ой- догу самагандарына жетишип, ырыстуу жашоо. 2. Кыргыз мифологиясында ошол бакты — таалайдын персонофика- цияланган ээси. Ал көзү сокур карыя түрүндө элге көрүнбөй дүйнөнү кезип жүрүп, өзү сүйгөн кишиине кокусунан жо- лукканда көзү ачылып кетип, аны көрөт. Ошондон тартып ал карап өткөн киши бакты — таалайга чөмүлөт делип түшүнүлөт. Бак көпчүлүк учурда Кыдыр менен бирге жү- рөт, «Бак карап, Кыдыр даарыган» адам түбөлүк бакты — таалайлуу, ар дайым жолдуу болот деген ишеним бар.

Эпостун түшүнүгүндө Бак түрдүү түс — кебетеге өтүп кубулуу, көрүнбөй жүрүү сапаттарына ээ касиеттүү күч. Ал өзү тандаган адамга киши турпатында эле эмес башка түр — кебетеде да жолугушу мүмкүн. Мисалы: куш түрүн- дө. Ошон үчүн башына Бак конду делген мүнөздөмө кеңири учураган сөз айкаштарынан.

БАКАЙ —

(Бакайынан аттары

Жерге кирип кетишти). — жылкынын туяктан жогорку биринчи муун менен жиликтин ашташкан жериндеги топ кыл. Бул сөз кээде кара малдын башка түрлөрүнө карата да айтыла берет.

БАКАЛОО —

(Бай Жакыпты бакалап). — 1. Пааналап, каралап жа- шоо, жүрүү. 2. Кароо, көзөмөлдөө. 3. Кээде жол чалуу, бай- коо, кароо мааннлеринде да айтыла берет.

БАКАН КОЮУ —

(Алтындан бакан коюлду). — толготуп жаткан аялдын көз жаруусун — төрөтүн жеңилдетүү максатында иштелген аракет, атайын медициналык, толготкон уял түбүнө ол- туруп, эки колдоп кармап асылып, таяныч катары пайда ланууга ылайыкталып боз үйдүн ичине орнотулган жыгач, көбүнчө бакан орнотулган.

БАКБАЯН —

(Астындагы аттары

Бакбаягы майышып). — Жылкынын туягынын үстүндө- гү шыйрактын жилигине чейинки мууну.

БАКБУРЧУН —

(Бадышам жаткан Бакбурчун). — (ир. баг — кудай, ФУР — УУлу, чин — кытай) — 1. Кытайдын кудайынын уулу, б. а. Кытай императору. Байыркы кытайлардын тү- шүнүгүндө император асмаңдын (башкы кудайдын) уулу саналган. Ошондуктан, коңшу элдер да аны өз тилдеринде «кудайдын уулу» аташкан. Ушундан улам байыртан Ин- диялыктар, Орто Азиялыктар Кытай өлкөсүн,

мамлекетин Чин деген термин менен аташкан, алардан бул термин Батыш Европага тараган. Чин байыркы кытайдын Цинь (б. э. ч. /II к.) сулесинин айтылышына барып такалары илимде эбак аныкталган. Адепки учурда коңшу элдерде «Цинь сулеси-нин адамдары» деген мааниде колдонулуп, кийин Кытай мамлекети дегенди билдирип калган. Кытайлар өздөрүн бул термин менен аташкан эмес. Кытай этносу адеп калыптана баштаганда өздөрүн «хуа» же «хуа минь» деп аташкан. Хань сулесинен тартып (б. э. ч. III к. — б. э. III к.) ушул кезге чейин кытайлар өздөрүн Хань деп аташат. Алгач Хань сулесинин эли деген мааниде колдонулган. Башкарган суле-нин же өкүмдардын аты менен элдин же мамлекеттин аты-лышы көп элдерде байыртан келе жаткан салт. Мисалы, түрк элдеринде Алтын Ордонун ханы Өзүбектин атынан өзү-бек эли, Алтын Ордонун эмирлеринин бири Ногойдун атынан ногой эли аталган. Ханьдардын коңшу элдерде кытай атка көчүшү кара кытайлар (кидандар) азыркы кытайдын түндүк тарабын Х кылымда басып алгандан тартып башталган. Байыркы Эне — Сайлык кыргыздар ханьдарды табгач атаган. 2. Кээде эпосто Бакбурчун кытайдын императору турган борбор шаар катары да айтылат.

БАКСА // ПАЙСА —

(Алтымыш бакса чоң коргон). — (ир. пэхсе) — 1. Сокмо дубал. 2.

Сокмо дубалдардын кабаттары. **БАКШЫ** —

(Бакшы менен бубүдөн

Немеси койбой чакырды). — (Санск. бхикши — мугалим, насатчы) — түрк-монгол элдеринин тилинде алгач будда динин кечилдерин билдирген, кийин ушул термин менен шамандар, эмчи-домчулар да атала баштаган. Түркмөндөрдө эл акындарынын аталышы ушундай, эл арасында эмчи — домчулук, кээде табыпчылык менен кесии кылган, негизинен кара күчкө жата турган жин колдоочулары — чымыны бар — деп эсептелген адам. Эл арасында кара бакшы, же кара жиндүү бакшы (кээде кутурма бакшы — деп да аталат) жана ак бакшы деп бөлгөн түшүнүктөр бар, бирок эпосто андай маанилер учурабайт. Жалпысынан бакшы кара күч ээлери менен байланышы бар, жин ооруларын айыктырууда жардамы тие турган адам катары көбүрөөк белгилүү. Анын жөнөкөй адам көрө албаганды көрө, биле ала турган көзү ачыктык сапаты бар деп да түшүнүлөт. Бакшы аял төрөгөндө албарсты басуу (к. мартуу) кеселине оң таасир тийгизүү жөндөмүнө ээ, албарстыны качыра турган куучу боло алат — деген ишеним бар. Кыргыздардын бакшылары өнөр — сапаты жана аткарган милдеттери жактан Сибирь элдериндеги шамандар менен окшоштук, жаңы кындыктары көп. **БАКЫЛ** —

(Бакыл киши экенсин). — сараң, ач көз, дүнүйөкөр, кээде сук, кунарсыз маанилерин туюнтат.

БАКЫР —

(Алиги бакыр сөзүнүн

Советине кириңиз). — (ар. факир — кедей, жарды) — 1. Материалдык, же руханий жардамга муктаж адам. 2. Кедей, жарды. 3. Мусулман окумуштуулары, акындар, китептерди көчүрүп

жазуучулар, ошондой эле аскеттер, суфизм- дин өкүлдөрү жупунулугун, жөнөкөйлүгүн баса белгилеш үчүн өздөрүн бакыр (факир) аташкан. Бакырдын ушул «жу- пуну, кадимки адам» деген маанисин эпосто Манас баш болгон эл башчылары, баатырлар да эл астында бой көтөр- бөгөн жөнөкөйлүгүн билгизип, өздөрүнө колдонушат,

БАЛАСАГУН // БАЛАСАГЫН —

(Мурунтадан токтогон, Баласагын калаасы). Орто кы- лымдарга таандык Чүй өрөөнүндөгү чоң шаар. Токмоктун үстүндөгү Бурана аймагында жайгашкан. Караканийлер- дин (10—12-к.), кийин Кара кытайлар мамлекетинин бор- бору 12—13-к-дын башы) болгон. Баласагун 10—14-к-дарда гүлдөп өсүп, 14 к-дан кийин кыйрап, урандылары гана кал- ган.

Эпосто Чүй өрөөнүндөгү калмак-кытайлар ээлеп турган шаар катары айтылат. Манасчы Сагымбай тарыхый маалы- маттардын негизинде кийин кошуп жиберген географиялык термин деп эсептесе болот.

БАЛ Ц ПАЛ —

(Кура көрүп, бал ачты. — (ар. фал-сыйкыр, төлгө) — күз- гүгө, сыйкырчылык китепке карап төлгө тартуу, көз ачык- тык болгон, же болочок иштерди айтуу.

БАЛБАН —

(Баатыр, балбан алгын — деп). — (ир. пехлеван — каар- ман, өкүмдөр) — 1. Күчтүү, карылуу. 2. Жөө күрөшкө маш, ат үстүндө алыш — чабышка ыктуу, карылуу адам. БАЛДАК —

(Балдагы алтын туурда). — бүркүт, куш ж. б. алгыр ка- наттуулар конуп олтуруучу атайын жайдын — туурдун (к. туур) жерге орнотулган буттары, туура жыгачка беки- тилген эки таякча. Сөздүн түпкү теги бутунан майып адам- дын эки колунун колтугуна сүйөнүп таяна турган таяктары менен тектеш. Бүркүтчүнүн бүркүттү ат үстүндө колуна кондуруп алып жүргөндө бүркүт конгон колдо сүйөп жүрө турган эки ача кыска таяк да (таяктын ылдыйкы учу ээрге такалат) балдак делет. Туурга таяныч болуучу балдак да, бүркүтчү ат үстүндө жүргөндө пайдалануучу балдак да ээсинин кимдигине, мүмкүнчүлүгүнө жараша жөнөкөй эле жыгачтан болушу, же башка металл аралаштырылып жа- салышы, ошондой эле түрдүүчө кооздолушу мүмкүн.

БАЛЕК —

(Тогуз кабат балек бар). — (ар. фэлек) — асман, асман мейкиндиги. Куран боюнча асман жети кабат. Бирок манас- чы балек (асман) терминин Курандан алып колдонгону ме- нен, аны эпостун текстинде тогуз кабат кылып сүрөттөйт. Чыгыш элдеринин ааламдын түзүлүшү жөнүндөгү салттык көз карашында асман тогуз кабат болуп, анын биринчи же- ти кабаты жети «планетанын» алкагына туура келет, ал эми калган эки кабат алардан жогору турат. Аталган жети «планета» жерден жогору карай Ай, Меркурий, Чолпон, Күн, Марс, Юпитер, Сатурн болуп катары менен жайгашкан. Орто кылымдагы мусулман астрономдорунун дүйнөнүн тү- зүлүшү жөнүндөгү бул системасы менен кыргыздардын ба- йыркы ата-бабалары да тааныш болгонун

Жусуп Баласагун- дун (XI к) «Кут этүүчү билим» китеби күбө болот. Анын бир главасы ушул системага ылайык баяндалат.

БАЛКЫ ТОН —

(Байбиче турду балк этип,

Балкы тон менен нарк этип). 1. Кымкап. 2. Кымкаптан жаеалган кымбат баалуу сырт кийим. (к. кымпап) жасалган шаары Балхынын (к. Балык) аты менен аталган.

БАЛЫК —

(Балык менен Бадакшан). — (ир. Балх) — Түндүк Аф- ганстандагы провинция жана Мазари-Шарифтин админист- ративдик борбору. Откөндө Орто Азия элдерине баалуу то- варлары менен кеңири белгилүү болгон.

БАЛЫК КУЛАК ТАШ —

(Коросон оттук алганы,

Балык кулак таш кармап). — оттук чагууда колдону- луучу чекелери жука, тегерек, же үч исагы тегерек, колго кармаган жагы тик келген түрдө атайын жасалган курч таш. Адатта андай ташты сырткы формалык жакындыгына карата балык кулак таш деп аташат.

БАНЖАРА —

(Банжарасы алтындан

Бар асеми артылган). — (ир. пэнджаре) — 1. Жыгачтан кооздоп, оймо-чиймелеп жасалган чарпаянын керегелери жана терезенин кооздолгон орнамент алкактары. 2. Тосмо- торчо.

БАНИ ЫСЫРАЙЫЛ —

(Бани Ысырайыл баласы). — (ар. бану Исраил) — Ысы- райылдын балдары. Куранда жөөт (иудей) дининдегилерге карата айтылат. Терминдин түпкү теги Библиядагы Жагсып- тын (Иаковдун) кийинки, экинчи жолу, коюлган аты — Из- раилге байланыптуу. Еврейлердин уруулары анын 12 бала- сынан тарагандыктан, алар жалпысынан Израилдин балда- ры аталган делет. **БАНТ** —

(Кордук көрбөс Кошой, — деп,

Бантка түшсө бошоор, — деп). — (ир. банд — жип, ту- шоо) — 1. Чырмалган жип, тушоо. 2. Камак, түрмө. 3. Өт- мө мааниде: сууну бөгөө, байлоо.

БАҢБАҢ —

(Жаң-жуң менен баң-банды). — (кнт. ван — князь), — монгол доорунда ванван хандан кийинки жогорку даража- лардын бири. Кыргыздарга бул термин калмак-монголдор аркылуу кирген деп болжоого болот. Эпосто калмак-кытай- лардын жогорку титулдарынын бири катары көп эскерилет.

БАШИК —

(Ычкыры бапик кырк муун). — (ир. попик) — чачык, чок. Жиптен жасалган чок-чачы. Ычкырдын учундагы ча- чысы.

БАРАБАН —

(Урду урушка барабан). — урма музыкалык аспап. Ил- гертен көп элдерде согуш учурунда колдонулуп келе жатат.

БАРАКЕЛДЕ—

(Баракелде Кошой, — деп). — (ар. барекэ — ллах — Ал- да жалгасын, Алда колдосун) — 1. Алда жалгасын, Алда колдосун. 2. Өтмө мааниде: Бали, жарайт! Эң сонун!

БАРАНДА —

(Бара жаткан жолунда

Барандалар көп өлдү. — (ир.) — майда канаттуулар.

БАРАҢ —

(Чоң күрсүсү колунда

Бараң мылтык жонунда). — Чыгыш элдеринде (мусул- ман дүйнөсүндө) француздардын атынын франк деген кыс- карган түрүн «бараң» деген формада айтышат. Манаста: бараң мылтык», «сырбараң», «акбараң» түрүндө учурайт. Өзбектин дастандарында «фаранги милтик» деп аталат. Өз- бек дастандарында жаанын ордуна адатта мылтык, анын Европандан жасалгандыгын туруктуу эпитет аркылуу көр- сөткөн «франк мылтыгы» колдонулат. Франк мылтыгы Ал- дыңкы Азия аркылуу Орто Азия элдерине тараган деп эсептөөгө болот. Ошондой эле «Мандай жакта бараң бар» деп элдин аты катары да айрым варианттарда учурайт. «Ба- раң» деген термин эл катары адегенде Түндүк Африкада, Арабияда пайда болуп, жалпы эле Батыш Европа элин аташкан.

БАРДАШ —

(Күчү толук болгон онок.

Бардаштуу баатыр калган жок (ир. порджоссе — «өтө чоң түлкү — бой») «албеттүү дене түзүлүш») — 1. Сырткы келбет, сүр — айбат; албеттүү, келишимдүү баатырдын — балбандык сырткы сымбат; 2. Күч-кубат; 3. Чыдамдуу.

ВАРБАНА —

(Барбана болду башына). — (ир.) — көпөлөк, жетим кө- пөлөк. Өтмө мааниде көлөкө, калканчы, күйөрү, жаны ачы- ры, дээде жөлөк, таяныч маанилеринде да айтыла берет.

БАРИК —

(Бариктүүсүн өрттөтүп). — (ир. бэрг) — жалбырак, бүр.

БАРСКАН —

(Барскандарын көтөргөн

Балбандарды эми көр). — 1. Темир устанын өтө оор сал- мактагы балкасы. 2. Чоюнбашка жакын, бирок андан фор- масы жана оордугу жактан айырмаланган согуштук курал.

БАРТАЛ АТ —

(Бартал атка кош артып) (бардэр — жүк жүктөөчү, кош ат).

БАРЧА I —

(Барча денем бөлүндү). — (кыр., — бүт, баары, бардык.

БАРЧА // ПАРЧА II —

(Барча денем бөлүндү). — (ир. парче) — бөлүк, кесинди, үзүндү, майда.

БАРЧА III —

(Барча жууркан бир мамык). — (ир. парча) — саймала- нып токулган кездеменин аты.

БАСЫЛ —

(Макулуктуп баарысын

(Басылында колдогон) — (ар. фазл)—1 кадыр-барк, аби- йир; союундук, мыктылык. 2. жакшылык, жумшак мамиле ырайым.

БАСЫП ТАРТУУ —

(Басып тарткан катындар) — толготуп жаткан аялдын баланы төрөөсүнө жардам берүү максатын көздөгөн меди- циналык атайын ык — баканды кармап олтурган аялдын арт жагынан олтуруп кучактап, ичин жогортон ылдый сы- лай тартуу менен курсактагы баланы сыгып чыгарууга аракеттенүү.

БАТА КЫЛУУ —

(Бата кылып болушуп), — (ар. фатиха — ачуучу Ку- ран китебин) — 1. Курандын биринчи сүрөөсү — дуба ката- ры кеңири колдонулат. Нике кыйганда, өлүк койгондо ж. б. учурларда, ошондой эле намаз окуганда ар бир рекеттин астында окулат. 2. Дүйнөдөн кайткан адамдын үйүнө барып, көңүл айтып, куран окуу. 3. Ак тилек, алкыш, жакшылык каалоо. 4. Өтмө мааниде: кудалашуу, батала- шуу. Эпосто «бата» түшүнүгүнүн негизинен 2—3-мааниле- ри кеңири жолугат жана ритуалдын көптөгөн деталдык бел- гилери, түрлүү терең чечмеленип сүрөттөлгөн учурлары көп. Жакшылык тилеп, ак бата берүүдөн башка каргап терс ба- та берүү учурлары да кездешет (терс бата берүүдө колдун сырты менен бет сүртүлөт б. а. оң батанын тескерисинче, ошондой эле айтылуучу сөздөр да бата берүүнүн максатына ылайык болот). Терс бата чектен тыш көрүнүш катары баа- ланып, турмушта сейрек кездешүүчү расми.

³⁶ БАТМАН —

(Эки батман дилде алып). — (ир. батман) — 1. 4 пуддан 16 пуддук оордук ченеми. 2. Түндүк кыргыздарда эң зор оордук өлчөмү.

БАТЫЛ —

(Айралык батыл дининен). — (ар. батэл — жалган, опаа- сыз) — 1. Араб тилинде жер үстүндөгү жашоонун эпитети, мусулмандардын түшүнүгү боюнча адамдардын бул дүйнө- дө жашоосу убактылуу, ошондуктан бул дүйнө — жалган дүйнө, ал эми өлгөндөн кийин баруучу тиги дүйнө түбөлүк- түү — чыныгы дүйнө. 2. Батыл дин — жалган дин. Эпосто негизинен ушул экинчи маанисинде колдонулат жана чы- ныгы, туура дин исламдан башка диндер бүт батыл дин деген түшүнүк берилет.

БАЧА ТАЛАК —

(Бача талак биздин түрк

Баш аламан көрүнүп). — (ир. бэче — бала, ар. тэлаг — ажырашуу) — баласын (кызын) жубайы чанган, ажыраш- кан. Тилдөө, маскаралоо түрүндө колдонулган. Анткени, кызынын талак болушу мусулмандар үчүн өтө маскара иш болгон:

БАШ МАЙЛОО —

(Майлабас белем башынды). — кандайдыр ийгилик, же- тишкендик, кубаныч иштерге байланыштуу куттуктоо. Түп- кү теги ийгиликтин белгиси катары башты майлоо зарыл деп табылган кандайдыр эски ишенимдер менен байланыш- туу болушу мүмкүн.

БАШЫНА ТЕРИ КИЙГИЗҮҮ —

(Башына тери кийгизип). — душманды кыйноонун же күнөөлүүнү жазалоонун өзгөчө оор ыкмаларынын бири — жазалануучунун башындагы чачын устара менен алып ту- Руп, чылгый терини (адагта бодо терилери) башка каптап коюу. Тери кургаган сайын башты кысып, өзгөчө катуу жа- бырланткан. Мындай жазанын эң катуусу өзүнүн бышык- тЫгы жана кураганда абдан курушуу касиетине ээ болгон ширини — төө терисин кийгизүү эсептелген.

БЕДЕР // БЕДЕЛ —

(ар. бедр. — толгон ай, он төрт күндүк) — 1. Толгон ай. 2. Өтмө мааниде: кадыр-барк, аброй, урмат. 3. Толгон айдай чырайлуу. 4. Сүрөт, тамга, из (бейне менен синоним).

БЕДӨӨ —

(Аргымак бедөө минишкен). — (ар. бедуин — чөлдүк- төр, чөлдүн жашоочулары) — 1. Байыркы учурларда чөлдө жашашкан көчмөн — малчы араб уруулары. 2. Күлүк, тул- пар ат (бедөөлөр жылкынын өзгөчө тукумун өстүрүшкөн, ал жылкылар чыламдуулугу, күлүктүгү менен даңазала- нып, өстүргөн элдин аты менен аталып кеткен.

БЕЙИШ —

(Тозок менен бейишти). — (ар. ал — жанна — «бак»). 1. Куранда такыба адамдар өлгөндөн кийин түбөлүк жыр- гап жашоочу тигил дүйнөдөгү жайдын аты. Мусулмандар- дын элестегүүсү боюнча ал сандаган булактары, каналдары, көлдөрү бар саябандуу бак. Анын дарыяларынан бал, ша- рап, сүт агып, багында анар, курма ж. б. жемиштер өсөт. Аны жеген, ичкен адам эч качан оорубайт жаңа

түбөлүк жаш бойдон калып 33 жаш курактан жогорулабайт. Бейиштин өтө сулуу жана түбөлүк жапжаш кыздары — хурлар (кара көздөр) менен өмүр сүрөт. Бейиштин бир канча дар- базасы жана бир канча түрлөрү бар. Анын эшигин Ридван башында турган периштелер күзөтөт.

Мусулмандар бейишти сыпаттоодо өлгөндөн кийинки тигил дүйнө жөнүндөгү байыркы чыгыш элдеринин түшүнү- гүн улантып, өнүктүрүп пайдаланышкан. С. Орозбаков «Ку- рандагы» жана мусулман эсхотологиясындагы бейиш жэ- нүндөгү баяндар менен кабардар болгонун анын варианты ачык көрсөтүп турат. Анын вариантында башка вариант- тарда кезикпеген төмөнкүдөй кеңири сүрөттөөлөр бар:

«Турпагы жыпар, суусу бал, Көөхар болор көз учкан Бейишке чыккан терек-тал. Уксаң сонун ушу — деп, Нурдан болор кушу — деп, Лайли жакут сарайы, Буга кирип кете албас Мусулмандын далайы. Шарабан табур чайыдыр, Кийгени мүлдө шайыдыр. Ага барчу ким десен Шейиттердин жайыдыр. Жемишин нурдан байлаган, Шейиттер үчүн жайланган, Суусу бүткөн шербеттен, Суу түбүндө кумдары Инжи, маржан берметтен. Шол бейиштин жемиши Бу дүйнөдө ашасаң, Өлбөс миң жаш жашасаң Бузулбас эле калыбын, Миң жыл жүрсөн наарсыз Ачпас эле карынын. Каапырга калба саларсыз, Каза тапсаң кытайдан Шейит болуп барасыз, Жегимиш эки нур кызын Жеке башың аларсыз.

2. өтм. Жыргал жай, же жалпы эле жыргал. Эпосто бейиш түшүнигүнүн эки мааниси тең учурайт.

БЕЙЛӨӨ —

(Бейлеп көзүн салбаган). — көңүл буруу, ыклас коюу.

БЕК —

(Ага —иниси жуда бек). — эпосто уруунун, элдин баш- чысы, башкаруучусу деген мансаптык титул катары айты- лат. Башка түрк тилдүү элдерде бег, бей формасында да жо- лугат, кыргыз тилинин фонетикалык эволюциясына байла- ныштуу бий формасында да кеңири колдонулган. Эне-Сай, Орхон жазууларынан белгилүү болгондой бек (бег) термини кыргыздарда V—VII кылымдарда эле кеңири колдонулган (мүмкүн андан мурун да колдонулган, жазма эстеликтерде жолукпагандан кийин ишенимдүү айта албайбыз). 1. Бир уруунун башчысы, бийлөөчүсү. 2. Социалдык термин ката- ры кийин бийлик ордуна жараша мааниси өзгөрүп турган. Көпчүлүк түрк элдеринде кандан кийинки мансап орду «бек» аталган.

БЕКЗААДА —

(Бекзаадалар келсин деп). — (ир. бек-бек, заада —туул- ган) — 1. Бектен туулган — бек тукуму, бектин баласы. 2. Өтмө мааниде: мыктылар, билермандар, мырзалар.

БЕККЕ БОЙ САЛУУ —

(Бекке боюн салыңар). — (жашырууну, адам жете ал- бас татаал жерге калкалануу).

БЕЛДЕМЧИ —

(Белдемчинин жакасы)

Беш жеринен үзүлдү). — 1. Сапаттуу, көбүнчө баркут, чий баркут, нооту ж. б. сыяктуу калың кездемеден кооздоп жасалуучу аялдардын белден ылдый тартынып кийилүүчү, бир жак капталы ачык сый кийими. Этеги жазы, жогору жагы кууш, кашат коюлуп, жээктери саймаланып, кээде кундуз карматылып тигилет. Чачыланып, кашат менен жээктерине оюу салынып, шуру бастырылып, күмүш тыйын ж. б. кооздуктар тагылып иштетилиши мүмкүн, кээде ичте- лип да коюлат. 2. Баатырлардын соот кийиминин түрү — көбүнчө металлдан, кээде калың, катуу булгаарыдан жасалып, белге тартылат. Адатта белдемчи чарайна — деген ат менен да айтыла берет. Бирок чарайна кийим ичинен (ич кийимдин сыртынан) кийилет, белдемчи жеңил кийимдин сыртынан тартылат. Эпосто сөздүн эки мааниси тең кеңири жолугат.

БЕЛ ТАРТУУ —

(Талыкшып турган келинди)

Тарга көр!—деди, белимди).—толготкон аялдын баланы төрөшүнө жардамдашууга байланышкан атайын ыктардын бири, басып тартуу (к. басып тартуу) ыгы менен байланыштуу, ошонун уландысы, жыйынтык аракетин. Адатта басып тартуу билген, тажырыйбалуу аялдар тарабынан кылдаттык менен иштелсе, бел тартууда көбүнчө кара күч көбүрөөк таллап кылынгандыктан, бул аракет карылуу келиндер тарабынан жүзөгө ашырылат, кээде зарылчылыкка карата төрөп жаткан аялдын өз эри, ал гана эмес башка адам(адатта жигит) жардамга чакырылуу учурлары да кезигет.

БЕНДЕ // ПЕНДЕ —

(Адамзат бендеден). — (ир. бенде — кул, эркисиз) — 1. Кул (кудайдын кулу маанисинде. Демек, эркек ургаачыга бирдей айтыла берет). 2. Адам, киши. 3. Бечара алсыз, күчсүз, бирөөгө көз каранды, караар-көрөөрү жок маанилеринде.

БЕРБЕРДИГЕР // БАРБАРДИГЕР —

(Бербердигер мен айтам). — (ир парвардигер — жара- туучу) — Алданын эпитет ысымдарынын бири. Көбүнчө Алда, Кудай, кээде жараткан—деген сөздөр менен кошо айтылат да Алда, Кудай маанилерин туюнтат. Формасы жактан барбардигер, бербердигер түрлөрүндө кезиге берет. Эпосто Алда — дегенге караганда ошол маанини туюнтуп, Кудай сыяктуу эле өзгөчө кеңири колдонулат.

БЕРИ (же ПЕРИ) —

(Азыркысын сөөлөтү)

Дөө-перинин элинде). — (ир. пери). Бери иран мифологиясындагы духтардын бири. Окумуштуулар терминдин түпкү тегин байыркы индоевропа тилдериндеги «пер» (жарыкка алып келүү,

төрөө) деген сөз менен байланыштуу деп болжолдошот. Антропоморфдук же зооморфдук кебетесин- де жамандык да, жакшылык да кылуучу кереметтүү жан- дык катары пери жөнүндөгү түшүнүк иран элдеринде өтө байыркы мезгилдерде пайда болуп, кийин бир кыйла өзгөр- гөн калыбында коңшу элдерге да тараган. Ирандыктар мэ- нен алакалаш түрк элдеринин адабиятында перинин обра- зы орто кылымдарда эле пайда болгону белгилүү (мис. XI кылымдагы «Кутадгу билигде»). Орто Азиялык түрк элде- ринин мифологиясында пери — адам кебетелүү (көбүнесе өтө сулуу аял, кереметтүү персонаж, ал каалаган учурунда зооморфдук түргө да (көгүчкөн, ак куу, жылан ж. б.) келе алат. Элдик оозеки чыгармачылыкта (эпостордо, жөө жо- моктордо) перилер ак санатай персонаждар катары оң каар- мандарга кереметтүү колдоо көрсөтөт, айрым учурларда эл- дик баатырга турмушка чыгат (өзбектердин «Көрүүлү» дас- танында Юнус-пари, Мискал-пари, Гулнар-пари, кыргыз- дардын «Төштүгүндө» Айсалкын ж. б.). «Манас» үчилтигинин бир катар башкы каармандары пери тектүү аялдарга үйлөнүшөт же сүйүү байланышы болот (Алмамбет Арууке- ге, Семетей Айчүрөккө, Сейтек Берметке үйлөнөт, Семетей- дин Көкмончок, Куялыларга убактылуу сүйүү байланышы болот). Ырас, «Манас» үчилтигинде бул аял каармандардын теги пери жана ошол эле типке жакын турган Кайыптын кыздарынын (Кайып, Кайып Эрен) образдарынын контами- нацияланышы түрдө чагылдырылган. Эпосто бул каарман- Дар жердик кадимки адамдарга турмушка чыгып, кадимки жердик адамдардай өмүр сүрүшкөндө да перилик — (ка- йыптык) керемет күнүнөн жана зооморфдук белгилеринен (кубулуу аркылуу) ажырабайт. Мисалы, Айчүрөк перинин (кайыптын) кызы катары өз каалаганындай кубула алат (ак кууга, ак чабакка, ак булага); табиятка түздөн-түз таа- сир этет (Семетейдин Акшумкарын ала качканда туман тү- шүрүп, жамгыр жаадырат), кааласа өлгөн адамды тирилте алат (Коңурбайдан жараланып өлүм үстүндө жаткан Семетейдин дартындагы окту аттап түшүрүп айыктырат), же өлүмгө кириптер кылат (Семетей Кыястан өлөрүнүн астын- Да анын каргышына калат), өзүндөй кереметтүү күчтөр ме- нен күрөшүп жеңип чыгат (Кыястын кереметтүү аты Тоо- торунун тилин байлап, бутун тушап сыйкырлайт). Элдик поэтикалык чыгармаларда перилер сулуулуктун эң жогор- ку үлгүсү катары аялдардын өзгөчө сулуулугу аларга са- лыштырылат. Жин-пери, дөө-пери журту делип, адамдарга залал келтирүүчү тери укмуигуу терс күчтөр менен бирге айтылганына караганда кыргыз элинин ишеними жана оозеки чыгармачылыгы боюнча перилер адамдарга бэлги- сиз сырдуу, кереметтүү күчтүн өкүлү катары терс мүнөзгө да ээ болуп келген. 2. Өтмө мааниде сулуу. Эпосто эки маа- ниси тең учурайт.

БЕРИШТЕ // ПЕРИШТЕ —

(Оомийин деген бериште) — (ар. малаика, ир. фереш- те — жиберилген) — Алданын кызматкерлери. Алар эң көп, бирок төртөө (Азирейил, Жибирейил, Мекейил, Исра- фил) мукараба (к. мукараб) периштелер аталып Алдага жа- кын турушат. 1. Алда тарабынан

жаратылган үч акылдуу жандыктын бири (башка экөө адам менен жин). Алар Ал- данын көктөгү элчиси (Алданын жердеги элчиси — кадим- ки адамдардан чыккан — пайгамбарлар) жана кызматкери, анын буйругун, чечимин жана каалоосун жүзөгө ашыры- шат. Куран боюнча периштелер оттон, хадис боюнча нурдан жаралган. Алар асманда жашашып, Алданын тактысын курчай кайтарышат, аны мактап ырдашат, төмөн «түшү- шүп» адамдарды тескери жолдон сакташат, кудайдын сө- зүн пайгамбарларга жеткиришет, адамдардын жүрүм-ту- румдарына көз салышып, алардын жасаган иштерин жазы- шат. Алар адам өлгөндөн кийин тигил дүйнөдө берген су- рактарынын баарына катышышат, бейиш менен тозоктун сакчылары жана коргоочулары. Периште жөнүндөгү Ку- рандагы түшүнүктүн башаттары зороастрийчилердин, иу- дейлердин, христиандардын асман иерархиясы жөнүндөгү түшүнүгүнө барып такалат. 2. Өтмө мааниде — айыпсыз, күнөөсүз, таптаза. Эпосто терминдин эки мааниси тең жо- лугат. Бирок 1-маани өз маңызында так сакталбоо учурла- ры арбын. Мисалы: исламга чейинки эле түшүнүк — ише- нимдерге жата турган Умай эне перипгге делип түшүнүлүү ж. б.

БЕРМЕТ —

(Шуру, бермет булардан). — (ир. мэрварид) — 1. Ак түс- түү асыл таш. 2. Өтмө мааниде: Седеп, шуру.

БЕХУШ —

(Бехуш болуп Сарың кыз). — (ир. бей — жок, же жок- тукту билдирген — «сыз»; хуш — акыл-эс, аң-сезим, се- зим) — акыл-эсинен тануу, акылдан ажыроо, эстен тануу, эси оош, эс-мас болуу, кээде өзүн өзү жоготуп коюу маани- синде да учурайт.

БЕШИК БООСУ БЕК БОЛСУН,

КУНДАГЫҢ БООСУ КУТ БОЛСУН —

Жаңы төрөлгөн баланын амандыгын тилеген жакшы- лык каалоо. Бала төрөлгөндөн кийин анын атасын, энесин биринчи көргөндө, же алардын үйүнө биринчи келгенде ай- тылат. Ошондой эле үйдүн ээси бала өзү жокто төрөлсө үй- үнө келгенде ушул каалоону аялына айтышы мүмкүн (ми- салы, жогоруда келтирилген Жакыптын сөзү).

БЕШ ТҮЛҮК МАЛ —

(Беш түлүктөн мал жыйдым). — кыргыздардын чарба- сындагы негизги деп эсептелген малдардын беш түрү — жылкы, кой, уй, төө, эчки. Көпчүлүк учурда сөз «төрт тү- лүк» түрүндө айтылат да жылкы, кой, уй, төө түшүнүлөт. Эгер беш түлүк делсе жогорку төртөөнө эчки кошулуп ай- тылат. Эпосто төрт түлүк деп да, беш түлүк катары да ке- зигет.

БИЙ —

(Акбалта бийди чакыр — деп.) — 1. Уруунун, кандай- дыр аймактын, элдин өзүнчө тобунун башкаруучусу. 2. Калыстыгы менен кеңири белгилүү болгон кадырлуу адам. Кээде жалпы эле кадырлуу, сыйлуу адам маанисинде да айтыла берет. Эпосто биринчи мааниси көбүрөөк жолу- гат.

БИКИР —

(Кыямат — деп, ойлонуп,

Кылар иши бикирде). — (ар. фекр-ой) — ой, кыял, ниет. Адамдардын белгилүү бир көз карашка, санаага, ниетке ка- был болушу. Эпосто берилген контексттеги мааниси — чын дүйнөнү, кыямат-кайымды эстен чыгарбай, тобо келтирип, ойго батуу.

БИЛ БАШТАГАН НАР АЙТЫП. — тилек кылуу менен кудай жолуна кайыр — садага, курмандык айтуу маанисин- Деги туруктуу поэтикалык формула. Маңызы кайыр — са- Дага, өтө баалуу, кымбат нерсени айтууну туюнтат.

БИР //ПИР

(Айкожо келип бир болуп). — (ир. пир — карыя, кары ^аДам, ар. шайх) — 1. Диний каада-салттарды жакшы бил- ^ген ири диний авторитеттер. Такба адамдардын насаатчы- ларынын, мугалимдеринин, ошондой эле согулар (суфий) коомунун башчысы. 2. Өтмө мааниде: көсөм, касиеттүү, колдоочу.

БИРДИН ҮЧҮ —

(Беш чүкөнү бир дешип) — ордо оюнунун деталдык бел- гилеринин биринен — оюнга катышкан эки топтун ар бир мүчөсү оюндун байггалышында бештен чүкө кошушат. Ал беш чүкө топтун ар бир мүчөсүнө оюна үч жолу катышуу- га — үч оюн алууга (үч атууга — деп аталат) укук берет. Ошол беш чүкө бирдин үчү — бир кишиге үч оюнга укук берүүчү — деп аталат. Оюндун жүрүшүндө уттуруп барат- кан топтун ар бир өкүлүнүн үлүшүнө алар утуп алган чүкө- лөрдүн саны бешке жетпей калса оюнга катышуулардын са- ны азаят (к. ордо).

БИШАРАТ —

(Олтуруп кожо зарлаган

Бишараты болгончо). — (ар. бэшарат — белги, сыр).

БИЯБАН // БИЯБАН —

(Кум — биябан бир чөлдө). — (ир. би-жок, — сыз, аб — суу) — суусуз чөл, суусуз какшыган талаа.

БОР —

(Күдүрлөгөн бор менен). — чөп чыкпаган шорлуу жер- деги жумшак ак топурак, жумшак ак топурактуу шордуу жер.

БОРСУК —

(Маймыл, борсук дагы адал). — (калм.) — суур.

БОРДОКУ —

(Неме койбой эркегин

Бордоку койдой сойбосом). — 1. Байлап семиртүүгө ко- юлган мал.

2. Абдан семиз мал.

БӨКӨ —

(Мусулмандардын бөкөсү). — түрк-монголдун: балбан, күчтүү, баатыр деген түшүнүктү билдирүүчү сөзү. Байыр- кы түрк жазмаларында «бөгө» формасында учурайт. Кө- бүнчө Сибирь чөйрөсүндөгү түрк-монгол тилиндеги элдерде: бөкө, бөкөс, мөгө, мөгө формаларында «балбан» маанисин- де азыр да активдүү колдонулат. Эпосто да көбүнчө «бал- бан» деген иран сөзү менен синоним катары айтылып, бир катар варианттарда жолугат.

БОТО КУР —

(Алтындуу кемер, бото кур). — (ир.) Синоним сөздөр болгондуктан көбүнчө кош сөз түрүндө айтылат. Түрк тилиндеги «белбөө» деген термин менен бирдей эле мааниде колдонулат.

БӨРҮ ЖОЛДУУ —

(Бөрү жолдуу эр Кошой). — жолу ачык; ар дайым жолу болуп, табылга таап турган адамдарга карата айтылган туруктуу сыпаттама.

БУРАК АТ — (Ат ордуна мингени

Алты канат бурагы). — (ар. ал — Бурак — жаркылдоо- чу) — 1. Куран боюнча Мукамбет пайгамбардын кереметтүү унаасы. Уламыш боюнча пайгамбар күндөрдүн биринде Ка- бага жакын уктап жатса Жебреил периште канаттуу унаа— Буракты алып келип ага аны мингизет. Аны минген Мукам- бет түн ичинде Мекеден Иерусалимге саякат жасайт. Бул жерден ал Жебреилдин жардамы менен жети кабат асманга көтөрүлүп кудайдын астына барат. Бирок адепки учурда бирде ат, бирде качырга окшогон ак түстүү, бутунда кана- ты бар жаныбар болуп сүрөттөлгөн. Орто кылымдарга ада- бияттарда ал бети-башы адамдыкындай канаттуу тулпар бо- луп баяндалган. Аны минип асманда учуп жүргөн Мукам- беттин дүйнө жүзүн кесип жүрүшү өтө кеңири тараган сю- жеттерден болгон. 2. Өтмө маанисинде: Талбас, чарчабас күлүк ат, тулпар. 3. Элдин байыркы ишеними боюнча өлгөн адам тигил дүйнөдө да жашоосун кадимкидей улантат. Ошондуктан анын жашоосуна зарыл, тирүүсүндө пайда- ланган буюм-тайымын, жарак-жабдыгын, мал-мүлкүнүн ай- рым бөлүгүн аны менен кошо көмүү түрк-монгол элдеринде байыркы салт болгон. Анын ислам дининин эрежелзрине ылайыкташып, бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган ай- рым калдыгы катары, адам өлгөндө анын тирүүсүндө ми- нип жүргөн атын ээр — токуму ж. б. жарак-жабдыгы менен молдого берүү болуп саналат. Кыргыздар мындай атты да— бурак ат деп аташкан. (Бурак атын токушуп, Жаназа, намаз окушуп)... (Кайран кыз өлүп калды деп, Бурак атын токушуп Жаназасын окушуп Кызды көөмп салыптыр). **БУРКАН** — (Элүү бир буту бар экен Чоюн, темир, жезинен, Алтын, күмүш аралаш Кашын Жубар безеген.

Айтат экен буркан деп). — (кыт. фо, бвур — будда; ¹Түрк-монг. хан-хан) — Будда хан. Түрк-монгол элдеринин тилиндеги «Будда» деген терминдин модификациясы. Ал элдердин мифологиясында буддизм дининдеги кудайлардын кайсынысын болсун жана аларын элестерин (икондук сү-

4-26

49

рөттөрүн, скульптураларын) Буркан деген жалпы бир ат менен атаган. Эпосто калмак-кытай ж. б. ислам дининен башка диндеги (ламаизм, зоастризм, шаманизм дининдеги) жоо элдердин колдон жасап алып сыйынган кудайы, буту (кээде ал кут деп аталат).

БУРКУ —

(Жетимиш эки бурку тил). — (ар. фирка) — түркүн, түр- дүү, ар башка.

БУРУТ —

(Ырысы жок буруттун

Канын суудай чачпасак). — (кыргыз). Бурут орто кы- лымдын соңку мезгилинде ойроттордун (калмактардын), ан- дан кийин аларды туураган кытайлардын (алардын жазма эстеликтеринде «бу-ли-ти») кыргыздарды аташы. Кыргыз- дар өздөрүн бул ат менен эч убакта аташкан эмес, бирок аларды кытай-калмактар ушундай аташары аларга

толук белгилүү болгон. «Манас» эпосунун бардык варианттарында душман тараптын өкүлдөрү (көбүнчө калмак, кытайлар) кыргыздарды мазактаган түрдө аларга ушул ат менен кай- рылышат. Айрым окумуштуулар буруттарды б. з. IV кы- лымынан баштап, Котон чөйрөсүндө жашаган болу булу, болулар менен окшоштурушат. XIII кылымдан тартып Са- ян-Алтай аймактарында бурут, буру — аттуу көчмөн эл жашаганы белгилүү. Бирок алардын «Манас» эпосундагы жана калмак, кытайлар атаган буруттар менен канчалык карым-катнашы, тиешеси бар экени илим жүзүндө ачык тактала элек. Ойроттор (калмактар) Жунгарияга ооп кэл- генден кийин (XIII—XIV к.) Чыгыш Теңир-Тоодо жашаган кыргыздар менен коңшу көчүп жүрүшкөн. XV—XVI кы- лымдарда негизинен Жети-Суу, Теңир-Тоо

Чыгыш

Түркстанда жашаган моголстандыктар менен калмактар- дын ортосунда узакка созулган согуштар болуп, ага кыргыз- дар да катышкан. Бул мезгилде калмактар менен кыргыз- дардын ортосунда саясий мамилелер туруктуу болгон эмес. Ошондуктан, калмактар кыргыздарды өз тилинде «бурут- тар» б. а. «күнөөлүүлөр», «чыккынчылар», «башка диндэги- лер» деген маанидеги жасалма ат бериши ыктымал.

БУСУРУК // БУЗУРУК // БУСЫРЫК —

(Бусурук айтып турганы). — (ир. бузурк — ыйык, та- жик. бузург — улуу, чоң маанилүү) — олуя, касиеттүү, ыйык маанилеринде өзгөчө сыйга ээ адамдарга (көбүнчө пайгамбардын тукумдарына же дин өкүлдөрүнө) карата ти- тулдук маани берип айтылган термин.

БУТ —

(Чокунууга буту бар). — (ир. бут — идол) — 1. Ар түр- дүү металлдардан (алтын, коло, жез, чоюн ж. б.) адам тур- патында куюп жасалган жана кооздолгон (мисалы, эпосто башы алтын, тиши бермет, көзү жакут ж. б. түрлөрдө айты- ла берет), ар кандай өлчөмдөгү сыйынуучу сүрөт. Адатта эпикалык душмандардын — калмак, кытайлардын сыйын- ган кудайы делет. Сөздүн теги санскрит тилиндеги «будх» деген сөзүн иранча айтуудан чыккан. Кыргыздарга иран тилинен өткөн. Сөз кээде «кут» түрүндө да айтыла берет. Мындай учурда идол — сүрөттүн жанда алып жүрүүгө ыла- йыкталган («Кутун катып койнуна, Асып алып мойнуна) кичинекей үлгүлөрү түшүнүлөт. Бут — куттун кыргыздар- дын кут (к. кут) ишеними менен байланышы да болушу мүм- күн. 2. Будда (санскр будх — ойготуу, ойгонуу) — акыл-эс- тин уктуу караңгылык абалынан ойгонуу, тазарган тунук абалына өтүү. Буддизмди негиздөөчүсү Гаутама Шакья му- нинин (Шакья уруусунун акылманы) эпитет аты. Ал Тунук Индиянын б. э. ч. 560—480-жылдарында жашап өткөн хан- задасы.

БУТА —

(Кере бута жеткени). — (кыр.) — мишень, мылтык, жаа менен атууда кароолго коюлган нерсе. Жаш балдар мелде- шип ойноп таш менен алыстан уруп жыгыш үчүн үйүлгөн таш, ж. б. нерсе да бута аталат. Кере бута — аралык өлчө- мү, бутанын аткан ок жетүүчү акыркы чеги — болжол ме- нен 50—60 метрчелик аралык.

БУУДАН —

(Кас буудандын баарына Камчы салып жебелеп). — (кырг.) — 1. Талыкбас күлүк ат. 2. Өтмө мааниде: эпостун каржалбас баатырларынын эпитеттеринин бири.

БУУЛУМ —

(Доолон, чүчтө, буулум бар). — баалуу, калың кездемелердин бир түрү, же ошол кездемеден тигилген кийим (Буурул-ду берчи минейин, Буулумду берчи кийин).

БҮБҮ —

(Бакшы менен бүбүдөн). — эмчи-домчулук кылган аял. Кээде көзү ачыктык жайы, чымыны, жини бар катары да түшүнүлөт. Көп белгилери боюнча бакшыга (к. бакшы) окшош.

БҮРҮК —

(Оозуна келген кепти айтын Оолугасың сен бүрүк). — 1. Сүннөткө отургузулбаган эркек баланын жыныстык белгиси. 2. Өтмө мааниде: мусулман дининдегилердин башкаларга «динсиз», «каапыр» деп кемсинткен мааниде айтылган сөзү.

БЫЧАК САЛДЫ —

(Бычак салды Ыдыран). — Кашкар тараптагы жердин энчилүү аттары.

БЫЧАН —

(Көйкөлгөн бычан чөп экен). — (кырг.) — толук бышып жетиле элек чөп, эгин.

БЭЭЖИН —

(Бээжин каптап кол чапеа, мерт таппай аман каларды). (кыт. Бейцзин — Түндүк борбор шаар). Географиялык реалияда азыркы Пекин.

Цин империясы коңшу элдерди басып алып өзүнүн сос-тавына кошуп алган соң, кытайча «Бейцзин» деген борбор шаарынын атын ар бир эл өзүнүн тилинин өзгөчөлүгүнө ылайык өздөштүрүшкөн. Кыргыздар «Бээжин» деген топонимди шаар маанисинде, ошондой эле, «Кытай өлкөсү» деген мааниде да түшүнүшөт. Жогорку текстиги «Бээжин кап-тап» деген сөз «Кытай каптап» деген түшүнүктө айтылган. Эпостун тексттеринде: «Жети жүз калаа Бээжин», «Кээ бир жери Бээжиндин кырк күнчүлүк чөл эле» — деген саптар бар. Демек мында өлкө жөнүндөгү түшүнүк айтылгандыгы ачык көрүнүп турат. Элдик поэзиядагы: «Өлгөнүнөн калганын сыйлап өттүм, Бээжин-Кытайынан ыйлап өттүм» деген саптар да синонимдик топоним маанисинде айтылып жаткандыгы түшүнүктүү.

ГАЛМИТ —

(Караңгы галмит түндөн бил). — (ар. лимит) — булут, туман баскан караңгы түн.

ГОБИ-ШАМУ / КӨБҮ-ШАМУ —

(Гоби-Шаму чөлү бар). — (монг. гоби — чөл; кыт. ша-мо-чөл). — Синонимдик географиялык терминдер болгондуктан кош сөз түрүндө айтылган. Монголиянын түштүк-батыш аймагынын көп бөлүгүн, Кытайдын түндүк-батыш чөлкөмүнүн эбегейсиз зор мейкиндигин

ээлеп жаткан чэл. С. Орозбаковдун вариантында гана учурайт. Кийин катмар-ланган географиялык термин деп эсептөө керек.

ДААРАТ—

(Кол дааратын алышты). — (ир. тахэрэт — жуунуу, та- залануу, ар. вуду) — намаз окуунун астында белгилүү тар- типте жуунуп — тазалануу актысы. Таза суу менен колдо- рунун манчаларын жуугандан кийин оозу — мурдун, тама- гын чайканат, бетин жууйт, көзүн сүртөт, чыканакка чейин колун жууйт, чачын суулап сылайт, кулагын жууп — таза- лайт, моюнун жана бутун тизесине чейин жууйт, даарат алып жатканда келме келтирет. Бир намаздан бир намазга чейин даарат бузулбаса даарат алынбайт.

ДАБАН —

(Ач кайкандуу муз дабан). — (түрк-монг. дабан, да- баан) — бийик ашуу, бел, кыя. Түрк тилдеринде жердин эн- чилүү аты катарында да жолугат. Мисалы, эпосто Тенир- Тоодогу Муз-Арт ашуусу эскерилет. Кээде бийиктик маани синде да колдонула берет.

ДАГ -

(Аркан бою муз дагдан

Ачбуудан аты аргыды). — (байыр, түрк таг) (даг) — тоо. Түрк тилдүү элдердин жашаган жерлеринин энчилүү атта- рынын составында да колдонулат. Мисалы, Муз-Даг, ошол жердин дагы бир аты Муз-Арт (кара дабаан).

ДАГАР —

(Эбактан бери жар болгон

Элүү төрт дагар дөөсү бар). Эпостун контексте караганда сыйкырдуу, кара күчтүн ээси, же сырдуу, коркунучтуу, чоң деген маанилердин бири. Бирок андай ысымдагы мифтик, ж. б. ишеним — түшүнүктөр белгисиз. Кыясы өзүнө кандай- дыр белгилүү болгон этнонимди манасчы туура эмес кабыл- дап, текстте ошол өз түшүнүгүнө ылайык пайдаланган. Илимге белгилүү маалыматтарга караганда дагар монгол тилинде сүйлөгөн эл. Аларды кытайлар дахуэр, уйгурлар да- гур деп аташат. Дагар (дагур) элинин түпкү теги каракы- тайлардан (кидандардан). XVII кылымдын ортосуна чейин Амур дарыясынын жээгине жашаган. 1654-жылы кытай өкүмөтү тарабынан ички Монголияга мажбурлап көчүрүл- гөн. XVIII кылымдын экинчи жарымында Чыгыш Түрк- станды кытайлар басып алгандан кийин дагарлардын бир бөлүгү чек ара аскери катары Шинжаңга жөнөтүлөт. Де- мек Чыгыш Түркстандагы жергиликтүү элдер (уйгур, ка- зак, кыргыз ж. б.) биргелешип манжу — кытай баскынчы- ларына каршы боштондук үчүн жүргүзүп келген согуштар- Дын учурларында дагарлар душман тараптагы чек ара ас- керлери болгондуктан жергиликтүү элдер, ошолордун ичин- Де кыргыздар үчүн да жоо катары эсептелгени шексиз. Ушул белгилүү фактылардын элеси эпосто апыртылып, көр- көмдөтүлгөн түрдө манжу-кытай өкүлү делген Нескаранын жардамчы дөөлөрүнүн атына айланган болушу толук ык- тымал.

ДАЖААЛ // ТАЖААЛ (ар. ал.-Дадж жал — «алдамчы»

«жалганчы») — 1. мусулмандардын эсхатологиялык аңыз- дарындагы

персонаждардын бири. Акыр заман болордун алдында ал өзүн Иса же ал-Махдимин деп элди алдап, бу- зуктук жаман иштерге азгырат. Ага чейин ал Индия океа- нындагы аралда аскага чынжыр менен кadalган болот. Жалгыз көздүү, кызыл терилүү, маңдайына кафир деп жа- зылган ал акыр замандын алдында эң зор эшек минип, ар- тынан алдамчыларды, капырларды ээрчитип, көзүнө көрүн- гөндүн баарын бүлүндүрүп багынтып, дүйнөгө 40 күн (же 40 жыл) зордук бийлигин жүргүзөт. 2. Өтмө мааниде жаң- жалчыл, каардуу, жаалдуу, бейжай. 3. бүлгүнчү, алегир салуучу, желмогуз, балекет. ДАКЫ ЖУНУС — (Дагалак деген жери бар, Даңгуу кытай эли бар, Мурунку өткөн заманда Даки Жунус кан болуп,

Бийледи деген кеби бар). — (ар. Дакийанус, лат. Де- ний)) — Куранда, христиан легендаларында жаңы динди (монотеизмди) кабыл алган жети уланды куугунтукка ал- ган каардуу диктатор.

Чыгыш Түркстандагы Турпан кандыгына байыркы учур- да көптөгөн шаарлар жана эл отурукташкан жайлар бол- гон. Ал шаарлардын ичинен кандыктын борбору — байыр- кы түрк тилинде Кочо (кытайча Гаочан), орто кылымдарда «Идикут — шори», уйгурлар башкы өкүмдарын Идикут (Кутгун-ээси аташкан), Кара-Кожо, Албатты-султан-шори жана Даки анус-шори деген түрдүү ат менен белгилүү бол- гон шаар өзгөчө орун ээлеген. Ал шаар Турпандын түштүк чыгышынан 50 км. алыстыкка жайгашкан.

Жергиликтүү элдердин уламыштары боюнча көптөгөн шаарларды мифтик падыша Дакийанус негиздеген, анын ичинде аталган шаар да болгондуктан анын аты менен ата- лып калган.

Дакийанустун аты ал куугунтукка алып, 300 жыл үнгүр- гө укташса да кудайдын атайы колдоосу менен кадимкисин- дей ойгонушкан жети улан жөнүндөгү уламышка байла- ныштуу орто кылымда мусулман өлкөлөрүндө да, христиан өлкөлөрүндө да кеңири белгилүү болгон. Орто Азиядагы жергиликтүү эл мусулман дооруна чейинки байыркы нерсе- лерди анын ичинде шаарларды, монеталарды Дакийанус аташкан. Дакийанус, Даки йанус тарыхта христиандарды бутпараска кыйноо, олүмгө буйруу менен йордоп сыйындыр- ган Римдин императору Деций (249—251-ж.) деп да эсепте- лет.

ДАМБЫЛДА —

(Дамбылданы чакыртып

Күбө далил жыйдырды). — (ар. маула — коргоочу, кол- доочу, төрө) — 1. Шариятты жакшы билген, мусулмандын ырым-жырымдарын акарууга башчылык кылып, Алдага кызмат өтөөчү адам. 2. Дин мектептеринин мугалими. 3. Са- баттуу, окумуштуу. 4. Кыргыздарда жалпы эле сабаттуу адамды молдо атай беришкен.

ДАЛЫ КӨРҮҮ /1 ДАЛЫ АЧУУ —

(Төлгө тартып, далы ачып). — койдун далысына карап болочок иштерди алдын ала айтуучу көзү ачык. Далычы койдун далысынын сөгүн отко кактап аябай ысытат да, ан- дан кеткен жаракалардын формасы боюнча көзү ачыктык кылат. Далыны карап бал ачуу Борбордук Азияда, Сибир- деги түрк-монгол элдеринде байыркы мезгилдерден бери ка- рай кеңири колдонулуп келген. Далы көрүүчү

кыргыз ти- линде жоорунчу (казак тилиндеги жаурунчу менен салыштыр, экөөндө тең жоорун // жаурун далы сөөгү дегенди бил- дирет) деп да айтылат.

ДАҢ // ДАҢ-ДАҢ -
(Догон келип көрүштү
Кайып даңдын кашына.

Калдай менен даң-даңы). — Эпос боюнча калмак-кытай- лардын бийик даражадагы бийлөөчүлөрүнүн титулу. Буга белгилүү адабияттардан сөздүн этимологиясын жана анын титул катары колдонулуш тарыхын кезиктире албадык. Эпосто көбүнчө баңбаң (кыт. ван — князь, хан; монгол доо- рунда ван-ван кандан кийинки жогорку даражалардын би- ри) менен катар эскерилгенине караганда ошого жакын титул. Муну эпосто Манастын аялы Карабөрктүн атасы бирде Кайып кан, бирде Кайып даң аталышы да көрсөтүп турат.

ДАҢГА-ДАҢГА —
(Даңга-даңга-даңга! — деп,
Ураан тартып кыйкырып,

Ошолор келет кубалап). — эпостогу эпикалык даңгу элинин өзүнүн аты боюнча айтылган согуштук урааны.

ДАП -

(Дап, чилдирман кактырып). — (ир. дэф) — жаргак ме- нен капталган төрт бурчтуу музыкалык урма аспаб. Дой- ронун бир түрү.

ДАТКА —

(Жайладым далай даткасын). — (ир. датхон — дат, арыз айтуучу) — Кокон жана Бухара хандыгында полковниктик чиндеги (кээде генерал) жогорку даражалардын бири. Дат- канын милдети өзүнө караштуу аймактагы элдин арыз — мунун канга жеткирүү болгон.

ДАШ КА-ЗАН —

(Даш казандай башы бар). — (ир даш — чоң) — той-та- машаларда тамак-аш даярдалуучу чоң казан.

ДЕЙИЛДЕ —

(Карк алтындан дейилде). — (ир. шалти—жибек, тилло— алтын. Түрк тилдеринде төмөнкүчө өзгөргөн шайи тилло, шай тилло, таи тилло, тай дилде, дейилде)—Индиядан ж. б. чыгыш өлкөлөрүндө жибек зым кошулуп согулган жибек- тин аталышы. Уйгурлар азыр да Индиядан чыккан парчаны тайтилла деп аташат. Эпосто ушундай кездемени жана ан- дан жасалган кийимди дейилде дейт.

ДЕМ САЛУУ —

(Апсун окуп, дем салды). — (ир. дэм — оп тартуу, өп- көгө аба тартуу) — оорулууну айыктыруу үчүн же кандай- дыр керемет, сыйкыр жасоо үчүн дуба окуп, ичине абаны же сууну оп тартып, кайра аны дубасы арналган адамды же нерсени көздөй багыттап «сүф» деп үйлөө. Негизинен му- сулман дининин өкүлдөрү Курандын кайсы бир аяттарын, сүрөөлөрүн окуу менен дем салган.

ДИГЕР —

(Кечки дигер кезинде). — (ир. дигар — күн батар ал- ды) — 1. Мусулмандардын күн сайын окулуучу беш убак намазынын үчүнчүсү.

2. Күн батарга жакын деген убакыт- ты белгилөө маанисинде да айтыла берет.

ДИЛДЕ -

(Кызыл алтын дилдеден). — (ир. тилло — алтын) — эпосто кымбат баалуу мүлк, асыл зат катарындагы түшү- нүктө колдонулган. Өткөн мезгилде Орто Азия менен ага жамаатташ өлкөлөрдө колдонулуп келген алтын акча (ал- тындан жасалган тыйын). Тексттерде алтын деген түз маа- нисинде да, ошондой эле, алтын акча (алтын тыйын) деген түшүнүктө да айтыла берет.

ДИҢСЕ —

(Отогот менен дңсеснн,

Орду менен сайынып). — (кыт. диңсе — баш кийимдин тобосүно тагылган чоң мончок, шарик). Манжу-кытай- лардын төбөлдөрү мансап даражасына карата айырмаланып туруш үчүн баш кийимдерине ар түрдүү түстөгү ар кандай асыл таштардан (лаал, каухар, инжи, жакут ж. б.) жасалган шариктерди (чоң мончок, шуру) тагынып жүрүшкөн.

Отогот (монг. «отго» — канат) — түрк-монгол элдеринде мансаптык белги катары бөркүнө тагып жүрүүчү ыйык деп эсептелген куштардын канатынын бир талы. Кытайлар бөр- күнүн төбөсүнө диңсе сайынып, арка жагына тоту куш ме- нен тоостун канат — куйруктарын тагынып жүрүшкөн. Ошондуктан, көп учурда эпосто отого — диңсе деп бирге айтылат.

ДОБУЛ // ДООЛ // ДОБУЛБАС // ДООЛБАС —

(Ак добулду карс койду.

Доолбас согуп күңгүрөп). — (ир. дэвэл — катуу мөндүр, өтмө мааниде: барабан, ар. боз — казан формасындагы ба- рабан) — анча чоң эмес барабан. Бир жагына (бетине) төө- нүн же пилдин териси тартылат, негизги корпусу жезден, жыгачтан челек же казан түрүндө жасалат. Шумкар сал- ганда, же жоого киргенде сигнал сүр — айбат берүүчү ас- пап катары пайдаланылган. Ээрдин кашына же анын кан- жыгасына бекитилген. Эпосто элди кандын ордосуна чогул- ¹УУ үчүн, же такта отурган кан ким бирөөнү өзүнө чакыруу үчүн үйдөй болгон добулбасты какканы да айтылат.

ДООЛОН — (Торгун, доолон, тубар тон). — кымбат баа- луу кездеменин аталышы.

ДОМБУРА —

(Домбуранын кулагын,

толгоп алып күүлөдү). — (монг. домбор — эки кылдуу музыкалык аспап) Текстте казак элинин улуттук музыка- лык аспабы жөнүндө айтылган.

Домбура сырткы көрүнүшү жагынан кыргыздын кому- зуна окшош келет да, баш жагы чоңураак өзү узун болуп, эки кыл тагылат. Комуз сыяктуу эле чертме музыкалык ас- пап. Домбура менен ырларды коштоп да, өзүнчө күүлөрдү да чертүүгө болот.

ДООТАЙ —

Доотайын топко салармын). — (кыт. дао — округ, тай— Урматтуу, ардактуу — округдун урматтуусу) — округдун башчысы (округдун губернатору). Эпос боюнча кытайлар- дын бир кыйла чоң мансаптагы башкаруучусу. Эпикалык душмандар, айрыкча кытайларга таандык катары гана кол- донулат.

ДОРГО —

(Доргого буйруп салганы). — (монг. даруга) — айыл башчысы — бир нече түтүндүн, же айылдын башкаруучусу, хандын шаарга койгон башкаруучусу. Орто кылымда дорго термини кеңири мааниге ээ болуп, хандын казынасына алык — салыктардын өз учурунда келип түшүшүн, ар түр- дүү иштердин аткарылышын текшерип турган башчыны туюнткан. Эпос боюнча дорго башкаруучулук майда чиндер- дин бири. Көбүнчө буйрукту аткаруучу, кабар жеткирүүчү жасоол, кээде бийлик адамынын кол алдындагы жигити маанилеринде көбүрөөк жолугат.

ДӨҢГӨНӨ —

(Дөңгөнөсүн кыйратып). — тамак-аш бышыруу үчүн жа- салган жер очок.

ДӨӨ -

(Үстүндөгү Жолой дөө). — дөө жөнүндөгү түшүнүк Ки- чи Орто Азия, Казакстан, Кавказ, Батыш Сибирь, Волга боюндагы түрк тилдүү мусулман элдеринин оозеки чыгар- мачылыгына ирандыктардын мифологиясы аркылуу кир- ген. Иран мифологиясындагы дев (дөө) жөнүндөгү түшү- нүктүн алгачкы башаты индоиран, индоевропа элдеринин байыркы жалпылык мезгилине барып такалат. Байыркы мезгилде бул тилдерде дейис — күндүзгү жаркыраган ас- ман, б. а. Кудай деген мааниге ээ болгон.

Ирандыктардын мифологиясында дөө жөнүндөгү түшү- нүк өзүнүн эволюциясында грек мифологиясындагы башкы кудай Зевстин (экөөнүн аттарынын этимологиясы жогоруда көрсөтүлгөн бир сөздөн — дейисден чыгат) тескерисинче ба- гытта өнүккөн. Ирандыктардын мифологиясы боюнча дев (авесте дайва») аксанатай духтар ахурлардын карама-кар- шысындагы карасанатай духтар. Алар менен ирандыктар- дын легендарлуу падышалары, баатырлары, айрыкча, атак- туу баатыр Рустам элдешкис күрөш жүргүзөт. Иран элдери- нин фольклорунда денесин жүн каптаган, буту — колунда болоттой курч арбайган тырмактары бар, өтө түрү суук алп жандар. Алар адам каттай алгыс алыскы жерлерде, тоонун үңкүрүндө, көлдөрдүн түбүндө, жердин түпкүрүндө жаша- шып, жердин асыл кенчтерин (алтын — күмүш, асыл таш- тар) ээлеп жатышат. Тоодо жүргөн көчкүлөр, жер титирөө- лөр алардын темнр устаканаларда узанышынан (алар ай- рыкча зергер усталар катары өтө даңкталат) же ар түрдүү себептер менен жинденишинен пайда болот.

Дөөлөр адам баласын кас душманы катары жек көрүп, өздөрүнүн караңгы үңкүрлөрүнө камап, шишкебек кылып жейт.

Түрк тилдүү элдердин оозеки чыгармаларында дөөлөр жогоруда эскерилген иран фольклорундагы образына жа- кын турат. Көпчүлүк жомоктордо дөөлөр жалгыз көздүү алп түрүндө элестетип, ал жай турмушунда эл каттагыс тоо- нун үңкүрүндө жашап, малчылык менен

кесип кылган (өз койлорун өзү багат) антроморфдук алп жандык. Кокусунан кез келген адамдарды көгөнгө байлап, үнкүрүнө камап, чекесинен семизин шишкебек кылып жейт. Анын туткунунан адамдар анын жалгыз көзүн соолтуп кутулушат.

«Манас» эпосунда дөөлөрдүн бир нече түрү жолугат. Ми-салы, С. Орозбаковдун вариантындагы «Дөө-пери жомогу-нун» окуясы жана андагы дөөнүн образы жогору эскерилген эл аралык фольклордогу кыдырма сюжет, кыдырма образ-га жакын.

«Чоң казат» мезгилинде Алмамбет, Чубак жалгыз көзү-нө атып өлтүргөн Макел дөө бир жагынан жогоруда эскерилген дөөлөргө окшош болуу менен бирге, мусулман мифологиясында жер үстүнө жамандык таратуучу, Көйкап тоодо камалып жаткан Дажаалга таандык белгилерге да ээ. Ал кытайдын Туңша шаарынан кырк күнчүлүк алыстагы (Көйкап тоодогу дөө-периге чектеш), Мангүбө деген жердеги Са-заншаң деген ит жээр, бит жээр элдин башчысы. Жашаган жайы, сырткы келбет — түсү эл аралык фольклордогу дөө-лөргө тектеш. «Үйү үлкөн тоонун үнкүрү», «Коргону бү-түндөй бийик тоо». Денесин аюунун апсайган жүнүндөй түк каптаган, үнү күндүн күркүрөгүндөй, өңү өрттөн^өн ::ара жердей, азуулары жолборстукундай, жалгыз көздүү антро-морфдук жандык. Ал дөөлөргө мүнөздүү эбегейсиз зор де-неге ээ. Жалгыз мүйүздүү керигин минил келе жатканда бүтүчдөй бир тоо жылып коле жаткандай көрүнөт. Миң ку-лач терең көлдөн кериги менен оңой эле кечип өтөт. Кери-гинин баскан дабышынан үйлөр кулайт, тарткан тамекиси-кин түтүнү шаарга туман түшүрөт. Анын зорлугу ошончо сакал — мурутуна карга, таан, сагызгандар уя салып жа-шашат. Денесинин зордугунан маңдайындагы жалгыз көзү-нөн башка жерден аны өлтүрүүгө мүмкүн эмес. Чоң казат мезгилинде Эсенкандан кабар алып, кытайларга жардамга жөнөгөн Макел дөөнүн жана анын ит жээр, бит жээр Са-заншаң элинин жүрүшү мусулман мифологиясында акыр заман болор алдында Көйкаптан чыгышкан Даджаал, Ажы-Мужулар («Куранда» Иаджудж ва Маджудж) жер жүзүн-дөгү көзүнө көрүнгөндүн баарын жеп — жутуп, талкалап багынтышын эске түшүрөт. Буга караганда, дөөнүн элдик оозеки чыгармачылыктагы баштагы образына мусулман мифологиясы айрым таасирин тийгизе баштаган.

«Манас» эпосунда Макел дөөнүн керик, Мадыкан дөө-нүн Көк бука минип жүрүшү Иран, ж. б. элдердин мифологиясындагы өздөрүнө типтеш ар дайым жөө жүрүп салгы-лашкан дөөлөрдөн айырмалап, Борбордук Азиядагы түрк-монгол элдеринин оозеки чыгармаларындагы Желбеген, Эр-ликкан ж. б. тескери иерсонаждарга жакындаштырат. Ма-дыкандын аты алтай элинин мифологиясындагы тоонун ээси — Падыкан менен үндөш болушу, бул образ алгач жогоруда эскерилген иран мифологиясына байланышсыз, Ал тай — Саяндагы байыркы түрк элдеринин чөйрөсүндө пай-да болгонун кабарлайт. Кийин гана кыргыздар ирандыктар менен маданий карым-катышта жашаган мезгилде тоонун ээси Мадыкан иран мифологиясындагы дөө менен контими-нацияланып, бир образды

түзүүгө өткөн. 2. «Манас» эпосун- да өтмө мааниде алп денелүү баатырларга да оң маанидеги эпитет катары колдонула берет. Мисалы:

**Башын кесип капырдын
Байланып алып кетели,
Манас' дөөгө жетели...**

**Астында Кошой дөө турду,
Акимдердин баарысы Атынан
түшүп жөө турду...**

**Берисицби, дөөсүңбү?
Бенде сендей болобу, Бет
алышкан оңобу?..**

**Шамал эмес, жел эмес, Шайтан
эмес, пери эмес, Төөдөн эмес,
бил эмес, Дөөдөн эмес, жин
эмес.**

ДӨӨЛӨТ —

(Дөөлөтү көлдөй толуптур). — (ар. даулэт — мамлекет, бийлик) —

1. Байлык, дүнүйө, бакыт, сыймык. 2. Бийлик.

ДӨӨЛӨТ КУШУ —

(Дөөлөт кушу башында). — бакты-таалай, бийлик, бай- лык алып келе турган касиетке ээ деп эсептелген мифоло- гиялык куш (кара, дөөлөт). Көп элдердин мифологиясында куш бакыттын, бийликтин ээси болуп саналат. Мисалы, ба- йыркы коло кылымында эле Борбордук Азиядагы элдер ушундай керемет күчкө ээ куш катары бүркүткө сыйыныш- кан. Бул жөнүндө А. П. Окладников минтип жазган: «Бүр- күт молчулуктун жана бакыттын залогу катары малчылык жамаатын эң жогорку колдоочусу катары асмандын ыра- йымдуулук күчүн алып жүрүүчү болгон».

Ушундай түшүнүк байыркы иран элдеринде да болгонун алардын ошол кездеги диндик китеби «Ригве» да ырастайт. Ал китеп боюнча Хомай куштун (биздин эпостогу Кума- йыкты тууган жору тибинде кереметтүү куш) көлөкөсү түш- көн адам падышачылык кылат.

Биздин эпосто бала (мисалы, Манас) төрөлөрдө ата-эне- синин түшүнө алп кара куш кирип, ал чамынса айбатынан жалпы жан-жаныбар жалтанат. Түш жоруучулар келечекте ай-ааламды багындырып бийлеген бала төрөлөрүн айтышат. Чындыгында эле ошондой болот.

**«Алп кара куш арбайып,
Асмандан буту сарбайып
Манаска жолдош болуптур», —**

дегендей, дини өтө жогору өнүккөн байыркы элдердин (еги- петтиктер, грециялыктар, скандинавиялыктардын) эң баш- кы кудайларын (Осирис, Зевс, Один) алардын чексиз бийли- гинин символу катары шумкар (Осиристи), бүркүт (Зевс, Оинди) жандап учуп жүрөт.

Демек, «Дөөлөт кушу башында (айланып)»,—деген сап- тар жогорку мисалдардагыдай түшүнүктөрдөн келип чык- кан.

ДОО-ПЕРИ —

(Дөө-перинин элинде). — Дөө менен пери — иран мифологиясынын коңшу элдерге да кеңири таралган мифтик пэрсонаждары. Дөөлөр да, перилер да Кап тоосунда (Кэй-Кал, Кух-Каф) жашашат деген түшүнүк боюнча аларды бир жер- Дин эли катары эсептеп жалпылап атоо кеңири жолугат. (к. дөө, пери). ДУБА —

(Арып менен дубанын

Күчүнөн турган жер деди. — (ар. дуа — чакырык, өтү- нүч) — 1. Кудайга сыйынып, табынып жалынуу. Олгөн адамга же башка диний жөрөлгөлөргө, ырым-жырышдарга байланыштуу Кудайдын ырайым кылуусун тилегенде ай- тылган сөздөр (бата). 2. Өтмө мааниде: сыйкыр, жайлоо, дарым. 3. Тумарга жазылган сөздөр. ДУМАНА // ДУБАНА —

(Думана деп ойлошуп). — (ир. диване — келесоо, жин тийген) — 1. Келесоо, жинди чалыш. 2. Өтмө мааниде: кайырчы, тилемчи, суранып оокат кылуучу. Өмүрү үй-жай- сыз, эл кыдырып тилемчилик менен жан багынгы жагынан думана календарга окшош. Бирок экөөнүн айырмасы бар. Календар мусулман кечили. Думана психологиялык жактан оорулуу адам. Христиан, мусулман элдеринде туулгандан жинди чалыш, майып адамдарга коркуу менен ырайым — ыйба кылып кайрылуу салт болгон. Бул байыркы учурда оорулууну жандап жүргөн жинден сактануу менен байла- нышкан. Соо-саламат мусулмандар кандайдыр бир күнөөсү үчүн таш менен урулуп өлтүрүлүүчү жасадан жогоркудай оорулуу эсептелген адамдар куткарылган. Ошондуктан, му- сулман коомчулугуна жат көрүнүүчү өз көз караштарын тартынбай айтыш үчүн орто кылымда бир катар көрүнүк- түү акындар, эл шайырлары соо-саламат болушса да дубана деген маска менен эл алдына чыгышкан. Эл аларды кадыр- лашкан. 3. Эпостордо дубана кейпинде кубулуп келип баа- тырларга колдоо көрсөткөн көзү ачык карыя, олуя же кырк чилтен, Кызыр Илияз ж. б. кеңири жолугат. дууду

(Дуу-Дунун баарын соермун). — (кыт. биринчи иероглиф «ду» — сөзмө сөз которгондо — «баары», өтмө мааниде; *УЛУУ»> кызмат акыбалы боюнча «улуу» же «башкы» экин- чи иероглиф — «ду» — «көзөмөлдөө», «жетекчилик кыл- куу», «башкаруу») башкы башкаруучу. Кытайда император Бөн-динин (220—226-ж.) тушунда бул кызматтык орун да- йындалган. Алгачкы учурда дуу-ду областтын аскер иште- ринин башкы башкаруучусу болгон. Тан сулесинин учурун- да анын күчү кеңип, ал тейлеген территориянын бардык башкаруу иштери анын колуна өткөн. Ошондуктан, батыш- тын окумуштуулары бул терминди өз эмгектеринде генерал- губернатор деп которуп жүрүшөт. Андай адам эпоето кан деп да атала берет. (Мисалы, он бир дуу-ду жана алар баш- карган шаарлар менен аймактар). Дуу-ду өзү башкарган аймактын аскер башчысынын милдетин да аткарат. Эпостун түшүнүгүндө дуу-ду калдайдан (к. калдай)

жогорураак тур- ган наам. Бирок так чектелүү жок, анын үстүнө калдай кээ- де кызматтык мансап эле эмес, кытайлардын мурастык наамдарынын бири катары да түшүнүлө берет. («Кара чок- туу калмактын Калдайынын уулу элем...»).

ДУРРИ —

(Дурри көөхар сөзүндө). — (ар. дурри) — эң баалуу, эң кымбат маанисинде. Өзгөчө баалуу, кымбат асыл таштар «дурри» аркылуу айтылат. Дурри көөхар — асыл көөхар, эң баалуу көөхар маанилеринде.

ДҮЙШӨМБҮ —

Дүйшөмбүнүн түнү экен. — (ир. ду — эки, шәмбе — дем алыш) — тыныгуудан, эс алуудан кийинки экинчи күн. Мусулмандардын жумалык календары боюнча тыныгуу күн жумадан кийинки күн ишембиге туура келет. Аптаныч күндөрү ошондон тартып катар саны боюнча эсептелет (Ор- то Азия элдеринде аптанын күндөрүн уран тилдери боюнча эсептеп келген) мусулман легендасы боюнча Алда таала дүйнөнү жаратып бүткөн убагы дүйшөмбүгө туура келген- диктен бул күн ыйык эсептелет.

ДҮКӨН —

(Курду дүкөн бир жолго). — (ир. докон) — 1. Соода үйү. 2. Өтмө мааниде: устакана. 3. «Аңгеме дүкөн курушуп» деп да айтылып, чер жасылганча ачык сырдашууну билдирет.

ДҮТӨР —

(Колуна алды бир дүтөр). — (ир. ду — эки, төр — кыл) — тажик, өзбек жана уйгурлардын эки кылдуу (жибек же ичегиден жасалат), көчүгү тоголок жоон, мойну ичке музыкалык аспабы. Казак-кыргыздардын Фергана өрөөнүн- дө жашашкан урууларында да комуз, домбура менен катар колдонулган учуру кездешет.

ДҮРҮЙӨ —

(Атилес, шайы, дүрүйө). — (ир. доруйа дс — эки, руйи — эң, бет) — эки бети бирдей жибек кездеме.

ЖАА КУДАЙ П ЖАА АЛДА —

(Мусулман журту акырып, «Жаа Кудайлап» бакырып). — (ир. йи — о, худай — тс- нир) — 0 Кудай! О, теңир! (Алдага жардам сурап кайры- луу).

ЖААН —

Жаанга маалым сөзү бар. — (ир. джабан) — аалам, дүй- нө жүзү.

ЖААНГЕР —

(Жаанды кесип жүргөндөн Жаангер болуп атанган). — (ир. джабан — аалам, дүй- нө жүзү; гир-чы) — 1. Ааламга бийлик жүргүзгөн. 2. Ааламды кезген, дүйнө жүзүн кыдырган.

ЖААННАМ —

(Дагдыр ажал жеткени, Жааннамга жаны кеткени). — (жэНэнн эм) — тозок (к. тозок).

ЖАБЫН-АБЫН * —

(Жабын-абын сөздөрү). — (монг. жабы — жел) — калмактардын ураан сөзүнүн шылдыңдаган түрдө бузулуп айтылышы.

ЖАБЫРБАЯН —

(Жабыр баян жандар бар). — (ир. бабр — жолборс, жа- ен — каардуу, сүрдүү) — эпос түшүнүгү боюнча жалпы эле азуулулардын — жырткыч айбандардын эң күчтүүсү, коркунучтуусу катары түшүнүлгөн мифтик жандык. Кээде сырдуулук, касиеттүүлүк маңызга ээ катары да айтылат. Буга караганда азуулуларды пири — колдоочусу — түпкү атасы деп кабылдоого да болот.

ЖАГА —

(Жагалалап чуркурап). — (монг. калм. — чага — жүр! Чагала — жүргүлө!) калмактардын согуштук урааны.

ЖАГАЛ ТОН —

(Кара жагал тондорун). — калмактардын сырт кийими. Өңүнө карата кара жагал тон, кызыл жагал тон — делип айтыла берет.

ЖАГАЛДУУ КАРА ТОН —

(Жагалдуу кара тону бар). — калмактардын улуттук кийими маанисинде (к. жагал тон).

ЖАЖУЖ —

(Аркы атасы Жажудан). — (ар. йаджудж) — Куран боюнча адамдарга өтө душман жандыктардын бири. Библия боюнча Гог жана Магог, кыргызча Жажуж-мажуж же ажы-мужу. Куран боюнча Зул-Карнайн (Александр Македонский) чыгыштагы бир өлкөгө (жин — шайтандар менен адамдардын чек арасына) жеткенде, андагы адамдар бул балаадан куткарууну суранат. Зул-Карнайн адамдар менен Жажуж-Мажуж каттап турган Көйкөп тоонун тешигин темир эритип куюп бекитет. Жажуж-Мажуж ал темирди тили менен жалап тешип өтүп кетмек болот. Бирок таң атып кеткенде алардын максаты ишке ашпайт. Алда таала темир тосмону кайрадан мурунку калыбына келтирет да алар кайрадан убара тартат. Акыр заман алдында гана тешип өтүшүп адамдарга көп зыян келтиришет. Бул легенданын чыгышына араб ж. б. элдернин саякатчыларынын Кытайдын түндүктөгү улуу сепили жөнүндөгү кабарлары түрткү болгонун окумуштуулар түшүмөлдөшөт.

Чыгыштын улуу акыны Низаминин атактуу беш дастанынын бири «Искендер намеде» Зул-Карнайн Жажуж-Мажужду камагандан кийин андан түрк тарапка жөнөп, хыр-хыз (мусулман жазма эстеликтеринде кыргыз ушундай жа-зылат) элине жолугат (чындыгында эле Низаминин тушунда кыргыздар кытай сепилинин түндүгүндө Эне-Сай тарапта жашаган). Зул-Карнайн ал элдин башка элдердин али түшүнө кире элек кеңчилик теңчилик жана акылмандык менен жашоосуна туш келип таң калат.

ЖАЗАЙЫЛ —

(Же жазайыл мылтык тобунда). — (ар. ал — жезаир — арал) — Алжир мамлекетинин арабча аталышы. Орто Азия элдеринде жазайыл Алжирде жасалган мылтык маанисин- де түшүнүлөт: өзбектерде жазаил милтик; казактарда же- заир мылтык; кыргыздарда жазайыл мылтык. Тажиктерде жазоил — атка, же төөгө жүктөп жүрө турган анча чоң эмес замбирек — деп түшүнүлөт. Эпосто жазайыл чоң мыл- тык, көбүнчө топ — замбирек («Жазайыл мылтык — топ атып») маанисинде түшүнүлөт. Кээде «төө мылтык» (к. төө мылтык) экөө маанилеш сөздөр катары кабыл алынган учурлар да аз эмес.

ЖАЗУУ —

(Жазууда кудай буюрса). — алдын ала белгиленген таг- дыр маанисинде. Ислам ишеними боюнча адамдын туулган- дан өлгөнгө чейинки тагдыры Алда таала тарабынан алдын ала эле Лоух Махфуз аттуу китепте жазылып коюлат. Ушундан улам элде, эпосто да «Алданын жазганын корөр- бүз, бешенеге (же мандайга) эмнени жазса аны көрбөскө чара жок» деген түшүнүк кеңири жолугат.

ЖАЗОО (ЖАСОО) —

(Эки миң төрт жүз жасоосу) — 1. Аскердик тартип, жор- туул. 2. Аскер, кол, черүү, кошун.

ЖАЙНАМАЗ—

(Жайнамазга салышып). — (ир. джанэмаз — джай — орун, намаз сыйынуу) — намаз орду, намаз окууда орун, төшөлгөн жай катары пайдалана турган таза ак кийиз, же кездеме. Кээде таза сырт кийим да жайнамаз катары колдо- нула берет.

ЖАЙСАҢ —

(Жайсаң ырчы дегени). — кытайча цзай-сян — «улуу 5—26

65

министрлер», департаменттеги жогорку даражалардын жал- пы — аталышы) Чынгызхандын тукумдары Монголия менен Кытайда бийлик жүргүзгөн (1271 — 1368-ж.) Борбордук Азиядагы түрк-монгол элдерине «зайсан» түрүндө кеңири тараган термин. Алгач ал термин уруунун (омоктун) же эл- дин (улустун) башчыларынын титулу катары колдонулуп, кийин уруунун мурасчы ак сөөгү деген жалпы мааниге ээ болуп калган. Кыргыз тилине Ойрот хандыгынын тушунда монгол тили аркылуу кирген. «Манас» эпосунда калмак-кы- тайлардын уруу же аскер башчыларынын титулу кээде ай- рым кейипкерлердин эңчилүү аты катары жолугат. Мисалы,

«Салтанатын көргөндө,
Жайсаң ырчы дегени, Жалаң
уйдун борумун Жарым күнү
ырдаган», —

делип Манас Карабөрткү алганда Кайыпдаң ага көтөрүп берген өргөөнүн ырдаган ырчысы, же Манастын кырк чоро- сунун бишг.

ЖАЙЫЛДЫК —

(Жайылдык жаман экен, — деп). — (ар. джээл) — 1. Наадандык, акылсыздык, тажрыйбасыздык, энөөлүк. 2. Өт- мө мааниде: каардуу, ырайымсыз, ачуулуу. 3. өжөр, көк.

ЖАКУТ —

(Эринин кылган жакуттан). — (ар. яхут) — 1. Асыл таш. 2. Жашыл сапфир менен кызыл лаалдын (рубиндин) жалпы аты.

ЖАЛГАН ДҮЙНӨ —

(Ушу жалган дүйнө — деп). — мусулмандардын түшүнү- гү боюнча адамдардын бул дүйнөдөгү жашоосу убактылуу, ошондуктан бул дүйнө жалган дүйнө, өлгөндөи кийин ба- руучу тиги дүйнө түбөлүктүү, чыныгы дүйнө (кара, батыл).

ЖАЛГЫЗ КУУ БАШ —

(Жалгыз куу гана башым бар). — жалгыздык, эл-жери жоктук. Куу баш — баласы жоктук. Бул жерде баласы да, эл-жери, тууган-уругу да жок маанисинде.

ЖАМБЫ —

(Жамбысы жандаи көп экен

Он беш төөгө артылды). — (кыгг. юань — уюткан, бао — асыл, кымбат баалуу) — койдун, жылкынын ж. б. туягы- нын формасында уютулган, ар түрдүү өлчөмдөгү жана сал- мактагы күмүштүн куймалары. Феодалдык Кытайда ири өлчөмдөгү акча бирдиги катары колдонулган. Кыргыздар да XVIII к-дын 2-жарымынан бери коңшу жашап, соода-са- тык карым-катышы болгондуктан акча бирдигиндеги маа- ниде эпосто айтылат. Өткөн мезгилде, чоң аш — тойлордо «жамбы атыш» оюну өткөрүлүп, бул баалуу буюмду бийик- ке байлап койгон жипти кыя аткан мерген кишилер алыш- кан.

Эпосто алтын жамбы да эскерилет. Кыргыздар арасын- да, эпосто да акчанын түрү катары эсептелет, тай туяк жамбы, кара кулак чоң жамбы ж. б. түрлөрү айтылат.

ЖАНАЗА —

(Жаназасын окуду

Жаангер Кожо карысы). — (ар. джэнэза — олүк, сөөк, жесет, табыт, исламдын өлүк коюу ырым-жырымы; өлүк- кө окулуучу намаз). Куранда жаназанын жол-жобосу көр- сөтүлбөгөн, ал эми факх боюнча эмгектерде төмөнкүчө кэр- сөтмөлөр берилген. Өлүмү жакындап келе жаткан шахидди айтуу керек, өзү айталбаса, ким бирөө анын кулагына шы- бырап айтуу керек. Өлгөндөн кийин маркумду кыбыланы беттендирип жаткырат. Андан кийин өлгөндүн сөөгү атайы адамдар тарабынан (кыргыздар сөөк — тамыры, жакын адамдары) жуулат. Сөөккө

таза кийим кийгизилет, же ке- пинге оролот (кыргыздар адат катары ак кепинге, ал эми шариат боюнча көктөн башка ар кандай түс жарай берет). Маркумдун көзүн жумдурут, жаагын таңат, тизеси түзөлүп таңылат, колу бооруна коюлат. Мындан кийин маркумдун үйдө же мечитте жаназа кураны окулат. Өзүн-өзү өлтүргөн- дөргө башка диндегилерге жаназа жүрбөйт. Шейиттер (ис- лам дини үчүн күрөшүп жүрүп өлгөндөргө) өлгөн кезиндеги үстүндөгү кийими менен көргө коюлат. Эгер адам эртең ме- нен өлсө ошол күнү, күндүз же түн ичинде олсө, эртесн кою- лууга тийиш (Түндүк кыргыздарда бул салт сакталбайт, алыстагы сөөк — тамыр, жакын адамдар топурак салып калганга үлгүрүш үчүн эки-үч күнгө чейин өлүк көргө ко- юлбайт). Сөөк табытка салынып, көрүстөнгө тездик ме- нен алынып жөнөлөт. Катуу ыйлоого, сөөктү коюуда көрүс- төнгө аялдардын барышына шарыят тыюу салат (кыргызда бул шарт кармалбайт, тескерисинче, ата-бабасынан байыр- тан келе жаткан салт боюнча өлгөндү катуу үн салып оку- рүп — жоктоо туруктуу салт). Маркумдун жүзүн кыбыланы каратып көргө коюшат. Кор кенен, Мүнкүр-Накир периш- телер келип сурак жүргүзгөндө олтуруп жооп бергидей бо- луш керек. Бул ырым-жырымдын көпчүлүгү «Курандын» сүроолорун окуу менен коштолот (айрыкча, 1, 2, 18, 36, 44, 97). Жалпы мусулмандарга маркумдун үчүлүгүн, жетили- гин, кыркын өткөрүү салт, ал эми кыргыздар мындан тыш- кары бейит башына баруу, жылдык (чоң) ашын өткөрүү да салт.

ЖАНУБ —

(Жануб жакта журтум бар). — (ар жәнуб) — түштүк, түштүк тарап.

ЖАН КАЗАН —

(Жан казанды асышып). — жортуулда жоокерлер жа- нына алып жүрүүгө ыңгайлуу болгон кичине казан.

ЖАННАТ —

Өлгөнүн болсо чыгарам

Жаннатыма жаныңды. — (ар. жәннэт) — бейиш (ка- ра, бейиш).

ЖАНЧ —

(Аркасынан ары бир жанчты). — 1. Талкалоо. 2. Саюу (найза менен).

ЖАНЧЫК—

(Кызыл алтын дилдеден

Жанчыгыңа сал деди). — чөнтөк, капчык.

ЖАҢ-ЖУҢ —

(Жаң-жунуна жарылдап). — (кыт. Цзянцзюнь. Цзян — команда берүү, генерал; Цзюнь — армия, аскер). Уйгурча айтылыш — жаңжун, генерал-губернатор дегенди түшүн- дүрөт. Цин империясы Жунгария менен Чыгыш Түркстан- ды басып алгандан (1758-ж.) кийин ал өлкөлөрдү бирикти- рип, Кулжа шаарын борбор кылып, башкаруу үчүн өзүнчө

генерал-губернатор дайындаган. Ошол башкаруучунун аталышы. Бул жөнүндө Ч. Валиханов Цзян-Цзюнь (жаңжуң) деген вице-король, же крайдын генерал-губернатору жана ошол жерде кызмат кылган бардык аскердин башчысы (Ч. Валиханов. Соб. соч. II т. 61-6.) — деп көрсөтөт. Эпосто жаң-жуң кытайлардын жогорку мансаптуу башкаруучуларынын бири катары туюнтулат.

ЖАПАР—

(Жар берүүчү жапар теңир. — дейт). — (ар. жаббар — өтө күчтүү, кудуреттүү, кубаттуу) — Алданын сыпаттама ысымдарынын бири. Баары колуна-л келген, баарынан күч-туу Алда маанисин туюнтат.

ЖАПЕС, ЖАПАС, ЖАФЕТ —

(диндик китептерде Яфес, Иафет) — Библиядан Куран алып пайдалаган уламыш боюнча Топон суудан кийин Нух (Ной) иайгамбардын бүткүл дүйнөдөгү элдердин түп аталары болгон үч баласынын бири. Ушул уламышка ылайыкташып түзүлгөн түрк элдеринин санжырасында Хамдан африка, Самдан (Симден) семит, Жапеетен (Жапеттен) түрк элдери тараган.

ЖАР БОЛУУ —

(Алда таала жар болуп, же

Азезил ага жар болуп). — жардам берүү, колдоо маанисинде.

ЖАРАТКАН —

(Жараткан болсун жар — деди). — Алданын кыргыз тилинде аталышы. Жараткан, жасаган формаларында айтыл берет. Жарат — кандайдыр бир нерсени пайда кылуу, түзүү, жасаш, же иштеп чыгуу, дүйнөгө келтирүү. Ага «кан» мүчөсү улануу менен ал атоочтук формага өткөн жана затташкан мааниде кудайды туюнтуп калган.

ЖАСАЛУУ КОЛ И ЖАСАКТУУ КОЛ —

(Жасалуу кол — жалпы аскер

Жайнап басып калыптыр). — (түр. жас — курал-жарак, согуштук аракет) — курал — жарактуу кошуун, кол.

ЖАШЫЛ—

(Жашылдайын жарк этип)—байыркы түркчө жашын — чагылган.

ЖАЯН —

(Дарыядан жаянды

Сазан балык ордуна

Сууруп алып жеп жүргөн). — 1. Чоң балыктын бир түрү (сом). 2. Эпосто укмуштуудай зор жырткыч балык. С. Ороз баков сабаттуу адамдар аркылуу жер жүзүндөгү жан-жаныбарлар дүйнөсү менен да кеңири кабардар болгон. Ошондуктан, Борбордук Азиядагы түрк элдеринин баатырдык жомокторундагы Кер-Жутпа, Кер-Балык (Чоң жуткуч, Чоң балык) деп аталган жомоктук укмуштуу балыктарды манасчы өзү сабаттуу адамдардан уккан акула, кит түрүндө элес-теткен:

**Жан жагымдын баарынан Жаян
балык жабылды. Жаян балык
жалмайт деп, Жаным тирүү
калбайт деп, Кутула албай
жаяндан Кургурунду карасан
Олөр жерге таянган.**

3. Эпостун каармандарынын баатырдыгын, кудуреттүүлүгүн сыпаттап эпитет, салыштыруу түрүндө да колдонулат.

ЖЕБЕ —

(Коломсоқко кол салып). — жаанын огу.

ЖЕБИРЕЙИЛ —

(Сураганда Ырасул

Жебирейил сөзү бар). — (ар. жабраил) — Алддын му- карап периштелеринин бири. Алданын сөзүн пайгамбарлар- га жеткирип, чабармандык кылат. Бирок эл арасында, кээ- де эпосто да бул периштени Азирейил менен чаташтыруу учурлары кезигет («Жебирейил жан алгыч»),

ЖЕБЕЛӨӨ —

(Камчы салып жебелеп). — 1. Атты камчы чаап күчтөндүрүү. жүрүшүн тездетүү. 2. Сылап-сыйпап тартипке келтирүү (атты). 3. Ирээттөө, ирээти менен иштөө (мисалы, жебе- леп табак тартуу). 4. Артынан сая түшүп кубалоо, өзгөчө көңүл коюп, дыкаттык менен иштөө, бүтүрүү маанилеринде да айтыла берет.

ЖЕЛДЕТ —

(Желдет болун барганы). — (ар. жэллад) — 1. Баш ке- сер, баш алуучу. 2. Залим, катаал. 3. Башкаруучунун (кан- дын, бектин) кызматкери, жигити, жасоол.

ЖЕЛЕК —

(Желеги алтын туу менен). — 1. байрактын асабага тагылган кездеме түрүндөгү негизги бөлүгү. 2. Кичирээк туу.

ЖЕЛМОГУЗ —

(Бир желмогуз өттү деп). — кыргыз, казак элдеринин оозеки чыгармаларында картаң кемпир кебетесиндеги кээ- чүлүк учурда жети баштуу тири укмуштуу мифтик жан- дык. Байыркы түрк тилинде жел — карасанатай дух, жин— шайтандуу жандык. Желби — сыйкырчылык, кереметтүү- лүк. Монгол тилдеринде мангус (фонетикалык вариантта- ры: магус, монгос, мангадхай, мангас, манга, мангудэй) — тири укмуштуу мифтик жандык (чудовища). Ушул элэ ат менен алтай, тува, якут, уйгур, тунгус элдеринин оозеки чыгармаларында да жолугат. Демек, ушул «жел» жана «мангус» деген сөздөрдүн биригишинен казак-кыргыз ти- линдеги желмогуз формасы пайда болуп, ал кереметтүү, укмуштуу же жин-шайтандуу (адамга ар түрдүү кырсыкты керемети менен жасоочу) мангус дегенди билдирет. Жалма- выз (Казан татарларында), ялмоуз (уйгур, башкыр), жалма- виз (өзбек) елмавиз (ногой) формаларында бир катар түрк элдеринде да жолугат.

Кыргыз элинин оозеки чыгармаларында жезкемпир де- ген экинчи дагы бир аты менен белгилүү. Желмогуз (же жезкемпир) көркоо (киши жегич), балдарды уурдоочу. Өп- кө болуп сууну үстү менен агат, адам ага абайсыздыктан жакындаганда жети баштуу желмогуз кемпирге айланып, аны кармап алып, баласын берүүгө аргасыз кылат (мис, «Эр Төштүктө»).

Анын атынын өтө кеңири территорияга жана түрк-мон- гол, тунгус элдеринин көпчүлүгүнө тарашы ал образдын эң байыркы мезгилде пайда болгонун күбөлөйт. Экинчи жактан, анын өзүндөгү бүгүнкү күнгө чейин сакталган та- бияттын уулу энесине мүнөздүү айрым белгилерине карап да анын алгачкы образы энелик доордун гүлдөп турган мез- гилине таандык экенине ишенүүгө болот. «Манас» эпосунда башка түрк-монгол, тунгус эпосторундагыдай эз алдынча персонаж болуп катышпайт. Анын аты поэтикалык көркөм сөз каражаттары эпитет, салыштыруу түрүндө колдонулат. Эпостогу түшүнүгү боюнча желмогуз киши жегич, өтө кор- кунучтуу, ырайы суук маанилерин туюнтат.

ЖЕНТЕК —

(Чакырып журтка бериптир

Сегиз бээ союп жентекти). — жаңы төрөлгөн баланын кубанычына арналып берилүүчү сый тамак. Көпчүлүк учурда жентек айыл-ападагы аялдарга берилет. Ошон- дой эле атайын кабар берилип, мал союлуп өткөрүлүшү да мүмкүн. Тойдон айырмасы салттык оюндар болбойт, неги- зинен тамак берилүү менен чектелет. Берилүүчү тамактар- дын ичинде сары май болуу шарт (карынга салынган май бузулат).

ЖЕРИК —

(Жинди болуп байбиче

Жеригинен жүдөдү). — боюнда бар аялдын өзүнчө оору- су — кандайдыр белгилүү бир тамакты өтө күзөө. Оору тал- гак — деп, да айтылат. Бойкат аял кайсыл тамакты күзө- гөндүгүнө карата төрөлүүчү баланын келечекки тагдырын, ага таандык негизги сапаттарды алдын ала жоруу — бол- жоп айтуу көп кезигет, эки көрүнүштүн байланышы бар, бири-бирине тиешеси бар делип түшүнүлөт. Мисалы, Манас- тын болочокто баатыр болору энеси Чыйырды бойкат ке- зинде Жолборстун жүрөгүн күзөгөнүнөн эле көрүнүп турат.

ЖЕР КУЙ —

(Жетип тиштээр кезинде,

Жер куйга кирип кеткени) — (алт. куй — «үңкүр», «те- Шик», кыр. тянь-шань говорунда жергуй — «терең», «чун- кур», *ац») — жердин тешиги, жердин втө куюлушу терең ою.

ЖЕР ЧАРДОО —

(Эки миң аскер кол менен

Жер чардаган неме экен). — Жер чалуу, байкоо, кароол кароо, мал тийип, же басып алуу максаты менен эл-жердин

ыңгайын байкоо. Баатыр өзү жеке, анча коп эмес адамдары менен жер чардоосу мүмкүн.

ЖЕСИР —

(Караламан калк түгүл,
Кашында жесир олтурат

Кайып сындуу каныңыз). — 1. Эри олгөн аял. 2. Өтмо мааниде: жоонун колуна түшкөн туткун. Мүмкүн сөздүн түпкү. теги байыркы түрк тилиндеги: жас//1. Чыгым, зы-ян. 2. ажал, өлүм, кыргын деген сөзгө (эркек ки-ши, аялдын күйөөсүнө) барып такалат, б. а. эри өлүп бак-тысыздыктын туткунунда калган деген түшүнүктүү туюн-дурган сөз.

ЖЕТИГЕНДИН ТАРАБЫ —

(Жетигендин тарабын

Жел тийгизбей токтотуп). — Жетиген жылдызы тарап, б. а. түндүк, түндүк жак.

ЖЕТИ СУЛТАН —

(Жети султан бирисиз). — Жети султан кимдер болгону мусулмандар жөнүндөгү бизге белгилүү адабияттарда маалыматтар кезикпеди. Ырас жети султан деген термин уламыштарда, адабияттарда учурайт жана бул термин менен ар кайсы жерде мазарлары бар султан атагын алган мусулманчылыктын чыгаан олуялары (мисалы, Орто Азияда сопулукту (суфизм) негиздөөчүлөр Ахмед Ясаби, Абу Язид — ал Бастами ж. б.) түшүнүлөт. Демек, жети султан реалдуу тарыхый чындыкка эмес, көп диндерде сакралдык маанигс ээ жети санына негизделип айтылган термин болуу да мүм-күн.

ЖИЛ ИБИЛИС —

(Жил ибилис деген бар). — эпос боюнча адамдарга өтө кас жин-шайтан. Куран боюнча Ибилис шайтандардын башчысынын аты, Алданын каарына калып, асмандан кубала-нып жерге түшкөндө адамдарды ар кандай тескери жолго үндөгөн, азгырган азезил (кара, Ибилис). Бизге белгилүү адабияттардан «Жил Ибилис» деген терминди учурата ал-бадык. Байыркы түрк тилдеринде «Жел» жамандык кылуу-чу рух, демондук жаныбар. Буга караганда маанилеш эки термин кош сөз болуп айтылып калган. Мындай корүнүш кыргыз тили үчүн мүнөздүү, мисалы, аман (арабча) — эсн (кыргызча), соо (кыргызча) — саламат (арабча).

ЖИН —

(Каары — жинин чакырып). — (ар. жинин көрүнбөөчү — мусулмандардын мифологиясында Алда акылдуу жараткан үч жандыктын бири (берки экөө периште, адам). Куран бо-юнча жин түтүнсүз оттон жаралып, денеси абадан же оттон турат. Ар кандай кебетеге келе алат, ар кандай кыйын иш-терди керемет менен. аткарууга жөндөмдүү. Алар адамдан мурун эле жер үстүндө жаралышкан. Аялы да, эркеги да бар, бир нече типтерге бөлүнүшөт. Мис., Ифриттер (ар. афа-рит — күчтүү, жеңүүчү) —

өтө карасанатай, митайым, күч- түү жиндер; Гулдар — көбүнчө аял жынысында болуп, азыркылык милдет аткарышат. Жиндер шайтандар менэн бирдикте Ибилистин жоокерлери да болуп саналат.* Эпос бо- юнча жинге бутпарас дининдегилер сыйынышат.

Мусулман магиясында жиндерди багындыруу жана анын жардамы менен кереметтүү иштерди жасоо башкы аспектилердин бири. Жин адамга карасанатай иштерди, оору, ар түрдүү кырсыктарды алып келет, бирок кээде ага жар- дам да берет. Алданын буйругу менен көптөгөн жиндер Су- лайман пайгамбардын кызматын кылышкан, анын храмда- рын, сарайларын салышкан. Кереметтүү иштерди жаратуу- чу катары жиндер мусулман элдеринин оозеки чыгармала- рында өтө кеңири белгилүү.

«Манас» эпосунда жиндер мусулман мифологиясындагы жана элдик оозеки чыгармачылыктагы образдарына жакын сүрөттөлөт.

ЖОБОО —

(Жоготормун баарыңды

Жоботормун карыңды). — 1. Башын айландыруу, түз жооп бербей, тайсалдоо. 2. Кайгыруу, өкүнүү.

ЖОРО —

(Кара жором жоруңар). — 1. Жолдош, курбу. 2. Кызмат- кер (ээрчип жүргөн, жанында кошо жүргөн маанилеринде). 3. Туугандык байланышы жок, бирок өзгөчө ынтымактуу жүргөн адамдардын тобу («Кою бирге короолош, ашы бирге Жоролош»). 4. Бир курлуу адамдардын биригип алып ую- шуп ичкен тамагы. Булардан башка да лсакшы санаалаш, жакын адамы маанисинде да айтылат.

ЖӨҢКҮҮ —

(Үйүрүн жазбай жөңкүгөн). — тобу менен каптоо, тобу менен бнр тараика бет алып жүрүү маанилеринде. Адатта топтошуп лсүро турган айбандарга, айрыкча кийик, бугу, кулан ж. б. сыяктуу жапайы айбандарга карата айтылат.

ЖУДА —

(Сорпосун ичем жуда — деи). — 1. Эң, абыдан, такыр, бүт, бүтүндөй.

ЖУДУРУК —

(Жудурук коюп калганы). — муштум. Кээде камчы маанисинде да кезигет.

ЖУСУП —

(Азирети Жусуи жорусун

Айткан ушул түшүндү). — (библияда Иосиф) — мусулмандар пайгамбар — деп эсептеген адамдардын бири. Чы- гыш элдеринин фольклордук жана классикалык чыгарма- ларында ак жерден жапа чеккен адамдын жана эркектик сулуулуктун үлгүсү катары сыпатталат. Түш жоруунун пи- ри эсептелет. Эпосто ушул акыркы жагдай эскерилет.

ЖУХАР П ЖУБАР —

(Жугар таштай жаркыган). — (ар. жоубар) — 1. Асыл таштын бир түрү, бермет. 2. Таза аппак, аруу.

ЖҮҮТ // ЖӨӨТ —

(Чабылып кетип жүүткө). — (ар. йахуд — иудей) — жүүт. Куранда Мукамбеттин заманында жашаган же иуда дининдеги эл (еврейлер) катары бир нече жолу эскерилзт.

Мусулман окуусунун таасири менен эпосто жүүттөр баш-ка диндеги эл катары терс мүнөзгө ээ.

ЖЫГА —

(Кан жыгасы башында). — (ир. джегэ) — падышалык мансапты билгизүүчү баш кийимге (таажы) тагылган белги (жыгалуу бөрк), ошондой эле «жыгалуу мөөр» деген туюнт-ма да учурайт. Мында «падышанын мөөрү (печаты)» деген түшүнүктө айтылат.

ЖЫЛОО —

(Жылоосуна кармады). — (ир. жилав — жүгөн, тизгин, чылбыр). Кыргыздар өздөрүнүн түшүнүгүнө карата тизгин — чылбырдын ооздук байланган жери катары кабыл алган. Б. А. тизгин — чылбырдын түп жагы. Көбүнчө ат чабышта атты сүрөгөн адам жылоодон (чылбыр, тизгин) алып сүрөшкөн. Кызыр колдогон адамын атынын жылоосу-нан алып жетелеп, туура жакшы жолго салып жиберет деген түшүнүк сакталган. Ошондуктан, эпостук каармандарды Кызыр жылоолоп кыйын учурлардан колдоп сактап калат.

ЖЫҢ —

(Кырк жың алтын бул алып), — (кыт. цзинь — уйг. жин жиң) Кытайда колдопулуп келген 500 граммга барабар келүүнү оордук олчому.

ЗААР —

(Билдирбей заар бериңер). — (ир. заНр) — уу, ууктура турган зат.

ЗАБАРДАР —

(Забардардан колу бар). — (ар. забар — зер) — 1. Тоо хрусталы. 2. Асыл таштын бир түрү.

ЗАБАР ЗЫНДАН —

(Забар зындан түбүнө

Алтоон азыр салалы). — (ар. джебер — кытстоо, зордук, азап, кыйноо, зондан терең касылган ор түрүндөгү түр-мө) — азап түрмөсү, кыйноо түрмөсү (зынданы).

ЗАҢ —

(Өлүк көмгөн заң эмес). — (кыт. цзянь—1 көрүү, 2 көз караш, пикир, түшүнүк концепция) — 1. Адат, каада-салт. 2. Көнүмүш адат, мүнөз.

ЗАҢГАР I —

(Култаң байкуш заңгары). — (ир. зэн — катын, гэр — бузук) — 1. Катыны бузук. 2. Өтм.: ант ургур, шүмшүк.

ЗАҢГАР II —

(Керик деген жандарга

Кез келдик андай заңгарга). — (ир. зэнгэр) — 1. Өтө чоң аска.
2. Өтм. өтө зор адам, айбан; түрү суук эң зор жандык.

ЗЕКЕТ —

(Зекет кылып малдарын). — (ар. закат — тазалануу, кайрымдуулук) — шарыят боюнча жарды-жармач мусулмандарга жардам берүү үчүн колунда бардар адамдардан чогултулган байлыкка, кирешеге жараша жылына бир Жолу алынуучу диндик салык зекетти үй ээси орозо айы бүткөндө бир жылдык кирешесинин 2,5 процентинде төлө-гөн.

ЗИКИР —

(Өмүр бою зикирде). — ар. зекр — эске түшүрүү) — көпт. түрү — изкар — «эске салуу», «эстөө») — тобо кылуу-нун, кудайга жалынып, анын атын даңазалоонун өзүнчө ыгы. Адатта зикир чалуу — деп аталат. Бул расмини өткө-рүүнүн өз алдынча ритуалдары бар. Бардык эле адам зикир чала бербейт, негизинен думаналар, дербиштер аткары-шат. Мазмуну өтө берилгендик менен Алданын аттарын ты-нымсыз кайталап айтуу. Катышуучулар ушул ык менен өзүн жоготуп койгонго, эси ооганга чейин барышат. Зикир чалуу учурунда өзүн тутуунун, создорду айтуунун атайын формалары бар (дене кыймылдары, үн лс. б.). Кээде зикир өтмө мааниде жалпы эле кудайга тобо кылуу, такыба жү-рүү маанилеринде да жолугат. Эпосто ушул кийинки маани учурайт.

ЗООЛУ —

(Моюнга түштү зоолусу). — (ир.) — 1. Колу-бутка, моюнга салынуучу чынжырлуу кишен. 2. Өтмө мааниде: бн-рөөгө көз каранды, багыныштуу же таасиринен чыга албаган адамга карата да айтылат. (Анын мойнун зоолу салып алган, же анын мойнунда зоолусу бар — балалуу аялдын эрине, же ал жок учурда анын туугандарына көз каранды-лык абалы).

ЗУЛЖАЛАЛ —

(Бербердигер зулжалал). — (ар. зу — ээси, джалал — улуулук) — улуулук ээси (Алданын коптогөн эпитеттеринин бири).

ЗУМУРУТ —

(Үстүн көрсөң зумурат). — (ар. зоморрод) — баалуу асыл таштардын бири. Тунук, кемтиги жок, күңүрт жашыл зумурут алмаздан кымбат бааланат.

ЗУҢ // СУҢ —

Элинин түбүн сурасаң, Зуң кытай деген кеби бар.) (Кыт. нзун — башкы, жогорку, чоң). Демек текст боюнча «башкы кытай», деген мааниде айтылган.

ЗЫНДАН —

(Кырк кулач темир зындандан). — (ир. зэндан) — 1. Күнөөкөрлөрдү салыш үчүн атайы казылып, түбү бекемделген, өрзү бекитилген терең ор. 2. Түрмө.

ИБАРАТ —

(Ибарат алсын ушундан). — (ар. эбрэт) — үлгү, таалим.

ИБИЛИС —

(Иблистин как өзү). — (гр. диаволос — шайтан, азаил (дьявол, сатана). — Алда асмандан кубалап жиберген периштенин аты. Анын дагы башка аттары Шайтан (бардык кара санатай духтар) — шайтандардын башчысы катары), Адуве Аллах («Алданын душманы») же жөн эле ал Адувв (Душман). Куран боюнча Алда адамды жаңы жаратып бүт- көн соң ага жүгүнүүнү периштелерге буюрат, бардык периштелер буйрукту аткарып, жалгыз Иблис адамдын ал- дында бой көтөрүп жүгүнбөйт. Ал Кудайга «Мен андан өйдөмүн. Сен мени оттон, а аны топурактан жараткан- сын», — дейт. Ушул менменсигендиги үчүн, асмандан ку- баланып, тозоктун азабын тартууга тийиш болот. Бирок, Алдадан акыр заманга чейин жасалабай токтоп туруусун суранат. Өтүнүчү кабыл болгон ал, адамдардан өч алып — өмүр бою жамандык кылууга ант кылат. Ал шайтандарга, жиндерге башчылык кылып адамдарды ар түрдүү жаман- дык иштерди жасоого, кудайдын алдында күнөөгө батууга түртөт.

«Манас» эпосунда да Иблистин образы «Курандагыга» жакын. Кээде бугпарас дининдегилер чыныгы кудай Алда- ны билишпей, адашышканынан Азезилге (Иблистин кү- нөөгө батканга чейинки мурунку аты) кудайыбыз деп сы- йынышып, алданышканы айтылат.

ИЛЕГЕР I —

(ар. хилэ гэр — иш) — айла-амалдуу, куулук, арамза, кытмыр. Көпчүлүк кыргыз лексографтары сөздүн төркүнүн араб тилинен чыгарып жүрүшөт, буга негизинен кошулууга болот, бирок түрк-монгол элдеринде дал эле жогоркудай мааниге ээ «илби» («албы») деген сөз бар, ага «—чы» аф- фикс уланганда «айлакер», «куу», «сыйкырчы», «фокус- ник», «эпчил» ж. б. мааниге ээ да, өз кезегинде ал «илэгер», «илекер» (иле — жогоруда эскерилген сөз ир. гэр — иш) менен мааниси дал келишет. Буга караганда үндөш маани- си окшош эки сөз кийинки кыргыз тилинде чыгыш теги башка-башка болсо да айырмаланбай калган.

ИЛЕГЕР II —

(Илегерди алдырып

Жаратка дары салдырып). — (ор. лекарь — ддрыгер) — дарыгер, табып, илечил, илим — билимдүү.

ИЛАЯ ШҮГҮР —

(Илая шүгүр дегени). — (ар. элаии — Аллага, шокр — алкыш) — Алдага алкыш, кудайга ыраазы болуу, Куд.ш- дын бергенине каниет кылуу, Кудайдын ырайым кытлганы- на алкыш айтуу.

ИЛИЯС —

(Кыдыр Илияс кырк чилтен). — (ар. Илиас) — Куранд. I аталган пайгамбарлардын бири, Библиядагы Илия, Му- сулман

легендасы боюнча Илияс Мукамбеттен мурун өткөн иайгамбарлардын бири. Ал өз элин Баалдан баш тартып, Алдага сыйынууга чакырат. Эл анын сөзүн укпай, баш тартып, келечекте кудайдан жаза тартышат. Ал эми Илияс .<и- нинки муунда]) тарабынан даңкталат. Алда аны асманга алып чыгып кетет. Ал жарымы адам, жарымы периштз бо- луп калат. Жамгыр жаадыруунун ээсине айланат. Кызыр менен бирге жер кесип адамдарга ар түрдүү жакшылык- тарды кылат. Ошондуктан анын аты Кызыр (Кыдыр) менен бирге айтылат. Көпчүлүк учурда ал экөө бир эле кишинин аты катары кабыл алынат.

ИНЖИ —

(Соргүү зубар, инжи таш). — (кыт. инцин — сапфир) — эпостогу баалуу таштардын бири, бермет.

ИСЛАМ // ЫСЛАМ —

(Ислам динге салат деп). — (ар. эслам — кудайга бери- лүү, моюн сунуу) — ислам дини — мусулмандар тутунган дин (кара, мусулман). Ал буддизм, христиан диндери сы- яктуу эле дүйнөгө кеңири тараган. Ислам көп кудайлуулук- тан (политеизм) бир кудайга (монотеизмге) өтүүдөгү татаал күрөштөрдөн, үгүттөөдөн калыптанган. Анын негиздөөчүсү Мукамбет (Мухаммед) пайгамбар болуп саналат.

ИСПАНЫ КЫЛЫЧ —

(Испаны кылыч белинде). — Персиянын Исфахан шаа- рында жасалган кылыч. Мындай кылычтар курчтугу менен Орто Азия элдерине кеңири белгилүү болгон.

ИТААЛЫ —

(Азыи элден адашып

Итаалы калкка барыпмын). — аялдары кадимки адам, эркектери ит кебетелүү жомоктук эл. Ит баштуу адамдоо лсөнүндөгү уламыш Чыгыш элдеринде өтө байыркы мезгил- дерде эле пайда болуп кеңири тараган. Айрыкча, Индия, Борбордук Азия, Орто Азия, Алдыңкы Азия элдеринин оозеки чыгармаларынан кеңири орун алган. Окумуштуу- лар уламыш алгач Инди мухитиндеги Андаман аралда- рындагы жергиликтүү элдин мифологиясына байланыштуу чыккан деп болжолдошот. Монголдордун санжырасында Чынгызхан ит баштуу элди жеңгени айтылат. Монгол хан- дарына келген элчилер ПIANO Карпини, Марко Полонун жазган эскерүүлөрү аркылуу бул уламыш европа элдерине да белгилүү болгон. Фирдоусинин «Шахнамесинде» сегса- ран (ит башы өлкөсү), XVI кылымдагы өзбек акыны Маж- лисийдин «Киссои Сайфулмулк» поэмасында нт башы жэ- нүндөгү окуялар орун алган. Алтдйлыктар нохой артыны («ит адамдар») жөнүндөгү уламышы «Манастагы» жана кыргыз уламыштарындагы итаалыга жакын сүрөттөлөт.

ИЧИК —

(Бирден ичик, бнр кымкап). — жылуу сырт кийимдин түрү. Атайын нштетүүдөн (ашатылуу, өңдөлүү, ийленүү ж. б.) өткөн малдын (көбүнчө кара козунун) же баалуу жа- ныбарлардын

көбүнчө илбирс, карышкыр, кашкулак ж. б.) терилеринен сыртын калың, бышык материя менен тыштап, ошол эле териден чоң жака салып тигилет. Ичикти аял же эркек киерине байланыштуу тышталган материяда, кээде ичтелүүчү териде да айырма болуусу мүмкүн. Мисалы, түл- кү ичик көбүнчө аялдар кийүүгө ылайык, ошондой эле аял- дар кийүүчү ичиктин сырты баркут, тукабы ж. б. аялдар кийимине ылайык кездемелерден болушат. Ичиктер ичтел- ген терилин түрүнө жараша көрпө ичик, түлкү ичик, ка- рышкыр ичик, илбирс ичик, киш ичик ж. б. аталат.

КААПЫР—

(Атасынын көрү каапырдын). — (ар. кафыр — 1. Дин- сиз, мусулман эмес. Эпосто эпикалык душман өкүлдөрү бүт каапыр аталат. 2. Өтмө мааниде: митаам, арамзаа, абийир- сиз, нысапсыз ж. б. жалпы терс кыял — жорукка, тетири нш иштеген адамга карата айтыла бериши мүмкүн. Эпосто эки маани тең кеңири жолугат.

КААР ЖИНИ —

(Каары жинин чакырып). — (ар. гаНар — ачуу, джин — кара санатай дух) — мусулмандардын түшүнүгүндө адам- дын ачуусу келишине, каарланышына анын ичине кирип азгырган жин себепчи болот. Каар — жинди чакыруу ушу- га байланыштуу чыккан.

КАДОО — '

(Огунун жоону кадоодой). — 1. Мал байлаш үчүн лсасал- ган жоон жыгач казык. 2. Бөрктүү чоң мык.

КАГЫН —

(Мага окшогон балдарды Кагын алып жайпайбы?). Суук түйүүнүн натыйжасын- да кабыргадан сезгенип, кан түкүрүп ооруган опкө оорусу.

КАДЫР —

(Кадыр Алда буюрса). — (ар. ал — кадер — кудуреттүү, отө күчтүү, баары колупан келген) — Алданын эпитет ысымдарынын бири. Адатта «Алда» менен кошо айтылып, мыкты сапаттарынын бирин — кудуреттүү, күчтүүлүгүн •гуюнтат. Эпосто сөздүн маанисинин чечмелөөсүнө кэнүл бурулбайт, күчтүү кудай, кудуреттүү кудай — деген ту- юнтмада пайдаланыла берет.

КАЗАНЧЫК —

(Чоргодой болгон кызыл чок Казанчыкка киргени). — мнлтелүү мылтыктын дарыга от коюла турган түтүктүү оюнчасы.

КАЗАП —

(Азыр көрдү керемет Алда казап кылганды). — (ар.)—1. Зордук. залимдик, таш боор. 2. Каар, ырайымсыз, мээримсиз. 3. Жазалоо, кый- ноо, азапка салуу.

КАЗАТ —

(Барабыз казат жолго деп). — (ар. газва — кол салуу, чабуул, сөздүн көптүк түрү — газават) — 1. Ислам дини үчүн жүргүзүлгөн согуш, күрөш. Мукамбет мустапа пай- гамбар Мединада турганда өзүнүн душмандарына (каапыр- ларга) биринчи жолу куралдуу кол салганы (чабуул койго- ну) газават аталган. Кийин мусулмандардын башка динде- гилер менен согуштары жалпысынан газават аталган. 2. Жортуул, согуш. Эпосто негизинен сөздүн экинчи маани- си көп жолугат.

КАЗЫ I —

(Ойротту билген казы — деп). — (ир. кадий, казий — окум кылуучу, кесүүчү, дайындоочу) — 1. Шарияттын не- гизинде сурак жүргүзүүчү адам — сот, аны өкмөт дайын- даган. Казы жаман аттысы жок, түз — адил жүргөн, дене- синде эч майыбы жок жана шарият жолун жеткиликтүү билип, ишти токтоолук менен терең ойлоп чече алган адам болууга тийиш. Ал калктан пара албас, бирөөлөрдүн кыз- матынан пайдаланбас үчүн мамлекет тарабынан толук кам- сыз болуш керек (турмушта казылардын ичинен паракорлор. бийлигин өз кызыкчылыгына колдонгондор да кеп кездеш- кен). Казынын милдетине граждандык жана кылмыш иште- рин тескөө жана коомдун имандык жорун — жосунула көз салуу кирген. 2. Сурак жүргүзүүчү сот.

КАЗЫ II —

(Көп олтурсоң каапырды,
Каапырлардан көрүнгөн Баш
тартпаган баатырды Өлтүрсөң
казы болорсуң, Шейттерден
дагы артык Даражага конорсуң,
0 дүйнө, бу дүйнө Окөөндө тен
онорсуң).

— (ар. гази) — 1. Казатка (газаватка — ислам дини үчүн күрөшкө) катышкан адам. 2. Мусулман башкаруучулары- нын казатта (газаватта) эрдик иштери үчүн алган ардактуу титулу.

КАЗЫНА —

(Казынадан зар келди). — (ар.) — алтын — күмүш, баа- луу мүлк сакталуучу жай. Эдос боюнча казына, адатта, канда болот. Бирок айрым өтө бай адамдардын да (мисалы, Жакып) казынасы болушу мүмкүн. Кээде казына — деген сөз мүлк сакталуучу жайды эмес, жалпы эле мүлктүн өзүн туюнткан мааниде да колдонулат.

КАЙЫП —

(А дегенче ал экөө

Кайып болуп калганы). — (ар. ал-гай-ба-жок болуу, жашыруун болуу, көзгө көрүнбөө, көзгө көрүнбөй жашоо). 1. Алданын өзүнө гана белгилүү (эч бир жандын акылы жеткис) жашыруун сыры билими. 2. Шийиттердин догма- сында имамдын жашыруун абалы. Шийиттердин түшүнү- гүндө Азирети Аалынын 12-муундагы тукуму өлгөн эмес, ал кайып болуп кеткен, ал Магди (имам Мади) катары жер жүзүнө кайтып

келип адилеттики орнотот. 3. Кыргыз элинин ишениминде көзгө көрүнбөй кубулуп жүрүп колдоочу кереметтүү күчтөр, мис., Кырк чилтен, Кызыр (Кыдыр) Илияз (к. Кырк чилтен, Кыдыр Илияз). 4. «Манас» үчил- тигинин айрым он каармандары (Бакай, Каныкей, Семетей Айчүрөк, Күлчоро), жаныбарлары (Акшумкар, Кумайык, Тайбуурул) кайып болгону — өлбөй тирүү калышы, жер кесип, көңүлдөрү сүйгөн адамдарга кезиккенде колдоо көрсөтөрү айтылат. Айрым каармандар (Айчүрөк, Арууке, Көкмөңчөк ж. б.), айрым жаныбарлар (мис., Тайбуурул) кайыптын тукуму, же кайыбынан табылат (Акшумкар, Кумайык, айрым тулпарлар), Кыргыздардын оозеки чыгарма чылыгында кайып жөнүндөгү мындай түшүнүк алардын байыркы мифологиясы менен мусулман дининдеги Илияз, Кыдыр (ал-Хадир, ал-Хидр, Хизир) кырк чилтен жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн контаминациялануусунан пайда болгон (к. кайберен). Эпосто кайып адамдарды колдоочу сырдуу күч. Кээде кайберен менен кайыптын арасына чек коюлбай, бир катары түшүнүп, же алардын негизги маңыздарын чаташтыруу учурлары да кездешет.

КАЙЫП ЭР // КАЙБЕРЕН —

(Кырк чилтен кайып эр урсун). — (ар. гайб — көзгө көрүнбөөчү, көзгө илешпөө, лсашыруун болуу, кыр. эрен баатыр, эр, же жандуу, жаныбар) — 1. Кепшөөчү жапайы жаныбарлардын (кийик, аркар, бугу ж. б.) жалпы аты. 2. Кыргыз мифологиясында ошол жаныбарлардын ээси, колдоочусу. 3. Көзгө көрүнбөй кубулуи жүрүп адамдарды колдоочу кереметтүү күчтөр. Эпосто кайыптардын (кайберендердин) образы татаал жана көп кырдуу. Айчүрөк, Көкмөңчөк, Аруукенин атасы кайыптардын каны. Ал Байың деп аталат, аты якуттардын аңчылык кудайы менен уйкаш жана аткарган милдеттери окшош. Байың кулжа, кийик, бугу ж. б. кайыптарды башкарат. Кызы Арууке Алмамбетке турмушка чыкканда 12 айры бугу минип, заматта эл-журту менен жетип келет, той бүткөндө көздөн кайым болот. Манасчы кайып журтун «адамдардан анча өөдө, жин уруктан канча өөдө, Акка (Алдага, кудайга — Р. С.) жакын» кереметтүү күч катары мүнөздөйт (С. О. инв. 581, 202-6.) Байыңдын кызы Арууке менен «Кожожаш» эпосундагы Кайберендин ээси жана энееси Суречкинин кызы Ашайрандын окшош жактары бар. Бул типтеги кайыптардын образы алгач энелик доордогу аңчылыкка байланыштуу пайда болгон. Эпосто Айчүрөк да кайыптын кызы делет. Ырас, манасчылар «периден эмес, кайыптан» деп Аруукенин тегин даана белгилешсе (С. О. инв. 581, 202-6.) «Акундун кызы Чүрөктүн, перинин кызы деген да, кайыптын кызы деген да, эки таалай кеби бар» дешип теги тайталаш экенин көрсөтүшөт. Кайыптын кызы Арууке да, Айчүрөк да кереметтүү күчтөргө ээ. Арууке

өзү каалагандай өңүн кубулта алат, ал бирде адамдар, бирде кайыптар менен жашай берет. Айчү- рөк кереметтүү аял катары өз каалаганындай кубула алат (ак кууга, ак чабакка, ак булага). Мунун баары энелик доор күч алып турган мезгилде жаралган — улуу кудай аял — табияттын улуу энесине таандык касиеттер. Бирок, аккуу кыз — Айчүрөктүн мифологиялык образы түпкүлүгүндө тотемизм мезгилиндеги көз карашка барып такалат, б. а. Суречкинин тибиндеги мифологиялык образдын стадиалдык өнүгүшүнүн жогорку чекке жеткен көрүнүшү. Түпкүлүгүн- дө тотемдик жаныбарларга барып такалуучу кайыптардын образы эволюциялык өнүгүшүндө өзүнчө типологиялык образдар менен биригишип, жаңыча түскө ээ боло башташ- кан. Мис., Манас жоого киргенде сүр — айбат болуп кошо кирген укмуштуу жаныбарлар жөнүндө манасчы «каршы алдглан көрүндү, кара чаар жолборсу — кайып эрен кырк чилтен канкор эрдин жолдошу, кырк чилтендин бирөөбү, ажыдаар болуп сойлошуп» (СО, 2. 186) — деп сүрөттөйт. Баштагы тотемдик колдоочунун, түпкү бабанын ордун ээлей баштаган кайып эрен кырк чилтен, алардын башчысы Кы- зыр Илияс элдик баатырларга кысталыш жерде жардам көрсөтөт, кайыбынан кезигип, курал-жарак, аял менен жабдыйт. Аксакал думана кебетесинде келип жаңыдан ту- улган баатырга ат коёт, анын келечегин алдын ала айтат. Кайыптар байыркы формасында — зооморфтук жаныбар түрүндө да каарманга жардамга келет. Сагымбайдын вари- атында Көзкамандар тарабынан ууланып, элүм алдында жаткан Манас өзүн издеп келген Сыргак, Серекке «Мени дагы чоролор, бейсаадат бенде дебенер, жолборстон болоор жолдошум, коркпостон болоор колдошум. Жолборстон нсол- дош келүүчү, жот дары алып берүүчү, бөрүдөн бөлө келүү- чү, бөлөкчө дары берүүчү, илбирстен ини келүүчү, искеме дары берүүчү, аюудан ага келүүчү, ак дары казып берүү- чү, өлөт деп жүрсүң оюңар, өкүнүчтү коюңар» — дейт. (СО, «Манас» ТАИ КИБ. инв. 1794, 437). Эпостун аркы бө- лүгүндө Манас айткан жаныбарлар келип, ал айыгат. М. Мусулманкул уулунун вариантында ууланган Манасты кайыптар (бугулар) Жылаңач Бугу тоосуна алып барып да- рылашып, айыктырып элге кошот. Энеси Букарга ала ка- чып баратканда, жолдо азык түгөнүп ачка калган балтыр бешик Семетейди кайып Акмарал эмчегин эмизет. Кайып- тар жеке адамдардын гана эмес, баатырдын курал — жа- рагынын, тулпар атынын да колдоочусу, же жаратуучусу. Баатырлардын аттары көбүнчө «кайыптан бүткөн жаны- бар» — деп сүрөттөлөт. Тайбуурулдун «Энеси чөлдүн кайы- бы» болот. Багыш Сазан уулунун вариантында Аккула да кайыптан туулат. «Асмандан түшкөн алты курч, кайыптан кылыч табылган, калкта болбойт мындай иш» — (СК, «Ма- нас», ТАИ КИБ. инв. 502. 73) — деп сүрөттөлгөндөй Манас- тын бир катар куралы кайыбынан

табылат. «Кайыптан акыл табылып» — деген сүрөттөөлөргө караганда кайып- тар кысталышта көзгө көрүнбөй келип адамга акыл-кеңеш берүүчү болуп да саналат. Эпосто жердик адамдар, жан- жаныбар да кайыпка айланат. Элдик улама боюнча эпостун каармандары Бакай, Каныкей, Семетей, Күлчоро, Айчүрөк, ошондой эле Тайбуурул, Акшумкар, Кумайыктар өмүрүнүн акырында кайып болуп кетишет. Алар азыр да дүйнө ке- зип кыдырып, кайыбынан жолуккан адамдарга жардам корсотушөт имнш. Эпос боюнча кайберен негизинен сырдуу колдоочу. Ошон үчүн кырк чилтендин өзү да кайберен де- лет.

КАКАЙ —

(Манасын доңуз, какайга). — (монг. гахай) — доңуз. Эпосто чочко, кээде каман маанилеринде да колдонула бе- рет.

КАКАНЧЫН —

(Каным жаткан Каканчын). — (түрк-монг. какан — кан- дын ханы, падыша, император. Чын — Цинь сулеси) —

1. Кытай императору, кытай падышасы.- 2. Кытай өлкөсү, мамлекети (дагы к., Бакбурчун).

КАКБАШ —

(Кадырын билбей баланын

Какбаштыгың билинди). — 1. Карыган, отө карыган.

2. Көптү көргөн, митайым. Кээде баласыз, карыганча бала көрбөгөн маанисинде да айтыла берет. Эпосто ушул маани- сине басым жасалат.

КАЛАБА II КАЛБА —

(Калабалуу каапырдын). — (ир. гэлэбэ — чыр-чатак, жаңжал. кыр. — луу). — чырлуу, жаңжалдуу, чатактуу.

КАЛДАЙ —

(Калдайынды кагармын). Монголчо титулдук наам. Кы- тайдын Чыгыш Түркстандагы аскердик мансаптардын бири.

КАЛЕНДЕР —

(Календер болуп каласыз). — (ир. — ар. карандал, түрк. календер — чачы үксөйгөн, эби — сыны жок) — тентимиш. үй-жайы жок, кайырчылык менен күн көргөн дербиш. Өмүрү үй-жайсыз, эл кыдырып тилемчилик менен жан багышы жагынан календер думанага окшош (кара, думана), бирок андан айырмаланып нагыз мусулман аскети, элден эл кыды- рып, мусулманчылыктын майда расмилерин аткарып дин- дик жоболорду таратат.

КАЛКАН —

(Калкандар башта калкылдап). — найза менен сайыш- канда, кылыч менен чабышканда коргонууга керектелүүчү жоо куралы. Калкан байыркы убакта эле пайда болгон. Ал- гач жыгачтан, териден, сөөктөн, кийин ар түрдүү металл- дан ласалган. Калкан ар түрдүү элдерде ар түрдүү форма- да (тегерек, сүйрү, төрт бурч ж. б.) жоокердин бүткүл дене- син калкалагандай көлөмдө жасалган. Кийин жоокердин ба- шын, көкүрөгүн гана калкалагандай, алып жүрүүгө эптүү тегерек түргө келтирилген.

Калкандын ичинде аны колго кармап алыш үчүн атайы тагылган боо — бүлдүргөсү болгон. Сыртына оймо — чиймелер менен кооздолгон. Жоокер-дип тотемдик жаныбарынын сүрөтү тартылган. Жоокер калканды сол колуна кармап коргонуп, оң колундагы куралы менен душманына кол салган.

КАЛМАК ЭЭР —

(«Калмак ээр кашы» — деп). — ээрдин бир түрү (эки кашы жапыс, аптасы кенен).

КАЛТА —

(Жанчыгымда бар эле

Сары алтындан бир калта). — (ир.) — 1. баштыкча (булгаарыдан, ийленген териден тигилген кичинекей баштыкча). Кээде чөнтөк маанисинде да колдонула берет.

КАМБАР // КАМБАР АТА —

(ар. канбар — торгой) — 1. Түрк тилдүү мусулман элдеринде жылкыны пири, колдоочусу. Азирет Аалынын атактуу тулпары Дулдулдун баккан атчы катары Канбардын (Камбардын) аты мусулман өлкөлөрүнө кеңири тараган, бара-бара анын аты — жылкыны' колдоочу пирдин атына айланган. Кээ бир элдерде Канбар алгачкы музыкалык куралды жасаган адам катары айтылат (мисалы, кыргыздарда комузду, түркмөндөрдө дутарды), анткени мусулман уламыштарында Камбар музыкалык аспапта да мыкты ойнойт (ал ойногондо мал — жан оттобой көшүп жуушап калчу имиш). (Мүмкүн бул легенда анын «торгой» деп чечмеленген атынын этимологиясына байланыштуу чыккан болуу керек).

Байыртан бери карай шамандык диндеги түрк-монгол элдери ар нерсенин, буюмдардын, жан-жаныбардын ээси (колдоочу) бар деген түшүнүктө болушкан. Кийин ислам динин кабыл алышканда ал түшүнүктөрү жаңы кабыл алынган динге ылайыкташып, алардын баштагы аттары мусулмандардын уламыштарындагы ыйыктардын аттары менен алмаштырылган. Натыйжада, жылкынын ээсинин баштагы аты ары Мукамбет пайгамбардын иниси (агасынын баласы), ары күйөө баласы (кызы Фатиманын күйөөсү) жана Мукамбеттин эң жакын жардамчысынын бири эсептелип төртүнчү халифа болгон Азирет Аалынын сүйүктүү атчысы катары атагы көтөрүлүп — жылкынын пирине айланган Камбардын аты менен алмашылган. 2. Кыргыздар өз малынын ичинен тандап эң мыктысын (мисалы, жылкыдан тукумдары күлүк, жорго чыккандарын) же өңү өзгөчөсүн ыйык көтөрүп — аны ошол малдардын коргоочусу катары карашкан. Ошондой ыйык көтөрүлгөн жылкы да Камбар ата аталган. 3. Камбар ата (жылкынын Камбар атасы) — сын-сыпаты келишкен мыкты тукумдагы жылкы.

«Манас» эпосунда үч маанисинде тең колдонулат.

КАМКА —

(Камканы кайрып бүктошүп). — (ир. кэмха) — алтын же күмүш жнп аралаштырылып согулган бышык жибок кездеме. Кээде ошол кездемеден тигилген кийим.

КАН —

(Таажы кийди кан болуп). — (кыт. хуан — башкаруучу, император) — уруунун, элдин, мамлекеттин башында турган башкаруучу адам. Эпос боюнча уруу башчылары да кан деп атала берет. Бирок ошол эле эпостогу маалыматтар кан- дык даража мамлекеттүүлүккө жакыныраак түшүнүк экенин айгинелейт («Кандуу журт болуп калалык», же «Кал- мак да болсо кандуу журт» ж. б.). Бул жактан алганда кан жалпы элдин, уруулардын башын коштуруп, тартипке салып, жоого каршы турууда, башка иштерде уюштуруп, тескеп, тартип сактап тура турган башкаруучулук наам. Ошон үчүн кандуу журт — уюмдашкан, тартиби бар, баш- карылган эл.

«Кан» — деген түшүнүк кыргыздардын тарыхында кайсыл убактардан бери келе жатканын так айтуу кыйын. Би- рок эпосто бул көнүмүш, элге сиңип кеткен мааниде баяндалат. «Манаска» учураган маалыматтар боюнча кандык даража мурас боюнча атадан балага калышы мүмкүн (Но- гой кан өлгөндө анын ордун улуу баласы Орозду ээлеши), же кандайдыр топ (ууга барган балдардын Манасты кан көтөрүшү), уруу өкүлдөрү, жалпы эл тарабынан шайланат (Манастын кан шайланышы). Кан шайлоонун өзүнчө рас- ми-жөрөлгөлөрү бар: алды менен көпчүлүккө кайрылып, кан болуу жүгүн көтөрүүгө бел байлай турган адам бар бе- кендиги суралат («Кан боломун калкка деп, кандай да болсо чыдаймын, калайык айткн наркка — деп»). Эгер андай адам чыкпаса жыйынга катышкандар тарабынан татыктуу- лар сунуш кылынып, талкууга коюлат (салбырында жүр- гөн балдар ар кимге кан бол деп сунуш кылуу, Манасты көрсөтүү, же Манас кан шайланууда Жакып менен Манас- ты сунуш кылуу). Кан болуучу адамдын аты аталып, көл- чүлүктүн кубаттоосуна ээ болгондон кийин да ким туура көрбөшү, кимге жакпасы суралып, жалпыга кайрылуу бар. Эгер анда да кан болуучуга эч ким каршы чыкпаса канды шайлоо ритуалы башталат: Канды ак кийизге салып :сөтө- рүп, ал жердеги элди үч айлантып чыгышат. Кандык бел- ги катары жыгалуу баш кийим эсептелет.

Кандык наам адамга бир гана жолу, түбөлүк ыйгары- лып, ал өмүрү өткүчө кандык кылат. Наам тукум кууп, баласына калышы мүмкүн.

Сөгүш, жүрүш-жортуул учурларында колду башкаруу үчүн да кан шайланат (Ала-Тоону душмандардан бошотуу үчүн аттанганда колго кан болуп шайланган Камбаркан, же «Чоң казат» учурундагы колдун каны Бакай, анын ор- дун ээлеген Алмамбет). Колду башкарууга шайланган кан- дын бийлиги убактылуу, ошол согуш, жүрүш учурларынын маалы менен чектелет. Ошондой эле бул даража мураска да калбайт.

КАНКОР —

(Каңкор түрүндө да айтыла берет) —

(Камбылга каран салбасам,

Менин канкор атым курусун). — каңкор Манастын не- гизги эпитеттеринин бири. Кыргыз тилинде ар кайсы тилдер- ден кирип омоним сөздөрдү түзгөн бир нече мааниси бар.

1. Каңкор (кыргызча) — кан ичкич. Байыркы учурда азыр- кы кыргыз тилиндегидей «мыкаачы» деген терс мааниде эмес, касташкан жоосун аеосуз жеңген, жок кылган баа- тыр деген мааниге ээ болгон («Кан ичип жүрүп катыккан Канкор Манас атыккан»). Термин байыркы адамдардын сөөк өчтү душманын өлтүргөндө көксөсүн суудуруу максат- тында анын канын ичүү салты менен байланыштуу чыккан. Мындай салт кыргыздарда да болгонун «Манастын» өз текстти да күбөлөйт. Семетей атасы Манастын кунун кууп Коңурбайды жеңгенде анын башын кесип, канын ууртайт.

2. Канкор (ир. хунхор — худовандкор)—мамлекеттин өкүм- дарынын титулу. 3. Канкор (монголчо. хонхор) — айкөл, ак пейил. «Манаста» үч мааниси тең контиминацияланып бир сөз катары колдонулат.

КАНДЫ БУЛООН —

(Канча малын кырышып,

Канды булоон кылышып). — бир эле убакта көп мал союу, же салбырын учурунда мергенде көп кийик атып алганда да канды булоон болуп эле калды — делип айты- лат. Сөздүн теги союлган малдан аккан жылуу кандын бу- лоолонушун сүрөттөөдөн чыгуусу мүмкүн.

КАҢГАЙ // КАНГАЙ —

(Каңгайдын калың эли бар,). — (мон. Кан-Эң жогорку эгиз, бийик; хая — аска, аскалуу бийик тоо). Батыш Мон- голиядагы бийик кырка тоо. Кээде ошол жерде жашаган элдин аты болуп да айтыла берет. Негизинен калмактарга карата колдонулган. Себеби, алар Кангай тоосунун батыш тарабын мекендеп, кыргыздарга коңшу жашап турушкан.

КАПИЛЕТ —

(Каплет болуп калбагын). — (ар. гафлэт) — бейкуттук, байкоосуздук.

КАП ТОО —

(Капардын Кап тоосуна). — (ар. каф) — мусулмандар- дын мифтик легендасында бүткүл дүйнөнү чулгап алган туюк тоо. Термин арабдардын алфавитиндеги «каф» тамга- сына байланыптуу чыккан (тоонун формасы ушул тамгага окшош имиш).

КАПЧАЛ —

(Капчал улуу зоо экен). — бийик зоокалуу тар капчы- гай. Кээде капчал жол — делип бийик беттеги жандоо жол маанисинде да айтыла берет.

КАПЫР // КААПЫР —

(Каарданса капырдын, кантап кетер сели бар) Мусулман омес элге, кайридин адамдарга карата айтылат. Ирандын габр (отко сыйынуучу, зороастрим ишениминдеги адам) деген сөзүнөн кирген. Демек, арабдар ислам динин аде- генде Иран, Орто Азиядагы манихейизм, зороастризм дининдеги элдерге таратып, ошол ишенимдеги элдерди «габр» деп аташкан. Кийин жалпы эле мусулман дининен башка диндеги элдерди да атай баштаган. Эпосто душман тарабындагы элдерге карата айтылып, көбүнчө душман де- ген жалпы түшүнүктө колдонулган.

КАР —

(Барча журтум тил алгын,
Шол күндө болбо кар — деди). — 1. (ир. кар//«ор) — жппаа чегүү, кем болуу, азап тартуу. 2. ир. кар. Эшек.

КАРА АЛАМАН —

(Кара аламан калганы). — жонокой эл, клрапайым бу- кара эл, масса.

КАРА БАЙЫР —

(Кара байыр тобурчак
Как соорусу бир кучак). — түркмөн жылкысы менен жө-
нокөй жылкынын аргындашуусунан чыккан аргымак ча- лыш
жылкы. Түркмөндүн жылкысынын тукуму.

КАРА ЖААК —

(Кара жаак эр Үрбү). — кара-күчтүү, чоң. Кара жаак —
талыбай көпкө сүйлөө жөндөмүнө ээ адам. 2. Чечен маани- син
да туюнтат.

КАРАТАЙ —

(Ырамандын баласы
Кызыл-Сууда калаасы,
Атын уксаң Каратай) — Ырамандын Ырчы уулунун өзүнүн
азанда коюлган энчнлүү ысымы болуп айтылат. Асила казак
элинен болуп, кийин Мапаска келип кырк чо- ронун бири болот.

КАРК —

(Карк кырк бешке толгондо
Айдап барып Кырмузша
Бирин койбой сойчу экен). — (ар. гарг — сууга батып, чогуп
кетүү) — толугу, ташуу, чегине жетүү.

КАРКАП —

(Кайгыга каркап толгону). — бүтүндөй, толугу менен, бүт
бойдон, толтура, бүт.

КАРООЛУ ДАЖААЛ —

(Кароолу дажаал, огу ажал). — кароолуна илинген соо
калбайт, кароолу коркунучтуу, сүрдүү — деген маанини ту-
юнтуусу мүмкүн. Чынында сөздүн кадиксиз ишенимдирерлик
маңызы илимде али табыла элек. Айрым элдерде «дажаал»
мылтыктын кароолунун өзүнчө түрү — үч бурчтук форма- сында
эмес, жогору жагы тоголок шарча түрүндө болуусун айтары

эскерилет. Бирок андай маани эмне себептен, кан- дай жол менен кыргыз эпосунун тексттине киргени белги- сиз. Сөз негизине Манастын мылтыгы Аккелтеге карата айтылгандыгына караганда, балким коркунучтуу, сүрдүү маанисинде мифтик кара тажаал, же башка сырдуу күч- төргө байланышкан ишенимдер менен өзөктөш болушу да ыктымал. Мындай учурда Аккелтенин өзүнүн сырдууду- гу — касиети да эсепке алынышы жөн.

КАРЫНБАЙ // КАРЫМБАЙ —

(Карынбайдай бай болуп,) (ар. Карун-Курандын персонаждардын бири). Ал Муса пайгамбардын замандашы болуп, өзүнүн байлыгына чиренген, сараң бай болгон. Анын казынасынын ачыктарын эле бир канча күчтүү — балбан адамдар араң көтөрчү имиш. Кээ бирөөлөр анын кекирейип чиренгенин, сараңдыгын жек көрүшсө, көпчүлүк эл байлы- гына суктанышчу экен. Анын кайырымы жоктугун билип, Алла ал турган жерди жарып жиберип, өзүн да, үйүн да жерге сордуруп жиберет.

Карун жөнүндөгү Курандагы бул уламыш — аңыз сөз- дөр көп элдерге кеңири таралып, ар бир эл өзүнчө вариант- тарды жаратып, оозеки чыгармаларында айтып келишкен, Кыргыздын элдик чыгармаларында да кеңири учурайт. Негизинен Карынбайдын ысымы — байлыктын жана са- раңдыктын символу катары сакталып келген. Эпосто да апын ысымы бай адамдын элесин туюндуруп, салыштыруу- нун образынын милдетин аткарып турат.

КАРЫП —

(Кандайлыктан өлтүрбөй

Карып жан аман калдыңыз). — (ар. гариб) 1. Бечара, байкуш, тентиген, багар — көрөрү жок, жан бага албай кал- ган алсыз адам. 2. Өтмө мааниде: адам жаңы, тирүү адам (алсыз адам маңызында).

КАРЫПЧЫ —

(Карыпчы менен кыягы). Эпосто согуш учурунда кийип жүрүүчү жоо кийимдин түрү катары айтылган. Монголдор «Харабчи» деп, колду кылычтан сакташ үчүн кийимдин жеңинин сыртынан кийип жүрүүчү жең капты аташкан. Бул терминдин уңгусу кары (кар) деген сөз түрк-монгол тилдеринде орток «кол» деген маанини бергендигине кара- ганда термин да орток экендиги ачык көрүнөт. Бирок жең кап жоо кийим катары кандай нерседен жасалгандыгы жө- нүндө этнографиялык маалыматтар азырынча белгисиз.

КАС —

(Камчы салып тулпарга

Кас баатырлар шаркылдап). — (ар. хас, хасс) — өзгөчө, чыныгы, мыкты, башкача.

КАС (КАСА) —

(Каса тулпар ат минип,

Кас буудандын баарына). — арабдын анык, чыныгы де-ген сөзүнөн кабыл алынып, мыкты деген мааниде эпитет катары айтылат. Мисалы, кас (каса) баатыр, кас (каса) буу-дан, кас (каса) тулпар ж. б. Мында анык чыныгы баатыр, чыныгы буудан жана тулпар деген түшүнүктө колдонулган.

КАШ БЕЗИРИ —

(Таажы салып башына

Каш безири болуптур

Эр Манастын кашына). — (кырг. каш, маңдай; ар. вэ-зир — жардамчы) — 1. Кандын, падышанын башкы акыл-чысы. 2. Жеке катчы, өз катчысы.

КЕБЕ // КЕБЭЭ // КЕБЕЖИ —

(Кебе курсак чалдары).

Чоң курсак, дардайган курсак (адамга да, малга да ай-тыла берет).

КЕЗ —

(Кырк кез найза кармаган,

Кыйрыя бенде барбаган). — (ир. газ.) — 87 см. га ба-рабар келүүчү узундук өлчөмү).

КЕЗЕНДИ, КЕЗЕНДЕ —

(Кезендеси мол болор). — (ир. гээндэ) — чагуучу, тиштөөчү (чагуучу бөй — чаян, курт, ясыландардын жалпы аталышы).

КЕЛЕ МОЛДО —

(Келе молдо жат алат). — (ар. кэлам) — соз, баян; аллаH / Алланын сөзү, куран.

КЕЛМЕ —

(Тилиме келме келтирип). — (ар. кэлемэ — сөз, сөз ай-туу) — ислам динин туткан адамдардын кудайдын бирдигин, Мукамбет анын элчиси — өкүлү экендигин ырастоо, моюнга алуу, ага ишенгендигин айгинелөө үчүн айтылуучу атайын формула (ла илахи иллалла, Мухаммед Расул Ал-ла-Бир Алдадан башка Алда жок, Мукамбет Алданын элчиси). Келме айтуу Кудайга тобо келтирүү учурунда эле эмес, ар бир исламды туткан адам үчүн анын мусулман экендигин билдирүүчү белги катары да айтылат. Эпосто келме исламды үгүттөө, анын жоболорун түшүндүрүү учурларында кенен жолугат.

КЕМЕР —

(Аркага найза матырды

Кемердин четин жапырды). — (ир. кэмэр — алтын, кү-мүш, асыл таштар менен кооздолгон жазы кур) — кооздукту түзө турган металлдык деталдар чылк алтындан (өтө баалуу, сейрек учуроочу нерсе, көбүнчө күмүш же металлга алтын жалатылып иштетилген), көбүнчө күмүштөн жасалат. Күмүш жалатылган жөнөкөй металл болушу да мүмкүн. Бирок андай кур аты кемер болгону менен баркка ээ эмес. Курдун өзү көбүнчө булгаарыдан, же баалуу, калың, бышык материалды, ичтелип, шырылып

тигилет. Көбүнчө бетине улуттук орнаменттер чийилген, өзүлөрү да оюу түр- яөрүнүн формаларына окшотулуп жасалган кооздуктан ошол кайыш курдун бетине бекитилет. Ар бир оюу детал, айрыкча курдун эки башын бириктирип турган алдыңкы жагы асыл таштар чөгөрүлүп кооздолот. Эпос боюнча ке- мер кур согуштун жоо кийимдеринин бири (жекеге чыккан баатырлар «Алтын кемер чети — деп, айдалынын бети — деп», найза сайышуу өтө көп кезигүүчү көрүнүштөрдөн). Буга караганда баатырлар курчануучу кемерлер кийинки кездердеги жай турмушта негизги сапаты кооздук-көркөм- Дүк болгон кемерлерден айырмаланып, адамдын бел кур- чоосун найзадан коргой турган чопкуттук — сооттук мил- детти да аткаrsa керек. Ушуга жараша анын жасалышы да оз милдетине ылайык башкачараак болушу мүмкүн. Би- рок сөз ар бир вариантта кезиккенине карабастан баатырлар курчанган кемерлердин жасалуу ыгы, эмнеден турары ж. б. эпосто чечмеленип берилбейт, (найза, кылыч, чоюн баш ж. б. көптөгөн курал-жарактар, ал гана эмес мылтыктын эмнеден, кантип жасалары көптөгөн варианттарда кеңири сүрөттөлүүлөр жалпы салттык белги).

КЕРНЕЙ —

(Алтын ооз кернейди

Арылдата тартканы). — (ир. кэр — сап, най) — 1. ка- мыш түтүк, 2. сыбызгы) — үйлөмө музыкалык аспап. Жез- ден жасалып, учу конус түрүндө жоон келип, калган жагы ичке, узун, түз түтүктөн турат, жалпы узундугу 3 метрге чейин жетет. Башка үйлөмө музыкалык аспаптар сыяктуу анын клапаны, тешиктери болбойт. Үнү бапылдап өтө күч- түү келип, алгач жоокерлерди чабуулга шыктандыруучу, кайраттандырчу аспап катары колдонулган, азыр ар түрдүү салтанаттарда шаңдуулук үчүн пайдаланылат. Кыргыздар XIX кылымда колдонуп келгенинин айрым фактылары та- рыхтан белгилүү.

КЕРҮҮ —

(Баламды керүү алганы). — кармап калуу, туткундап алуу, барымтага алуу. Барымтага адам алуу ак үйлүү, же ак үйлүү алуу делип да айтылат. Бирок эпос боюнча экөө- нүн айырмасы бар. Ак үйлүүгө алуу да барымтага кармоо, бирок атайын өкүл катарында эсептелет да камалып-мата- лып, туткун түрүндө эмес, сыйлуу орунга ээ. Ал эми керүү- гө алган адамга туткун катары мамиле кылынат.

КЕЧИЛ —

(Кечилден отуз келсин — деп,) (тиб. гецул-монг. ге- чул) — (буддизмдин Ламаизм сектасы 16-к-дын экинчи жа- рымында Монголияга кеңири тарала баштаган. Калмак- тарга (Ойроттор) да 17-к-да жайылып ушул динди тутушкан. Көп жерлерге монастырь (монг. Хурээ, «Манаста» — күрөө) салынып, эркектердин үчтөн бир бөлүгү кечил болуп, ошол күрөөлөрдө жашап кетишкен. Кечилдер күрөөлөрдө жаша- шы милдеттүү

болуп эсептелген. Алар будда дининин экин-чи даражадагы кечилдери аталып, күрөөнүн пайдасы үчүн иштөөгө убада беришкен. Бул «36 убада» деп аталган. Эпос-то да ушундай эле мааниде айтылып, мыскылдоо иретинде душман элдерге карата гана колдонулат.

КИЕ —

(Жекеден бөлөк кие жок — (ир. гийаи) — өсүмдүк, чөп, бычан.

КИРИЧ —

(Киричке огун салганы). — жаанын кергичи. Кээде жаа, саадак деген мааниде да колдонула берет.

КИНДИК КЕСҮҮ —

(Киндигин өзүң кес — деди). — жаңы төрөлгөн баланын киндигин кесүү. Баланын киндигин, адатта, энесинин өтү-нүчү боюнча нускалуу, кадырлуу аялдардын бири, же тө-рөгөн аялдын жакыны, жакшы санаалашы болгон аялдар-дын бири кескен. Киндик кескен аял баланын киндик эне-си — деи аталып, түбөлүк жакын адамдарынын бири ката-ры эсептелген. Киндик эне балага бөлөк тартуулаган жана жалпы эле ал чоңойгончо көз салууга, керек учурда кара-лашууга милдеттүү болгон.

КИШ —

(Жамынганы кара киш), — Сибирдин токойлорунда жашоочу териси кара күрөң түстөгү кичине жаныбар. Монгол-дор «булгун» деп аташат. Ошондуктан, эпосто: «булгун — киштин териси» деген кош сөз түрүндө да учурайт. Ошон-дой эле, эпостун тексттеринде: «Киш ичик», «Киш жака», «Киш телиек» деген туюнтмалар колдонулат.

КОЖО —

(Азирети кожом тил алса). — (ир. хажа — ээ, башчы)— Мусулман тарыхында Мукамбет пайгамбардын, же алгач-кы Халифтердин тукуму; бүт мусулмандын дин башчыла-рына берилүүчү наам. Бул наам негизинен Мукамбет пай-гамбардын кызы Фатимадан тарагандарга ыйгарылганды-гы, алар анын калыйпалык сулесинде гана эмес, жалпы эле ислам дининин бийлик текичтеринде лсогорку амалды ээлей келишкендиги маалым. Эпосто кожолор Айкожо, Жаангер кожо негизинен ислам дининин үгүттөөчүлөрү. таалимчилери катары сүрөттөлөт. Кээде нускалуу, акыл-ман, өзүн таза, такыба алып жүргөн кары адамдарга кара-та аларды касиеттүү — деп эсептеп урматтоонун, сыйлоо-нун белгиси катары кожо — деп атоо учурлары да ншлу-гат. Мындай учурда адамдын дин өкүлү экендиги, же удут-теги эмес, жеке сапаты мааниге ээ.

КОЙЧАГЫР —

(Ачууланса койчагыр). — милдстүү мылтыктын байыр-кы түрү (койчагыр гаш — милтеи тутандырып, мылтык от алдыруу үчүн колдонулган оттук таштын (монг. цаглур) атынан алынган түрмин).

КОЛОМСОК —

(Коломсокко кол салып). — калың булгаарыдан, же төөнүн терисинен түбү куушураак, ооз жагы кең кылып жасалган, ичи көңдөй жаанын огуң салуучу куту — баш-тыкча. Саадак деп да айтыла берет. Сырты ээсинин коомдук абалына жараша, алтын, күмүш, асыл таш же жез ж. б. менен көөрчөгөлөнүп кооздолгон. Жаа кабы ж. б. турманы менен жалпысынан саадак деп да аталгандыктан, колом-сок көбүнчө жебенин кабы деген мааниде кеңири колдонулган. Коломсок, саадак ийинге кайчылаштырылып асынылган, же курга өз-өз алдынча бекитилген. Мындай учурда коломсок жоокердин сол капталында, саадак оң капталында жайгаштырылган.

КОМОКОЙ —

(Комокойлуу найзаны). — учурундагы болоту жоон, курч найза, кээде бул найза кыр-кыр болуп жасалып, кырлардын ортосундагы аралык кобулдуу болуп, аба сыйган жерге кошо кирип, жаратты ырбаткан.

КОҢУРЧАК —

(Терскен менен коңурчак). — бадал осүмдүгүнүн аты.

КООМА —

(«Салам берер коома» — деп). — (кыт. хо ма) — саламатсызбы, жакшысызбы?!

КОР БАШЫ —

(«Кор башылар кайда» — деп). — 1. Бухара хандыгынын убагында курал — жабдык турган үйдү сактаган жана тейлеген адам. 2. Кокон хандыгынын тушунда жергиликтүү полициянын башчысы. 3. Граждандык согуш мезгилинде басмачылардын башчысы. Сөздүн этимологиясы атайы адабияттарда изилденгенин жолуктура албадык. Казак окумуштуусу А. Т. Кайдаров «Структура односложных корней и основ в казахском языке» («Алма-Ата, 1986, с. 247) деген эмгегинде «Кор» деген омоним сөздүн 13 түрүнүн маанисин ачкан. Алардын бири «коргоо», «сактоо» (защита, оберегание, сохранение) — деген мааниге ээ. Мисалы, «кор+ук — корук» (ограда, заповедник); кор+уу — коруу (оберегать, хранить, караулить, охранять, сторожить). Буга караганда кор башы бир нерсени коргоонун, сактоонун башчысы деген маанидеги сөздөн чыккан. Мындай ойго алардын аткарган милдети, кызматы (Бухара хандыгында курал жаракты сактоочу; Кокон хандыгында тартыпты сактоочу, граждандык согушта мусулман динин коргоочу) алып келет. Эпосто зындандын күзөтчүсү катары да сүрөттөлөт.

КОРЕК —

(Күндүгүнө төрт киши

Корек кылып койчу эле). — (ар. хорак) — 1. Тамак-аш, оокат.
2. Жашоо каражаты.

КОРОСОН ОТТУК —

(Коросон оттук алганы). — 1. Өтө курч, абдан өткүр. 2. Күчтүү.

КОТОН —

(Котон, котон кол болуп, Койдон аскер мол болуп). — (түрк-монг. 1. Короо, чеп. 2. Өтмө мааниде: топ-топ эл, кол.

КОШ —

(Кош башына бирден бээ

Коштоп келип союшуп). — 1. Кичине боз үй, жеңилде-тилген боз үй (убактылуу жашоо үчүн ылайыкталган). 2. Жүрүш учурунда колдун — жоокерлердин убактылуу токтогон жайы. Бул сөз кээде оорук деп да аталат (оорук- тун арт жак, колдун арттагы, алыста калган турагы деген мааниде да бар). 3. Колдун, же жалпы эле жолдо, өз айлы- нан башка жерде (конокто, аш — тойдо ж. б.) жүргөн адам- дардын өз ынтымагына, туугандык белгисине, же башка байланыштарына карата бөлүнгөн анча чоң эмес тобу. Мын- дай топко кирген адамдар өзүнчө кош аталып, ичкен — же- ген тамагы жаткан жайы бирге, же ыңгайлаш болот. Кош- ко бөлүнгөн адамдардын өзүнчө бөлүнгөн милдеттери, аткара турган өзүнө ылайыктуу иштери бар. Мисалы, эпос боюнча Манастын кошуна анын кырк чоросу кирет. Кош башчы — Ыбыш («Кош башкарган эр Ыбыш»). Кош башы- нын милдети топту тамак менен камсыз кылуу («Топ баш- карган адамдар, коно турган жерине, кой өңүрүп кайты- шып...») жана чатыр, боз үйдөн тартып, идиш-аякка чейин- ки топтун жүрүш учурунда, жолдо жашоосуна зарыл керек буюм — тайым, эмеректерге көз салуу, ээлик кылуу. Эпос- то сөздүн көрсөтүлгөн үч мааниси тең, айрыкча үчүнчүсү кеңири жолугат. «Кош» — делген сөздүн башка маанилери да көп.

КОШ АТ —

(Кош — колондун баарысын Кош атына жүктөшүп). — 1. Жортуул мезгилдинде кош- ту (к. кош) жүктөй турган ат. 2. Жол жүргөндө же нсорттуул мезгилинде чарчаган атты алмаштырып минуу үчүн кош- той жүргөн ат.

КОШ-КОЛОҢ —

(Кош — колондун баарысын

Кош атына жүктөтүп). — кош (к. кош) жана анын нчнн- деги тиричиликке керектүү буюм — тайымдар.

КОШУУН —

(Манаска кошуун барууга). — черүү, кол, аскер, бир не- че коштун бирикмеси (к. кош).

КОЮНДОО —

(Малакайды коюндап). — коюнга салып алуу, коюнга катуу маанилеринде. Эпосто көбүнчө атчан катуу чаап ба- ра жаткан адамга карата малакайды коюндап — баш ки- йимин (малакай бул учурда — туулга маанисинде айтылы- шы да мүмкүн), ак сакалын коюндап ■— чоң узун сакал кыймыл-аракетке тоскоол

болбос үчүн сакалын. койнуна катып ж. б. маанилеринде айтылат.

КОГООН —

(Кой көгөндөп, мол сатып). — кой-козу, эчки — улак- ты байлап коюу үчүн бурчак (түйүндүү биринчи учун ил- мек экинчи учуна өткөрүп кое турган, малдын мойнуна каргы тибинде ылайык-у^лган кыска жип) тизилин бикитил- ген орто жоондуктагы, бышык узун жип. Узундугу тизил- ген көгөндүн санына жараша болот.

КӨК КӨЙНӨК —

(Кеп деп турган уюна, көтөрмөсүн колго ал).га, Көк кой- нок энең жетиптир).

Уйдун чума оорусунуи ээси — духу маанисииде. Элосто берилген түшүнүккө караганда аны элде кок койнөхчон кемпир — эненин элесинде түшүнүшкөн.

КӨКО-НООР —

(Көкө-Ноор колүндө). Монголдун «Көкө-Ноор» (Көк-Кол) деген топонимине байланышкан. Кытайдын Цинхай (Көк- Көл) провинциясындагы көл. Бул провинция Шиңжандын түштүк-чыгышы менен чектешет жана илгерки Таңгут мам- лекетинин территориясына туура келет. Көкө-Ноор көлүнүн аты байыртан бери көп элдерге кеңири белгилүү. Кыргыз- дардын да бул географиялык аймак менен бир кездерде карым-катышы болгондугун болжолдоого болот. Себеби, эпосто гана эмес, байыртан айтылып келаткан элдин салт- тык ырым — жырым (дарым) ырларында да: «Коко-Ноор- дун көлүнө көч» (Бадик) деп, анын атын сактап келгендиги далил.

КӨКӨ-ТЕҢИР —

(Көкө-теңир ага жар). — (түрк-монг. көкө — асман, көк) (к. Теңир) — Асман кудайы. Шаман дининдеги түрк- монгол элдеринин башкы кудайы. «Манас» эпосунун көп- чүлүк кийинки варианттарында кытай-калмактардын ку- дайы. Бирок теңир өзүнчө айтылганда кудай маанисинде да колдонула берет (теңир ургур, аны теңир урду ж. б.).

КӨЛДӨЛӨҢ —

(Көлдөлөнүн ченесең туз таман жону бар). — 1. Туурасы, туура жагы. 2. Көр- пө, саңсаң.

КӨҢКҮ —

(Көңкү улуктар жыйылып). — жалпы, текши, көп.

КӨӨСӨР —

(Көөсөрүң болсо калыңар,

Көсөмүң болсоң барыңар. — (ир. гав-уй, өгүз; сар-баш).

Акыл — эси төмөн пас адамдарга карата айтылуучу ту- руктуу колдонулган туюнтма (уйбаш, өгүзбаш). Дардаң- күү, мактанчаак маанилеринде да колдонула берет.

КӨӨХАР —

(Көөхардан накыш коюлган). — (ир. гоупер) — асыл таштардын бир түрү.

КӨРСҮ —

(Жараттың арыш ааламды Көрсү лавах каламды). — (ар. корш — такты) — такты (көбүнчө, аршы корш — асмандагы тактыт — деп асмандагы Алда тааланын тактысына байланыштуу айтылат). КӨРҮНДҮК —

(Көрүйдүккө жамбы алып) — жаңы төрөлгөн баланы, * жаңы келген келинди, күйөө баланы, ошондой эле жаңыдан ээ болгон жаңы буюм — тайымды, мал — жанды (мисалы, жакшы ат, алгыр куш, кыраан тайган) ж. б. адеп көргөндү- гү үчүн салт катары берилүүчү белек-бечкек (акча, буюм ж. б.).

КУДАА —

(Кудаанын атын жат алган). — (ир. худа) — кудай, Алда атын иран тилинде атоо. Кыргыздарда Алда, Кудай бир маанини туюнтат, экөө аралаша айтыла берет.

КУДАЙ —

(Кудай жалгыз, куран чын). — Ислам дининде Алла таала дүйнөнү жаратып курган жападан жалгыз кудай жа-

7-26

97

на акыр заман күнүндө адамдардын күнөөсүн териштирүү- чү жападан-жалгыз сот. Ал адамдардын чыныгы дин (ис- лам дини) — ак жолдо жашашы үчүн элчи катары Мукам- бетти тандаган. Исламдын ишениминин кыскача символун- да: «Алдадан башка кудай жок, Мукамбет Алданын (жер- деги элчиси!» — деп айтылган. Куран Алданын Мукамбет- ке түздөн түз же периштелер аркылуу айткан насааты. Де- мек мусулмандардын түшүнүгүндө жалгыз кудайдын өз атынан айтылгандан кийин Курандын сөздөрү чындык. Сөз айкашы ушул маңызды туюнтуп, кыргыздар арасында келменин өзүнчө котормосу катары колдонулат.

КУДУРЕТ —

(Кадыр Алда кудурет). — (ар. годрет — күч) — Алда- нын эпитет ысымдарынын бири, кудурети күчтүү Алда, күчтүү кудай маанисин берет. Эпосто Алда, же кудай маа- нисинде түшүнүлөт.

КУЛ —

(«Кул кылам — деп — калмактан»,

Жөө кармаган андан көп). — кожоюндун жеке менчиги- не айланган, эч бир укуксуз эркек киши.

Кул ээлик антогонисттик коомдун негизги таптарынын бири. Кул буюм катары эсептелген. Кул ээси аны сатып ал- ган, сатып жиберген, керек болсо өлтүрүп салган. Кыргыз- дарда кулдардын төмөнкүдөй түрлөрү болгон: 1. Боору та- кыр кул, күндүн баласын, (кээде токолдун баласын да) ушундай кысынтүү менен аташкан. 2. Жумшатылып кел- ген кул. Кызды

күйөөгө бергенде жумушун жасасын деп атайын кошулуп берилген. 3. Калыңга келген кул. 4. Олжо кул, же жоодон түшкөн кул. 5. Сатып алган кул, же кулак кул (сатып алган кулдун кулагын кесип коюшкан). 6. Кир- ме кул, кожоюндун (феодалдын) жакыр тууганы, баш-оту менен баш ийген. 7. Бакма кул — тууган эмес, кирме кул- . дан айырмасы башка жакка кете алган. 8. Дене кул — тү- бөлүк кул (өмүр бою кожоюндан эч жакка кете албайт). 9. Тондуу кул же үйдө туума кул-кул, күндүн үй жумушун жасаган балдарын аташкан. 10. Түпсүз кул, же жетесиз кул — ата-теги жок кул.

КУЛАЧ —

(Узундугу жүз кулач). — кыргыздын эски узундук эл- чөмү. Чоң адамдын эки колун эки жакка керегиничелик аралык. Адамдын кулачы өз боюнун узундугуна жараша болгондуктан кулачтын чени шарттуу, бирок негизинен ор- точо өлчөм эсептелгендиктен бир кулач болжол менен 1,50—170 см. дешке болот.

КУЛУН КАРА КУЛАК БОЛУУ —

(Кулундардын баарысы

Кара кулак болду — деп). 1. Торолуп калган кулун (Ку- лун туулгандан кийин 2—2,5 ай өтүп, ал эттенип, тыңып, калган учур. Бул куракта кулдун эки кулагынын учта- ры жана жогорку четтери кара жүн чыгып, карарып көрү- нөт). 2. Жыл мезгили, жайдын толук учуру.

КУМАРАЙ Ц КҮМҮРӨЙ —

(Бул да сиздей кумарай). — (ир. гом — житүү, рап — жол) — жок болгон, жолу каткан, жолу болбогон, соолгон, житкен. Эпосто жаңылган, түз жолдон адашкан (мисалы, туура динден) адамга карата аны бечара көрүү маанисинде айтылат.

КУМГАН —

(Колдон чыгып кумганы). — жезден же чоюндан жа- салган, негизинен колу — бет жууп, даарат алуу үчүн жа- салган, туткасы, чоргоосу бар, кумура тибиндеги идиш.

КУН —

(Өлгөнүнө кун бер» — деп,

Кун алганы дагы бар). — (ир. хун — денедеге кан) — 1. Өлгөн адам үчүн төлөнүүчү айып (эпосто негизинен мал, көбүнчө жылкы берилет). Өлгөн адамдын кунун анын эң жа- кын туугандары эле эмес, бүт уруусу кууйт, ошондой эле киши өлтүргөндүгү үчүн күнөөлүүнүн же-ке керт башы эле эмес, бүт туугандары, ал турмак уруусу жооп берүүсү мил- дет. 2. Өтмө мааниде: бир нерсенин (буюм, мүлктөн тартып малга чейин, сатылуучу эле эмес, жалпы мааниде) баасы, наркы. Эпосто мындай баа да негизинен мал менен өлчө- нөт. Сөздүн эки мааниси тең тексттерде кеңири жолугат.

КУНАН ЧАБЫМ ЖОЛ —

(Эки аскердин ортосу

Кунан чабым жол калды). — үч жаштагы аттардын алыскы аралыкка чабылышына байланыштырылган кыр- гыздын эски аралык өлчөмү. Орто эсеп менен 8—10 км га туура келет.

КУПА —

(Алтын купа калканды). — (ир. гоббе) — 1. Мусулмандардын маркумдарга орноткон эстелигинин (күмбөзүнүн) төбөсү. 2. Согуш куралдарынын (калкан, туулганын) чоку- сунун үстүндө ат жабдыктарына (көрчөгө, жүгөн, куюшкан) бастырылган жарым шар түрүндөгү түстүү металлдан жа- салган кооздук жасалга.

КУПТАН —

(Куптанга жз.кын кезинде). — (ир. хофтан — уктоо) — мусулмандар үчүн парз болгон беш убак намаздын эң акыркысы. Караңгы кирип жылдыз толгондо окулат. 2. Ошол намазды окуй турган убакыттан келип чыккан (жылдыз толгондон тартып, түн ортосуна чейин) күнү түндүн бир маалы.

КУР —

(Кунаным жүрөт кур болуп). — минилбеген семиз жыл- кы. Же көпкө чейин минилбей чың семирген жылкы. (к. кур ат).

КУПТАН —

(Куптанга жз.кын кезинде). — (ир. хофтан) — мусулман- дар үчүн парз болгон күнүнө беш ирекет намаз окуунун акыркы окуусу. 1. Күн баткандан кийин, караңгы кирип, жылдыз толо баштаган мезгилде окулат. 2. Ошол акыркы намаз окула турган убакыт.

КУТПА ДУБА —

(Окуп кутпа дубасын). — (ар.) — нике кыюу учурунда айтылган акыл — насаат сөздөр: ынтымактуу жашап, ни- келерин бузбаш үчүн айтылган жакшы ниеттеги бата бе- РҮҮ-

КУРА КӨРҮҮ —

(Кура көрүп, бал ачты). — асмандын жарык чачуучуларынын (ай, жылдыз, күн жана негизинен планеталардын) жайгашканына ылайыкташтырылып таратылган сырдуу чийимдин (гороскоптун) жардамы менен келечекте болуучу тарыхый окуяларды жана алардын жыйынтыгын, жеке адамдардын, ал турсун бүтүндөй элдин тагдырын алдын ала айтуу өнөрү. Кура салуу алгач байыркы Ассирия, Ва- вилон, Египетте пайда болгон да, андан байыркы Греция, Рим, Византияга, ошондой эле араб өлкөлөрүнө тараган. Кытай, Индия өлкөлөрүндө да өтө байыркы мезгилдерде өз алдынча өнүккөн. Алгач байыркы адамдар асман телолору- нун жаратылышын, кубулуштарынын себептерин билбеген- диктен жана аларды жердеги табигый кубулуштарга, тары- хый окуяларга, элдин, жеке адамдардын тагдырына түздөн түз таасир этүүчү кудуреттүү күч (кудай) деп тааныган ишенимдеринен пайда болгон. Ушуга байланыштуу кура са- луу коомдун саясий турмушунда да орчундуу роль ойноп келген. Көпчүлүк учурда

падышалар мампекеттик саясий маселелерди, аскер башчылары согуштук аракеттерди ку- рачылардын (астрологдордун) алдын ала айтууларын эсеп- ке алуу менен чечишкен. Адам жаңы төрөлгөндө анын ке- лечегин алдын ала билүү үчүн да Кура салынган. Кура са- луунун бул түрү кытайлар тарабынан Манас, Алмамбет төрөлөрдө да колдонулуп, алардын эр жеткендеги баатыр- дык иштери кытайга каршы багытталары алдын ала белги- ленгени «Манастын» бир катар варианттарында учурайт.

Дегинкисин айтканда, «Манас» эпосунда кура салуу не- гизинен кыргыздардын душмандары (мисалы, укмуштуу өнөр — билимге ээ кытайлар) тарабынан гана колдонулган- ны айтылат. Бирок, асман телолоруна карап келечекти ай- туунун айрым элементтери кыргыздарда да болгону шек- сиз. Мисалы, ошол эле «Манастын» өзүндө баатырлар «жыл- дызы оң туулган күнү» сапарга аттанганы айтылат.

КУРАН —

(Аят куран окушуп). — (ар. ал-Куран — үн чыгарып окуу, жатка айтуу. Сириянын кериана — ыйык текстти окуу, насыят деген сөзүнөн пайда болгон термин). — Ислам дини боюнча Мукамбеттин пайгамбарлык ачылыштарынын жыйнагы. — Мусулмандардын эң башкы ыйык китеби. Ку- рандын тексттери кудай тарабынан асмандан Мукамбетке жиберилген — деп эсептелинет.

Курандын тексти рифмалашкан кара сөз менен жазы- лып, ал 114 сүрөөдөн (главадан) турат. Ар бир сүрөө аят- тарга бөлүнгөн. Курандын бардык аяттары ар түрдүү эсеп боюнча 6204 төн 6236 га жетет же 77934 сөздөн турат. Ку- рандын алгачкы сөздөрүн Мукамбет пайгамбар жогор жак- тан (Алдадан) орозо айында алган. Мукамбеттин тирүү ке- зинде Курандын тексттери негизинен оозеки айтылган, анын айрым бөлүгүн, же бүтүндөй жатка айткан адамдар (ка- ри — куранды жатка айтуучулар) болгон. Мукамбет өлгөн- дөн кийин ошолордун жатка айткандары кагазга түшүрү- лүп, иретке келтирилип, алгач кол жазма түрүндөгү китеп- ке айланган. Курандын ар ким — ар кимдин оозунан жа- зылган тексттери бири-бирине салыштырылып, канондук текстке ээ болушу үчүнчү халиф Осмондун тушунда ишке ашкан (656-ж. китеп болуп чыккан). Куран мусулмандар- дын диндик эрежелеринин жыйындысы эсептелип, өз куча- гына табынуу — сыйынуу, этикалык, юридикалык, чарба- чылык мүнөздөгү жоболорду, насааттарды камтыйт. Куран- да ааламдын жаралышы, табийкат кубулуштары, 28 пай- гамбар жөнүндө уламыштар тарыхый — баяндар, адеп.

ыйман, күнөө, сооп тууралуу насыяттар камтылган. Куран арап тилинде жазылган жана арап тилинде гана окулат, ди- ний расмилер да ошол тилде жүргүзүлүү шарт. Ар турдүү диндик жөрөлгөлөрдү, расми — каадаларды аткарууда (Курандын

тексттерин) айрым аяттарды, сүрөөлөрүн же бүтүндөй тексти кырааты менен жатка окуу салт.

КУР АТ —

(Кур аттар майга толду — деп). — минилбеген семиз ат (к. Кур).

КУТ —

(Чоюндан куйган куту бар). — 1. Кыргыздын шаман- дык дин ишеними боюнча боз үйдүн түндүгүнөн түн ичинде коломтого түшкөн жана аны алган кишиге бакты — таалай түбөлүк жыргалдык берүүчү кочкул кызыл түстүү эриген коргошундай көлкүлдөгөн зат. Аны күнөөсү жок, таза жүр- гөн киши гана алып, колуна тиер замат катып алууга ти- йиш. Эгерде нээти бузук адамдын колуна тийсе ал корго- шундун богуна (эриген коргошундун калдыгы) же башка бир керексиз нерсеге айланып калат имиш. 2. Мал — жан- ды, адамды кырсыктан сактоочу — тилсым. Ал жети көгүш топчу тигилген, ичинде коргошундун кичинекей кесекчеси бар баштык, же коргошундан, калайдан жасалып, көк, же кызыл чүпүрөккө оролгон адамдын элеси, сөлөкөтү. Ал сө- лөкөттү суу менен жууп, кириңди сууну ооруган мал—жан- га чачышкан. 3. Эпос боюнча калмак-кытайлардын кудайы- нын (Будда дининин кудайларынын) коюнга катып жү- рүүгө ылайыкташкан кичинекей элеси, сүрөтү (идол). 4. Адамдын жаны, өмүргө кубат берип туруучу күн. Мындай ишеним менен шаман динин туткан Сибирде^и, Борбордук Азиядагы түрк элдеринде да акыркы мезгилдерге чейин сак- талган. Кут жөнүндөгү мыдай түшүнүк шамандык динди туткан түрк элдеринде гана эмес, монгол, тунгус-манжур, корей элдеринде да кеңири орун алган. Аталышынын, ат- карган функциясынын окшоштугуна караганда өтө байыр- кы мезгилдерде, алардын түпкү ата-бабалары түрдүү алыс- кы территорияларга али тарай элек, тыкыс карым-катнаш- та жашаган мезгилдерде пайда болгон. 5. Өтм. бакыт, жак- шылык, дөөлөт.

Кутмандуу, же кутмандуу адам — куту бар, кут конгон, кут колдогон адам. Кутмандуу адам көбүнчө дөөлөттүү, бактылуу адам маанисинде түшүнүлөт. Кээде касиеттүү де- ген маңызда да жолугат. Эпосто кут жөнүндөгү түшүнүк- төрдүн бардык маанилери негизинен орун алган.

КУРУМ —

(Курумдай каның төгөрмүн). — (кыр.) — көө, ыш бол- гон нерсе (мисалы, боз үйдүн ыш баскан кийизи) жуулган, өтө кир суу. Кээде өтө кара мааниде да колдонула берет.

КУТ ЖЫЛДЫЗ —

(Кут жылдызды бет алып

Куюлуп качып калды — деп). — (ар. гутб) — Түндүк тарапта бир ордунан кыймылдабай турган жылдыз, кыр- гызча Алтын казык жылдыз деп да аталат.

КУТМАН —

(«Анык кутман экен», — деп). — 1. Кутка ээ киши, ак-жолтой киши (кара. кут). 2. Өзгөчө кадыр-барктуу, нуска-луу акылман адам.

КУУ —

(Коросон оттук алганы, Кой боорундай куу кармап). — оттуктун тутандыргычы (эски чүпүрөк, кебезден, буладан эшилген жип, кургатылган жумшак чөп, куурай).

КҮБӨ ДАЛИЛ —

(Күбө далил жыйдырды,

Окуп кутпа дубасын

Кызга нике кыйдырды). — Арабдардын «шахид» деген сөзүнүн толук эквиваленти. Кандайдыр бир фактыны ырас-тап күбөгө өтүүчү адам. Сот процессинде күбө далилден (шахиддин) катышуусу мусулмандардын сот иштерин жүр-гүзүүдө салттык маанилүү бөлүгү болгон. Күбөнүн бул түрү кыргыздарда негизиңен нике кыюуда гана салт катары такай колдонулган.

КҮЙМӨ —

(Көк баписке күймөлүү

Арабаны сүйрөгөн). — кооздолгон жабуу, чапталган кап маанилеринде чүмбөттөлгөн эки дөңгөлөктүү арабанын сыртына карата айтылат. Ошондой эле согушка минүүчү аттын анык, кылыч, найза ж. б. куралдардан сактоо үчүн кеп кылып каптаган калың териден, сооттон кооздоп жасалган жабуусу — каптагычы. Ошон үчүн эпосто Аккулага ж. б. баатырлардын аттарына карата:

«Тула бою күймөлүү,

Туягынан бөлөгү

Сары алтындан түймөлүү» — деген сыяктуу сүрөттөмөлөр айтылат.

КҮЛДҮ —

(Күлдү кытай журтуна

Өтөр бекен датыбыз?! — (ар. колл) — бүткүл, бардык, бүтүн.

КҮЛДҮР МАМАЙ —

(Күлдүр мамай мылтыкты

Күркүрөтө аттырды). — (байыркы түрк тилдеринде «күлдүр» — катуу дабыш, «мамай» — бука. Уйгурча «гүл-дүр мамай» — күндүн күркүрөгөнү, чагылган) — 1. Күндүн күркүрөшү, чагылган түшкөндөгү катуу дабыштын чыгышы. 2. Өтмө мааниде а) алыскы тийген милтелүү чоң мылтык, б) замбирек.

Казак, башкырт, калмактар сыяктуу эле кыргыздар да күлдүр мамай мылтыкты өздөрү жасап, сөгүштө колдонушканы айрым тарыхый эмгектерден белгилүү. Эпосто этмө

мааниси — катуу дабыш чыгаруучу чоң мылтык. Контекст- те бул сөз кээде замбирек катары да айтылуусу кезигет.

КҮЛӨ —

(Ак күлөлүү дубана). — думаналардын баш кийими. Куу — деп да атала берет. Териден, төбөсү бийик, шоңшо- гой жасалып, башка баса кийилет. Чокусуна куштардын (алгач ак куунун — ошол үчүн куу деп аталган) куйрук, канаттарынан тагып коюшат. Күлө мончок, тыйын ж. б. тагылып кооздолуу да кезиге берет.

КҮНДӨ —

(Бут колдогу күндөнү). — (кыт.-күндпай) — күнөкөрдүн колу — бутуна салынуучу кишен.

КҮНДҮК ЖЕР —

(Күндүк жерге угулуп). — узундук, аралык өлчөмү — атчан, же жөө жүргөн адам (адатта алар атайын айырма- ланып да айтылат: атчан, же кээде салт атчанга бир күндүк жер, же жөө жүргөнгө бир күндүк жер. Бирок негизинен көпчүлүк учурда жалпы эле бир күндүк жер —деп аталат да атчан адамдын жүрүшү түшүнүлөт) бир күндө басып өтө - турган жолдун чени. Өлчөм чынында эң эле шарттуу. Ант- кени ат мыкты, же начар болушу, ошондой эле анын үстүн- дөгү адам да ар түрдүү жүрүшү мүмкүн.

КҮН ЖҮРҮШ ЖАК —

(Күн жүрүшү тарабы...) — түштүк жак, түштүк тарап.

КҮҢ —

(«Калмактан келген бир күң» — деп). — эрки жок, укук- суз, кожоюндун жеке менчигине айланган аял. (к. кул).

КҮПКӨ —

(Күпкөгө баккан солтонум). — 1. Күн тийбес кылып, жасалгаланып даярдалган атайын жай, серече. 2. Жаш

төлдү (көбүнчө козу, улакты) убактылуу кармоо үчүн ата- йын жасалган жылуу жай (жер кепе, кээде чымдан ж. б. жасалып, чөп, саман төшөлүп, капталдары, үстү жылуула- нып курулат). Самантуулар, айрыкча жаш балапан үчүн да өзүнчө ылайык күпкө даярдалат. 3. Өтмө мааниде: күпкө- лөп багуу — ардактап, кастарлап, дайым кам көрүп, ба- пестеп багуу, кароо. КҮРӨӨКӨ ТӨН —

Эпосто баатырлардын сырткы жоо кийими, ошондуктан көбүнчө соот менен катар айтылат. Создун этимологиясы то- лук ачыла элек. Проф. Х. Карасаев: «Күрөөкө тон — (кырг. эс., байыркы түрк тилдеринде күрөкө — ургачы аюу) — асыл кездемеден жасалган сый тон, кийим — дейт. Көрү- нүп тургандай, күрөкө (ургачы аюу) менен асыл кездеме- ден жасалган сый тондун байланышы ачылган эмес. Өшон- дуктан толуктоону, тактоону талап кылат. Байыркы түрк элдеринин негизги сырт кийимдери үй жана эң жаныбар- ларыныш терисинен турган. Жакшы иштетилген терилер ар кандай кездемеден бышыктыгы, жоо куралына көбүрөөк туруштук берген бекемдиги (ал турсун, алгачкы учурларда калкан, туулга, чарайна ж. б. у. с. калканч куралдар, ки- йимдер териден жасалып, кийин гана темир менен алма- шылган), жылуулугу (жүнү алынбаганы) менен айырмалан- ган. Экинчиден, айрым жаныбарлардын терилери жалаң практикалык жактан эмес, ошол кездеги элдердин көз кара- шында магиялык касиетке ээлиги менен да (мис., тотемдик жаныбарлардын) өзгөчөлөнгөн. Айталы, грек мифология- сында Геракл, «Шах-намедеги» Рустам ар кандай эрдикте- рин жолборстун терисин кийип жүрүп аткарышат. Кошой кандагай шымды кийип (тунгус, манчжур, монгол тилде- ринде багышты хандагай дешет, ал эми багыш кыргыздын бир катар урууларынын тотемдик жанабардын атынан ке- лип чыккан аталышы), чоң намыс талашып Жолойго кү- рөшкө түшүп женет.

Байыркы Сибирь, Борбордук Азиядагы көпчүлүк элдерде аюу ыйык эсептелген. Демек, жогоруда келтирилген мисал- дарга салыштырганда аюунун терисинен тигилген тон ма- гиялык касиетке ээ болгон. Байыркы түрк тилинде күрк — түктүү тери, кийим, ичик. Мындай тонду жасоо үчүн үч жыл талап кылынган. Бул сөздүн күрөөкө менен тамырлаш экенин далилдөө анча деле кыйынчылык туудурбайт. Се- мантикалык жактан төмөнкүдөй өзгөргөн, а дегенде күрө- кө менен аюунун терисинен жасалган тон аталса, кийин ал маанисин кеңитип жалпы эле тери тондор ошол ат менен аталган.

Түрк тилдери менен семьялаш тунгус — манчжур тил- дериндеги гурэкэ деген сөз салыштырып көрүү үчүн кызык факты боло алат.

КҮРСҮ —

(Он эки карыш казандай

Оң колунда күрсүсү). — (ир. гурз) — 1. Согуштук ку- рал — бекем, катуу жыгач саптын башына бир нече урчук- туу, уютулган тоголок чоюнду аштап жасалат. Сабы анча узун эмес. Сабынын колго кармоочу баш жагына билекке илинүүчү бышык боо да тагылат. 2. Доол (барабан) маани- сиңде да колдонулат.

КҮЧҮГӨН ЖҮНДҮҮ СЫР ЖЕБЕ —

(Күчүгөн жүндүү сыр жебе

Киричине чалышып,

(күчүгөн көк жору) — күчүгөндүн (жок жорунун) жү- нү жабыштыралган сыр (сырдуу, кереметтүү) жебе. Жаа- нын жебеси түз жана алыска учуш үчүн арткы учунун эки жагына куштун бир тал канаты сымалдуу кыркалекей кы- лып кыл, же канаттуунун жүнү жабыштырылат. Буга кө- бүнчө канат жүнү колдонулган. Ошондуктан жебеге пайда- ланылган мындай жүн жөнүндө элде «күчүгөндүн койлук жүнү, тазкаранын тайлык жүнү» деген накыл сөз пайда болгон.

КЫБАЛОО —

(Жол кеңитти кыбалап). — 1. Сынып, же чыгып кеткен (мисалы, кол, бут ж. б.) сөөктүү оңдоо, ордуна келтирип тү- зөтүү, эби менен кылдат таңуу. 2. Бир нерсени өзгөчө көңүл коюп, өтө тыкаттык менен, же чебер жасоо. 3. Аркасынан сап түшүп, калбай кубалоо, Эпосто ушул маани пайдала- нылган.

КЫБЫЛА —

(Кыбылага карашып). — (ар. гэбла) — теке маңдайда турган) — Меке тарап, мусулмандар бет алып намаз окуй турган жак. Кааба тарап, каабанын ичинде турган кара таш жак. Кыргыздарда күн батыш тарап маанисинде да ай- тылат (кыргыз жергеси үчүн Меке тарап күн батыш жакта экендигине байланыштуу түшүнүк).

КЫЗ КӨЧҮРҮҮ —

(Сегиз миң катын аттанып

Кыз көчүрүп жол-жолдон). — күйөөгө чыккан кыздын көчүн төркүн тараптагылардын салтанат үчүн узатып чы- гышы.

КЫЗЫЛ ТУУ —

(Ак асаба кызыл туу,

Айгайлаган ызы-чуу). — эпосто кызыл туу (к. туу) Ма- настын ата-бабасынан бери туткан кандык туусу катары жана кыргыздардын жалпы уруу биримдигинин (мамлеке- тинин) туусу катары көп эскерилет. Кызыл түскө эпосто мындай маани берилүү жалпы эле кыргыздардын мурунта- дан бут түстүү жаштыктын, өнүп — өсүүнүн, күч-кубаттын толуп туруу курагынын символу катары түшүнгөн көз ка- рашына байланышкан.

КЫЗЫР // КЫДЫР —

(Келди Кызыр кашына). — (ар. хидр — жашыл) — адам- дарга жакшылык, ийгилик, бакты — таалай, байлык алып келүү, кыйынчылыкта жардам берүү касиетине ээ — ак са- натай күч. Көптөгөн элдердин байыртадан бери келе жат- кан

ишенимдеринин биринен. Кийин ислам түшүнүктөрү менен жуурулушкан. Касиеттүү күчтүн ээси, алып жүрүү- чүсү Кызыр деп эсептелет. Уламыш боюнча ал пайгамбар- лардын бири, мүрөктүн суусун таап, андан ичкен үчүн кыя- мат кайымга чейин өлбөй калган, жер кыдырып, көңүлүнө жаккан — нээти таза, келечектүү, көпкө пайдалуу максат- ты көздөгөн адамдарга жакшылык кылат, жардам берет.

Кызыр түрдүү кейип — түргө өтүп кубулуу, көрүнбөй жүрүү касиеттерине ээ. Бирок адамдарга негизинен адам түсиөлүндө көрүнөт—жолугат. Ал гана турмак ар бир адам- дын жакшы билген, тааныган кишинин кебетесинде кези- гиши мүмкүн. Ошон үчүн жети кишинин бир Кыдыр (жети кишинин бири Кыдыр болушу мүмкүн маанисинде) — дел- ген макал айтылат. Ким болбосун ар бир адамга анын өмү- рүн ичинде Кыдыр үч жолу учурайт — делген ишеним бар. Кызырга жолукканын билген адам ага өз тилегин, каалоо- сун, өтүнүчүн айтуусу мүмкүн. Адатта өзүнө жолугуп, ти- легин айткан адамдын суроосун Кызыр канааттандырат. Кызыр кимге болбосун анын тааныш, билген адамы түрүн- дө да жолуга берерин эсте тута адамдар кол алышып учу- рашканда баш бармакты кармап көрүшүү салты бар. Ант- кени, Кызырдын башкаларда учурабаган жалгыз белгиси башбармагынын сөөгү жок. Ушуга карап аны таанып, өз мүдөөсүн айтып калууга болот.

Кызыр адамдарга дайым эле кокустан эмес, атайын өзү издеп барып жолугуусу да мүмкүн. Мисалы, анын Манас- ты издеши, «Кызыр Илияс дегени бар, сизди кырк күндөн бери издеди, кырк чилтен деген биз — деди».

Эпос боюнча Кызыр канчалык кудуреттүү күч болгону менен анын колунан баары эле келе бербейт. Мындай учур- ларда ал өзү каалаган адамына жардам берүү үчүн башка күчтөргө — ыйыктарга кайрылганы эскерилет. Мисалы: Манасты Бакка көрсөтүү (Бак сокур болуп, өзү каалабаса көрбөй коет экен. Ал кокустан карап көргөн киши бак кон- гон, бактылуу адам болот. Кызыр атайын ээрчитип барып Бакка Манасты көрсөтөт).

КЫЗЫ ТАЛАК —

(Кытайдын кызы талагы). — (ар. талэг — ажырашуу)— никени бузуу. Кызын күйөөсү талак кылышы мусулман ата-энелер үчүн маскара иш болгон. Ошондуктан «кызы талак!» (кызы ажырашкан, кызынын никеси бузулган) — деп айтуу кордоп тилдөө болуп саналган (кара, талак).

КЫЙГАК —

(Кыйгактуу найза боолоймун). — (кырг.) — найзанын болот учу, найзанын учундагы металл бөлүгү.

КЫЙЫК —

(Кырааныңды карасаң

Кыйык атып кеткени). — 1. Бута. 2. Жамбы атыш ою- нундагы бута кылган жамбыны жыгач башына бекиткен жиби (өзгөчө бышык жип, ичке өрүлгөн кыл, кээде ичке зым).

КЫЛ КЫЯЛ —

(Кыл кыял кылып чийдирген). — оюу-чийүүдөгү өзүнчө түрдүн аты.

КЫЛ ТАКЫЯ —

(Кыл такыя, кызыл чок). — (ир. хил — мыкты, чыгаан, сонун, ар. тэгийе — топу) — мансапты белгилөө үчүн кыл- даттап жасалган кооз топу.

КЫЛЫМ —

(Кылымга салмак убара). — (ар. иклим, көптүк түрү акалим) — 1. Грекче географиялык курчоо, зона, аймак, чөлкөм, климат деген сөзүнөн арабдарга, андан Орто Азия элдерине таралган. Тажикче: Иклим жети географиялык (климаттык) курчоонун бири. Орто Азия элдеринде бул тра- дициялык жети зона (жети өлкө) деп орто кылымда тэмөн- күлөрдү эсептеген: Чин, Иран, Туран, Хинди, Мисир, Шам, Занги. 2. Доор, кылым (жүз жыл). 3. Аалам, бүт дүйнө, жер жүзү. 4. Баары, бүт. Кээде эң көп, бүткүл маанисинде да айтыла берет. Эпосто айрыкча 3—4-маанилери кеңири жолугат.

КЫЛЫЧ КУЙРУК —

(Кылыч куйрук деген бар). — Жомоктук укмуштуу, азуулуу жырткыч жаныбар. Турмушта мындай жаныбар кезикпейт. Манасчы эпоско эл арасында айтылып жүргөн жомок — уламыштардан алып киргизген.

Уйгурлардын байыкы түшүнүгүндө башы арстанды- кына окшош, эки капталында да көзү бар, куйругу кылыч, туяктуу жандык жаш балдарды колдоочу дух катары эсеп- телип, анын сүрөт — турпаты баланын төшөгүнүн, бешиги- нин башына коюлган (ошондой айбандын археологиялык казууда табылган турпаты Үрүмчү шаарындагы улуттук музейде сакталуу турат). «Манас» эпосундагы эскерилген кылыч куйрук жөнүндөгү түшүнүктүн теги уйгурлардын байыркы жаш баланы коргоочу дух жөнүндөгү түшүнүктө- рү менен тектеш же байланыштуу болуусу мүмкүн.

КЫМКАП —

(Бирден ичик, бир кымкап) — (ир.) — алтын, күмүштөн жасалган зым кошулуп токулган кымбат баалуу кездемэ. Кээде ошол кездемеден тигилген тыш кийим.

КЫРК ЧИЛТЕН —

(Кырк чилтен кайып эр урсун). — (кыр. кырк, ир. чилл — кырк, тен — дене) — кырк адам, кырк колдоочу маанисинде — мифологиялык түшүнүктө адамдардын кө- зүнө көрүнбөгөн, сүйгөн кишилерин колдоп, жакшылык кылуучу касиеттүү дух. Кыргыздарда булар «кырк колдоо- чу», «кырк касиеттүү, сыйкырдуу олуя» деген түшүнүк ме- нен ажырагыс байланышкан. Кырк чилтен — Орто Азия элдеринде илгертен келе жаткан ишеним. Мунун бир учугу иран мифологиясынан

табылат жана ал жалаң эле кырк эмес, жети, үч ж. б. сандар да касиеттүүлүк маңызга ээ делет.

Чилтендердин түпкү теги кыргыздардын тотемдик түшүнүктөрү (бөрү, жолборс, илбирс) менен байланышып турса да (бул чилтендердин Манаска сүр катары бири арстан, бири жолборс, карышкыр, ажыдаар, алпкаракуш ж. б. болуп согуш учурунда жандап, колдоп жүрүүсүнөн даана байкалат), кийин булар мусулман мифологиясынын сыйкырдуу колдоочуларынын катарына кирип кеткен. Эпосто кырк чилтен Манас баатырды кыйынчылыкта колдоочу башка касиеттүү күчтөрдүн катарында берилет.

КЫСАП —

(Карап өзүң санап ал
Канча болду кысабы). — (ар. хисоб) — эсеп, сан.

КЫЯК —

(Чарайна соот кыягы) — (монг. — хуяг) — 1. Согуштук жоо кийимдеринин бир түрү — калың, катуу териден, булгаарыдан жасалган төшкө тартылуучу калканч. 2. Өтмө мааниде: таяныч, жөлөк, ишенимдүү жардамчы.

КЫЯМ —

(Мындан кыям түштүктө). — (ар. гийам — тик туруу) — түштүк тарап.

КЫЯМАТ, ЖЕ КЫЯМАТ КАЙЫМ —

(«Кыямат күнү катуу» — деп). — (ар. гийамат — тике туруу, тирилүү) — 1. Диний түшүнүктө бүлүнүүчүлүктү, жер астын-үстүн болуп, тиричиликтин, жашоонун бүтүүсүн, акыр замандын (кара, Акыр заман) келишин билдирет. Исламда кыямат күнү өлгөндөр тирилип (тике туруп) сурак берет, күнөөлүүлөр тозокко түшүп, мусулмандардын такыбалары бейишке чыгат. Кыямат кайым арабча какайып тик туруу деген сөздөр. Суракка баруу үчүн өлгөн адамдардын тирилиши, сурак күнү катары түшүнүлөт. 2. Тигидүйнө. 3. Өтмө мааниде: оорчулук, өтө кыйын күн, алаамат — бүлгүн.

КЫЯР —

(«Кылымдан ашкан кыяр» — деп, —

Ааламдан ашкан аяр — деп). — (ар. эйар) — амалдуу, айлакер, сыйкырчы.

КЭЭ —

(Бизге да болор мал кээси). — 1. Кусур, убал. 2. Кесир, туура эмес иштелген иш.

ЛААИЛАЛЛА ИЛЛАЛЛА —

(Лааиллалла иллаалла)

Мухаммад расулалла). — (ар. Ла илаха иллалаху — «Алдадан башка кудай жок») — ислам дининин эң башкы жана эң маанилүү жобосунун формуласы. Толук аталышы: «Ла илаха илла лаху ва Мухаммадун расулу Алаху» — Алдадан башка эч бир кудай жок, ал эми Мухамбет Алданын (жердеги) элчиси. Келме

мусулманчылыктын эң негиз- ги белгилеринин бири. Келме айтпаган — аны билбеген, анын маңызын түзгөн жобого ишенбеген адам мусулман- мын дешке мүмкүн эмес.

ЛААЛ —

(Асты тапган — лаалдан). — (ир. лэл) — рубин таш, асыл таштардын бир түрү.

ЛААНАТ — (ЛААТ МАНАТ, ЛААТ ЛАНАТ, ЛААТ

МАТ катары да айтыла берет —

(Лаат манатка сыйынып). — (ар. аль-Лат, Манат) — байыркы арабдардын ислам динин кабыл алганга (7-к.) чейин ки буттан жасалган сыйынуучу аял кудайлары. Өзбектин «Көр уулу» дастанынын циклине кирген «Малике — аер» пээмасында эпикалык душман Макатил — дөө ар убакта «Лаат-Манатка» сыйынып жүрөт. «Манаста» башка душ- мандар менен катар Макел-дөөдө да «Лаат Манат» колдо деп сыйынат. Мүмкүн «Малика-аёр» дастанынын таасири менен С. Орозбаков киргизиши ыктымал. Анткени, эпостун башка вариаттарында бул термин учурабайт.

Эпос боюнча бул сөз 1-азгыргыч тескери күчтөрдүн бири катары түшүнүлөт. Маңызы боюнча шайтан, терс, туура жолдон азгыруучу жин түшүнүктөрүнө жакын. 2. Кээде калмак-кытайлардын сыйынуучу кудайы, же ошол кудай- дын аталышы катары да айтыла берет.

ЛААНАТ-МАНАТ —

(«Лаанат-маанат колдо» — деп). — (кара, лаанат).

ЛААТМАТ —

(«Лаатмат» — деп кыйкырып). — (кара, лаанат).

ЛАВ КАЛАМ // ЛАВИХ КАЛАМ —

(Аараттың арыш ааламды,

Көрсү лавих каламды). — (ар. лавх (лаух) — кудайдын асмандагы жазуу тактайы (небесная скрижал); гэлэм — 1. Камыш калам (жазуу куралы). 2. Адамдын тагдырын ал- дын ала кудай жазып койгон жазуу. Ислам дини боюнча Алда таали адам туула электен алда качан мурун анын ке- лечек тагдырын алдын ала белгилеп жазып коет. Ошол жа- зуу жазылган асмандагы тактайдын аталышы — лавх гэ- лэм. Ал кудайдын асмандагы тактысынын (кара, ариш кор- шу // арыш көрсү) — жанынан орун алган. Ошондуктан С. Орозбаковдун вариантында аны менен бирге айтылат.

ЛАЗАТ —

(Оозуң ачсаң түшүрөм

Дүнүйө жемиш тептегиз

Лазаттуу буларды). — (ир. лэззэт) — 1. Жыргоо, мээңүү, көшүлүү. 2. Даамдуу, таттуу, жанга жагымдуу.

ЛАЙЛЛАЛХАЙЛЛАЛЛА —

(Лайиллалха Иллалла

Келме айттырды көп жанга). — (кара: лааиллалла ил- лалла).

ЛАЙЛАМА —

(Лайлама колдо — деп). — (монг. далай — 1. Океан, де- ннз. 2. Өтм. Дүйнөлүк, ааламдык, эң улуу, тиб. (ла-ма-жо- горку) — улуу лама (буддизмдин бир тарамы лама динин- дегилердин эң башкы кечили — башкаруучусу). Ламаизм ишениминде далай лама түбөлүк жашап турган жердеги кудай. Ламаизмдин пайда болушу тибет кечили Дзонхан- дын (1357—1419-ж.) аты менен тыкыс байланыштуу. Ал салттуу классикалык буддизмдин жоболорун көчмөндөрдүн феодализмдик шарттарына ылайыктап иштеп чыккан. Ла- маизмдин окуусу боюнча адамдын жердеги жашоосу мур- дагы жашап өткөн өмүрүнө буддизмдин ишеними боюнча адам жаңы өлбөй, улам кубулуп, жаңы форма, түргө өтүп, кайталанып жашай берет.

ЛАЙЛА МАЛУМ // ЛАЙЛАМА ЛАХУ // ЛАЙЛА МАЛУУ —

(«Лайла малум» — деп

Көңгөй өлүп калганы...

Кытайдын журту кыйкыйлап,

«Лайлама лаху» — деп ыйлап.

«Лайламалуу!» — деп

Калдаң балбан өлгөнү. — (монг. тиб. «Далай лама (к. лайлама) хум!» — «О ^алай лама!») — ламаисттердин ти- бетче айткан диндик формуласы. Кудайга жалынганда, сы- йынганда такай колдонулган.

ЛАЙЛАМА ЛАХУ —

(Лайлама лаху деп ыйлап). — (кара: лайла малум).

ЛАЙЛА МАЛУУ —

(«Лайла малуу!» — деп

Калдаң балбан өлгөнү). — (кара; лайла малум).

ЛӨК —

— (ир). Нар төөнүн эркеги.

ЛӨК —

(Балбан баатыр лөгү бар). — (ир. лук) — 1. Бир өркөч- түү төөнүн эркеги. 2. Өтмө мааниде: өтө күчтүү, бакыбат, балбан адам. 3. Бийик даражалуу кадырман адам.

МААНА —

(Маана деген бир молдо, башта келип сиздерге, азээил аны азгырган, айтканына кирдиңби? 3-к-да пайда болгон манихей (манихеизм, манихейство) диний агымынын негиз- дөөчүсү легендарлуу фарс Мани жөнүндө болуп жатат дэш- ке мүмкүн. 3-к-да адегенде Рим империясында таралган бул диний агымдын багыты байыркы Иран динин (маздаизм), христиан жана будда диндеринин элементтери менен ара- лаштыруунун негизинде өзүнчө жаңы ишенимдерди, морал- дык эрежелерди киргизген. Манихей диний агымы Азиянын көп жерлерине да таралып, 10-к.га чейин эл арасында жа- шап келген. Маздаизм үчүн өлгөн

адамдарды ит —куштар- га талатып берүү, отко өрттөө расими мүнөздүү болгон. Бул дин зороастризм (отко табынуу) ишинемине белгилүү дең- гээлде таасир тийгизген.

Кыясы айтуучу мындай байыркы даректи китептик маа- лыматтардан алышы, же угушу мүмкүн.

МААРАКЕ—

(Оң көзүнөн атайын

Мааракеге батайын). — (ар. маграке) — 1. Салтаиаттуу жыйын, даңазалуу майрам, той-аш. 2. Отмө мааниде: Кө- нүл ачуу, ыракаттануу:

МАБИЯ —

(Мабия сындуу кары бар). — (ар, Муавия) — Омейяд бийлигиндеги биринчи халиф, Дамаскиде 661—680-жылда- ры бийлик кылган.

МАГШАР // МАШАР // МАШЫР // МАХШАР —

(Магшардын күнү бар деди). — (ар. мэпшэр — майдан, аянт) — исламдын окуусу боюнча тигил дүйнөдө чоң су- ракка бара турган күн. Кыямат кайым болуп, Исафил пе- риште сурнайын таркканда арбактардын баары көрдөн ту- руп Алданын сурагына жооп берүү үчүн чогулган майдан.

МАГРЫБЫТ —

(Магрыбытка көмүлдү). — (ар. магрефет — билим окуу) — маалымат алуу маанисинде.

МАЖУС —

(Байкап турсам мажусу, Батыл окшойт диниңиз), — (авест. магус, ар. ал-Ма- жус — сыйкырчы, аяр) — зороастризм дининин мусулман- ча аталышы. Б. э. ч. 1—2-кылымдар ченде Заратуштра не- гиздеген дин. Бул дин байыркы жана орто кылымда Орто Азия, Иран, Афганстан, Азербайжан жана Жакынкы жана Орто Чыгыштын бир катар мамлекеттерине лсайылган. Аларды фарс тарыхтарында мугдар — деп аташат. Ыйык китеби «Авеста». Зороастризмдин негизги принциби бир кудай Ахурамаздага табынуу. Алардын диндик расмиле- ринде от негизги роль ойнойт. Кийин мусулман дини жа- йылганда копчүлүк зороастриттер исламды кабыл алыш- кан. «Манаста» бул термин жалпы эле жалган диндегилер, туура эмес дин — деген мааннде колдонулат.

£-26

113

МАЗАР —

(Мазарды көрсө бай Жакып

Баркырап ыйлап, жалынып). — 1. Көрүстөн. 2. Касиет- түү деп эсептелген сыйынуучу жай. 3. Колдоочусу — пири бар деп эсептелген нерсе (көбүнчө жалгыз түп дарак, булак ж. б.). Андай мазарга атайын барып тайыйыт мал союп, куран окуп нары-бери өткөндөр түрдүү түстөгү чүпүрөктүн үзүндүлөрүн байлайт. 4. Өтмө мааниде бирөөгө өзгөчө зор урмат, сый көрсөтүүнүн белгиси, ыйык тутуу маанисинде айтылуучу сөз (мисалы,

мазарым энем, бул адам менин мазарым ж. б. ыйык тутам маанисинде).

МАКУЛУКАТ —

(Макулукаттын баарысын Көтөрүп тур кара жер). — (ар. мэхлуг) — жан-жаныбар. айбанат. 2. Өтмө мааниде: айбан мүнөздүү кем акыл адам.

МАЛГУН —

(Кызыталак малгундун). — (ар. мэльун) — 1. Кудайдын каргышына калып куулган шайтан. 2. Өтмө мааниде: кар-гыш тийген бетпак. 3. Жапайы, орой, мал (айбан) мүнөздүү адам. 4. Эпосто дөө маанисинде көбүрөөк колдонулат. 5. «Манас» эпосундагы жалгыз көздүү дөөнүн энчилүү аты.

МАЛИКУН МАУТ —

(Маликун маут жеткени Байдын жанын бул жерде Тартып алып кеткени). — (ар. жекелик түрдө «малик» — периште, «маут» — ажал, өлүм) — ажал периштеси. ж. б.).

МАЛДАН ЫЙЫК КӨТӨРҮҮ —

(Мындан кийин айгырын Камбарбоз деп коёюн). — кыргыздардын байыркы ишенимдерине байланышкан салттык жөрөлгө — элде малдын ар бир түрүнүн өз колдоочусу — пири (төөнүкү Ойсул ата, койдуку Чолпон ата, жылкыныкы Камбар ата, эчкиники Чычаң ата ж. б.) болот — деген ишеним жашаган. Ушул ишенимге ылайык айрым адамдар өз малынын ичинен кө-нүлүнө жаккан, кандайдыр белгиси, сапаты ж. б. боюнча башкалардан айырмаланган малын ошол малдын пиринин аты менен атап, ыйык көтөрүп алышкан. Эпосто Манастын жоого минүүчү аты Аккуланын туулганына жана үйүрү беш жүздөн ашкан үчүн боз жорго айгырды жакып Камбар атап алат. Ыйык көтөрүлгөн малдын тукуму жогору баала-нат.

КЕНТ —

(Эски коргон чалдыбар . . . - . ; Кент бузулган там болор). шаар, эл отурукташкан жай, кыштак, сепил, коргон.

КЕРДЕН —

(Керденни кесип салбайбы). — (ир. гэрдэн) — моюн, кекиртек, кокурок. Эпосто көбүнчө баш маанисинде айтыла берет.

КЕРЕ ТҮШТҮК —

(Кошой жолго салыптыр, Кере түштүк барыптыр). — (кыр. кере) — чоң, акыркы чегине жеткен, керилген, чоюлган нерсе; түштүк — кырг. аралык өлчөмү, күндүн чыкканынан тартып бийик зени-тине жеткен чак түшкө чейин басып өтүлгөн аралык.

КЕРИК —

(Бил, кериктен жоосу бар). — (ир. карк). 1. Тумшугунда бир метрге чейинки узундуктагы бир же эки мүйүзү бар ай туяктуу, **күя** эмүүчү зор жаныбар. 2. Эпосто душмандын алптары,

дөөлөрү минип жүргөн укмуштуу унаасы, көбүн- чо маңдайында жалгыз мүйүзү бар бука түрүндө элесте- тилет.

КЕР-КӨЛ —

(Чоюн-Кулак, Кер-Көлдү). — (кырг. кер — чоң, көл- көл) — Сагымбайдын вариантынын айрым окуяларында Ысык-Көлдүн дагы бир аты катары айтылат. Бирок тары- хый географиялык адабияттар менен элдин эскерүүлөрүн- дө Ысык-Көлдүн мындай аталгандыгы дарексиз. Маанисин чечмелеп көргөндө «Чоң-Көл» деген түшүнүктү берет. Ысык-Көлдүн аянтынын чоңдугуна карап айтуучу шарттуу түрдө аны «Кер-Көл — деп да аташы ыктымал.

КЕРМЕ —

(Кыл аркан керме шайлатгы). — бири-биринен көп алыс эмес тигилген эки боз үйдүн ортосуна эки учун түндүктөн түшүрүп керегеге, же керегенин баш лсагына үзүктүн алды- нан өткөрүп бекитилип, кээде атайын орнотулган эки ма- мынын аралыгына, учтарын мамынын баш жагына байлап тартылган аркан. Аркан жерден 1,5—2 метр (алды жагы- нан байлоодогу ат нары-бери өтө алгыдай болуп, бийик өй- дө көтөрүлүп туруу шарт. Сөздүн теги жалпы эле белгилүү аралыкка тартылган жип, же аркан ж. б. менен тектеш, Бирок эпосто «керме» негизинен ат байлоого арналган ар- кан катарында гана кезигет. Кермеге адатта, суутка коюл- ган, таң ашырылган ат байланат. Коп адамдар конокко кел- се аттары кермеге байланышы мүмкүн. (Уй байлоочу керме да эскерилет. Бирок анын курулушу башка, мисалы, жер- ден бийик көтөрүлүп туруу зарылдыгы жок).

МАМАНА БАТМАН —

(Баары келип чогулуп,
«Мамана батман» дээр экен,
Калмакча намаз окуп). —

Буддизмдин диний ритуалында (ырасми, ырым-жырым) окулуучу Санскрит тилиндеги мистикалык ыйык кыска формуланы («ом-мани падме-хум») кыргызчалап айтуудан чыккан сөз тутуму. Бул ыйык формуланын «ом» менен «хум» дегени сырдык сөздөр болуп, «мани падме» деген туюнтма «лотостогу (ыйык кооз гүлдүн аты) асылзат, ар- дактуу, эң баалуу (зат, нерсе)» деген маанини берет. Арий- не, «лотостогу асылзат эң кымбаттуу (нерсе)» дегенде буд- да түчиүнүлөт. Ошол буддага сыйынып — табынган учурда бул динди туткандар ушул ыйык формуланы кайталап ай- тып турушу парз. Эпостогу ыр текстинен маанисине кара- ганда ушул түшүнүк берилген.

МАМЫР

(Ушу күндө да турат

Бай деген мамыр шаарыңыз). — (ар. мэмур) — жай тур- муш, береке жайнап турган мезгил, оогасыз турмуш.

МАМЫРЛУУ —

(Мамырайу мисир калаасы). — (ар. мэмур, кырг. — луу) — жай турмуштуу, береке — бейпилдүү.

МАМЫРЧЫЛЫК —

(Бай экен деп Жакыпка

(Мамырчылык кылба — деп). — мамыр — бейкут. жоош, жайма-жай. Мамырчылык — көңүлүнө нароо, жоош- тук кылуу, кечиримдүү болуу мааннлеринде.

МАНИ-МАНИ БАТМАН ЧУК —

(Мани-Мани батман чук

Калмак сөзүн окуп)

Мында буддизмдин «ом-мани падме-хум» деген ыйык формуласын кыргызчалап айтылышы экендиги ачык корү- нөт.

МАНДЫКЕР —

(Мандыкердин баарысы

Бая Басаңдан коркуп калтылдап). — (ир.) — убактылуу жалданып иштеген адам. Көбүнчө кара жумуш иштөөчү дыйкандар, же үй салган ж. б. майда усталар түшүнүлөт. МАНТ

— (Дубанын канча" эми бар,

Ысык чилде жай күнү

Мант кылып аны байлаган). — (ир. банд — жип) — дарымдан кийин жаратка, шишикке байлануучу дубаланган жип.

МАҢАЗЫН —

(Маңазын доңуз какайга) — текст боюнча мааниси ур- гаачы чочко (мегежин — крс.) дегенди түшүндүрөт. Ма- насчыдан жазган учурда тыбыш жагынан ката кеткен деп болжоого болот.

МАРТУУ —

(Мартуу басып, кетти — деп). — 1. Кыргыздардын байыртадан бери келе жаткан эң эски ишенимдеринин бири- нен — аял төрөтүнө байланышкан оорунун ээси — зыян- дуу, терс күч, кээде ошол оорунун аты катары да айтыла берет. Элде кара басуу, албарсты — деген аттар менен да белгилүү. Аял төрөт учурунда эси ооп калуу мартуу басты. же кара басты, албарсты басты — делип түшүнүлөт. Оору- нун ээсин төрөп жаткан аялдан кубалап чыгуу үчүн көзү ачык адамды (ошол оорунун ээси көрүү касиетине ээ адам- ды) чакырып, ал эси ооп жаткан аялды нары-бери сүйрөп, камчы менен чаап зыяндуу күчтү коркутуп качырууга аракет кылат. Албарстыны көрүү касиетине айбандардан айрыкча бүркүт ээ деп эсептелинет. Ошон үчүн кара басып жаткан аялга бүркүт алып келүү көп болгон. Ушул ише- нимге ылайык бүркүтчү киши да куучулук (албарстыны оорулуудан кубалап кетирүү өнөрүнө ээ адам куучу атал- ган) сапатына ээ болот делип түшүнүлгөн. Кара басуу оору- су аялдын өлүмү менен бүтсө албарсты оорулуунун өпкө- сүн сууруп алып, сууга салып жиберди — дешкен (куучу- нун максаты жана милдети албарсты аялдын өпкөсүн суу- руп кетүүгө жол бербөө, терс күчтү — оорунун ээсин ал өз максатын орундаганча кубалап чыгып, кайра келтирбөө). 2. Өтмө мааниде — эмне болду? Эмне болуп жатасың? Бул эмнең? ж. б. сыяктуу маанилерде (туура эмес иш иштеген күнөөлүү адамга карата сени кара бастыбы? Сени кайсы кара басты? ж. б.).

МАША —

(Машаны ирмеп салышты). — (ир. маше) — мылтыкты от алдыруучу тетик — урма бөлүгү, мылтыктын тепкиси.

МАШКҮР —

(Барчага машкүр кеп болгон). — (ар. машНүр) — белги- лүү, маалым, аты чыккан, даңкы баш жарган.

МЕДИРЕСЕ —

(Медиресе мечитти

Бекем кылып салдырды). — (ар. мэдрэсэ) — башталгыч окуу жайына кийинки экинчи баскычтагы жогорку окуу жайы. Медресе мусулман өлкөлөрүндө X кылымда пайда боло баштаган. Негизинен мусулмандардын уруктары — фикх окутулган. Араб тили, адабияты, медицина, арифме- тика кошумча сабак катары окутулган.

МЕКЕЙИЛ —

(Азирейил, Мекейил...) — (ар. Микал, же Микаил) — Алданын эң жакын төрт периштелеринин бири — Жан-лса-ныбарларга — бүт тирүүлөргө ырыскы таратат.

МЕРЗЕНТ —

(персент, парзант, катары айтыла берет) —

(Мерзент берген кудайым). — (ир.) — бала, туяк (бала маанисинде).

МЕРУБЕТ —

(Көөхар, жакут, мерубет). — бермет.

МЕХРИ ШАБКАТ —

(Мехри шабкат чачылды). — (ир. мехр — жактыруу, каалоо, сүйүү; шафкат — ашып-ташкандык, укмуштук) — адамдын өзгөчө ажайып, лсанга жагымдуу абалга туш бо- лушу.

МЕЧИТ —

(Медиресе, мечити

Бекем кылып салдырды). — (ар. мэсджед — жерге тн- зелеп жүгүнүүчү жай) — мусулмандар чогулуп намаз окуп турган жай. Кийинчерээк мечит намаз окуй турган жай гана эмес, ар түрдүү функцияларды аткаруучу имаратка айланып, мусулмандардын турмушунда орчундуу мааниге ээ болгон.

МЕШ —

(Меш кылып койгон суу куюп). — туюк союлган серке- пин терисинен жасалган чоң чанач. Кээде чоң чанач лсе жалпы эле чанач маанисинде да атала берет.

МИЛТЕ —

(Милтесин кызыл чок кылып). — (ир. фэтиле — от бер- гич, маша) — эскн мылтыктын деталдарынын бири — да- рыга от берүү үчүн ылайыкташтырылган кебезден, буладан ж. б. эшилген жип.

МИНСУК —

...

(Атабыздын жолу деп,

Минсук динге жаныптыр). — (ир. Мансук // менсук — жою- луп кеткен, жокко чыгарылган; колдонуудан чыгып кал- ган эскн деген маанини билгнзет). Эпос боюнча Азиретн Аалы түрк элин ак жолуна салып, нслам динине киргизүү- гө аракет кылса да алар болбой минсук динге (эски динине) кайтышкандыгы айтылат. Мында жалпы эле Ислам динине чейинки диндерди (манихейизм, зороастризм, несториан, шаманизм ж. б.) айтып жатат. Кайсы дин экендиги конкрет- түү аталбастан, шарттуу түрдө гана жогорку диндердин бирин айтыи жатышы мүмкүн.

МИНУТ —

(Көргөнүм айттым минуттө). — (лат. минутус — майда кичинекей орус. минута) — убакыт бирдиги. 1 минута 60 сек-га, сааттын 60 тан бир бөлүгүнө, сутканын 1400 төн бир бөлүгүнө барабар. **МИСКИН** —

(Айландырып башына

Талантты карып мискинге). — (ар. мэскин) байкуш, бе- чара, тн- тиген, жайсыз адам.

МИСТЕ —

(Эгер амыр кылса асман — жер

Бир мистеге толбогон

Кудреттин күчү бар). — (ир. писте) — түштүк тарапта өсүүчү данектүү өсүмдүк жана анын жемиши.

МОЙНУНА КУРЖУН САЛЫНУУ —

(Мойнуна куржун салынып). — кыргыздардын түшүнүгүндөгү кудайга тобо келтирип, жакшылык тилөөнүн ык — расмилеринин бири — мойнуна куржун салынып, жөө ма- зар кыдырып жүрүү кудайга моюн сунуунун, анын улуу- лугун таануунун, өзүнүн алсыздыгын моюнга алуунун бел- гиси.

МӨНДҮ —

(Мөндүсүн айтып өкүрдү). — (монг. мөнд — ден соолук жакшылык, бакыбаттуулук) — саламатсызбы, саламатчылыкпы? жакшысызбы? (калмак, монголдордун саламда- шуусу). Саламдашуунун толук формасы — мөндү лама пай- на. Мөндү — ден соолук, жакшылык; лама — жогорку (ку- дай маанисинде); байна — болуу, бар болуу (ден соолугуң эң жогорубу?) Лама колдоп турабы (саламатсызбы — деген- ди туюнтат).

МУБАКИЛ II МУКИЛ —

(Мубакил келген бериште). — (ар. мовэккэл) — колдоо- чу коргоочу.

(Мубакүлдүү сыр найза). — (ар. мовэккэл, кыр. — луу) колдоочуга ээ (колдоочулуу), коргоочуга ээ (коргоочулуу), б. а. периште колдогон, жандаган сүрдүү, кереметтүү найза.

МУКИРЕБ — (Мукараб — деп да айтыла берет) —

(Алда таала бадыша, Торт мукиреб аты бар). — (ар. мoger(:б — жакын, ынак) — жакын, ишеничтүү. Алданын төрт мукиреб беришеси бар. Алар: Азырейил, Жебирейил, Мекейил, Ысрапил.

МУРДАР // МЫРДАР —

(Мурдар каапыр кытайга). — (ар. мордар — тарп, олүм- түк) — арам, булганыч, ыпылас.

МУРТАТ // МҮРТАТ —

(Муртат өлүп курудуң). — (ар. мордат — арам олүк, тарп) — арам, өлүү, тарп болуу.

МУСТАПА —

(Аны көрүп Мустапа). — (ар. Мустафа — тандалган) Алда тарабынан тандалган, жогору бааланган — Мукамбет пайгамбардын ысмына кошо айтылган, же ордуна колдо- нулган жүздөгөн аттары, эпитеттери болгон. Булардын ичи- нен Мустафа («тандалган»)эң эле кеңири тараганы. Бул эпитет — ысымды ага такай колдонуу менен мусулман ди- ниндегилер Алда аны башка пайгамбарлардан жогору кое- рун баса белгилешкен. Муну алар анын адресине туруктуу багышталган төмөнкү формула менен да бекемдешкен: «ва Мухаммад сафفات Аллахмин халкихи ва Мустафаху» (Алда жараткандардын эң жакшысы жана анын Алданын тан- даганы — Мукамбет).

МУСУЛМАН // БУСУЛМАН // БУСУРМАН —

(Мусулман болгон элибиз). — (ар. муслим — исламды туткан) ислам динин туткандар. Мусулманчылыктын не- гизги жол-жоболору Куранда (к. Куран) чыгылдырылган. сүннөт, парс Алданын өзү айткан буйруктары. Парсты ат- каруу ар бир өзүн мусулманмын деп эсептеген адам үчүн милдет. Андан башка да Мукамбет пайгамбар менен кыл- ган жол-жоболор — сүннөттөр (сунна) бар. Аларды аткаруу сөзсүз милдеттүү болбогону менен мусулманчылык үчүн алар да зарыл керек. Алданын бирдигин^ Курандын касиет- түү чындык экендигин, Мукамбет Алданын өкүлү — элчи- си экендигин чын ыкласы менен ишенип тааныган ар бир адам өзүн мусулманмын — деп эсептөөгө акысы бар. Ошон үчүн мусулманчылыктын негизги жоболорунун бири келме эсептелет (к. келме). Келме арап тилинде гана айтылуу зарыл.

Адатта мусулман — каапыр бири-бирине карама-каршы маанидеги түшүнүктөр.

МУХИТ —

(Себер мухит көлүндө). — (ар. мухит). — 1. Курчап тур- ган жаратылыш. 2. Океан, чоң деңиз. Ото терең маанисинде да айтылат.

МЫСКАЛ —

(Бир мыскал этин тиштеген). — (ар. мэсгел) — салмагы 5 граммга жакын оордук өлчөмү.

НААДАН —

(Наадандык кылган капыр — деп). — 1. Билимсиз, оку- баган, билими жок; караңгы. 2. Өтмо мааниде: адепсиз, осол акылсыз.

НАБИЙ —

(Набийлердин кашында). — (ар. наби, коптүк түрдө ан- бийа; набийун) — пайгамбарлар.

НАБЫТ —

(Атышып набыт болбоңор). — (ир. набуд) — 1. өлүм, олүү. 2. Талкалануу, кыйроо.

НАЙЗА —

(Мубакүлдүү сыр найза). — көчмөндөрдүн жоо куралы- нын бир түрү. Найза жалпы эле союуга, же ыргытып уруу- га арналган курал. Эпосто негизинен атчан урушта саюу үчүн пайдаланганы айтылат. Качып бараткан душманын артынан кууп бараткан адам кээде «найзаны уруп калга- ны» — деп сүрөттөлөт. Бирок бул жерде да сөз ыргытып уруу жөнүндө эмес, уруп саюу, катуу саюу жөнүндө. Бал- ким айрым учурда найзаны ыргытуу да болор, бирок андай саюу чоң баатырлар үчүн анча натыйжа бере албайт. Ант- кени, белгилүү баатырлар соот — чопкут, чарайна ж. б. жоо кийимин кийген болушат.

НАКЕР —

(Накери бутта чойкоюп). — 1. Тумшугу шуштугуй ке- лип, өйдө кайкалаган, оюу — чийүү менен кооздолгон азем өтүк. 2.

Ошол эле өтүктүн баатырларга ылайыкталып иш- телген ок өтпөс үлгүсү.

НАКЫШ —

(Көөхардан накыш коюлган). — (ир. нэгш) — сайма, чийме, кооздук.

НАМАЗ—

(Биз да намаз окудук). — (ир.) — Кудайга жалынуу. ыбадат кылуу, кулчулук кылуу. Муну аткаруу мусулман- чылыктын негизги милдети. Беш убак намазды (намаз —• багымдат, намаз бешим, намаз шам, намаз дигер, намаз куптан) кандай шартта болсо да үзгүлтүккө учуратпай окуу катуу талап кылынат.

НАМНАХАРМАН —

(Эр Үрүстөм ага — деп,

Намнахараман баба — деп). — сөз кыясы Шах-наме дастанындагы Саме-Нарыман аттуу адам жөнүндө болуп жатат. Адатта бул адам аты кыргыздар арасында Самна- марман түрүндө айтылат. Манасчы так айтпай, же катчы ал айтканда жаңылыш угуп Намнахарман түрүндө жазып койгон өңдөнөт.

Саме — Нарыман «Шах-Намеде» Наримандын уулу Сам катары чечмеленет. Сам Үрүстөмдүн чоң атасы. Түрк, жал- пы эле мусулман элдеринде «Шах-Наме» аркылуу бул ысым белгилүү баатыр катары түшүнүлөт.

НАПА —

(Напасына салганы). — (кара, апа).

НАПАКА —

(Напагама бергениң

Күйө шаар эл деди). — (ар. нэпэка) — 1. Шариат боюнча күйөөсү ажырашкан аялына жүз күнгө чейин оокатта- нып турушу үчүн берип турууга милдеттүү каржы. 2. али- мент.

НАПСИ —

(Шол напсини олтурүп). — (ар. нафэс) — алк, кулкун суктук.

НАСИЯТ —

(Көп насият айтыптыр). — (ар. насихат) — акыл, ке- неш, сөз, үгүт.

НАШТАР —

(Наштар менен мылгытып

Тилип аткан сандан көп). — (ир. пэштар) — канчынын бычагы, кан алууда, жара чегүүдө пайдалануучу учтуу, ичкесинен келген табыптык атайын бычак.

НИКЕ КЫЮУ // НИКЕ БАЙЛОО —

(Кызды келип Кошойго

Кыркы нике байлады.

Окуп купта дубасын

Кызга нике кыйдырып). — (ар. нэкаб) — мусулман ди- пине ылайык жаңы үйлөнгөндө жүргүзүлүүчү каада, ырым- жырым. Факты жүзүндө жубайлык мамилелештикке өтүү, үйлөнүү салтанатынын акыркы этабы.

Нике кыйганда молдо тарабынан кутпа сүрөөсү окулуп чыныдагы таза сууга дем салынып: «баланча баласы ба- ланчаны (баланча кызы баланчаны) никеңе кабыл туттуң- бу?» — деген суроо менен жубайлардын ар бирине суну- лат. Алар макулдугун билдирип чыныдагы суудан уурта- шат. Никеге эки эркек киши же торт аял (мусулман дини боюнча эки аял бир эркекке тете) — күбө — далил (ша- хид) өтөт.

НӨКӨР —

(Отуз нөкөр кашында). — (монг. нөкүр) — 1. Хандын төрөнүн кызматчысы. 2. Ханышалардын, төрө айымдардын коштоп жүрүүчү кыз-келиндери (свита). 3. Эпосто эпика- лык баатырлардын, кандардын үзөнгүлөш жолдоштору (со- ратниктери), жан жигиттери.

НЫЛ —

(Көлдүн жашы ныл болгон). — (монг. нил) — 1. Кара көк. 2. Капалуу, кайгылуу. 3. Калың, терең, коюу.

ОБОЗ —

(Обоздору эң кызык). — (ир. обозо) — даңаза, даңк, имиш-имиш.

ОК —

(Ок жуткуруп. окшутуп). — калмактар кымыз менен ай- рандан тартылган арактын күчтүүлүгүн (күлүн) ок деп ата- шат. Кыргыздарда да XIX кылымда жашаган кыргыздар- дын турмушу жөнүндө төмөнкүдөй маалымат айтылган: «кыргыздар кийиз үйлөрдө турушат, мал багыт, эт менен тамактанышат, ойроттор (калмактар) сыяктуу эле уйдун жана бээнин сүтүнөн вино (арак) жасашат» (Бичурин Н. Я. Описание Джунгарии и Восточного Туркестана, ч. I, СПб., 1829, 147 б.).

ОЛЖО —

(«Олжо, муну алгын», — деп). (кырг. монг. олза) — 1. Табылга. 2. Жоодон алынган мал-мүлк. 3. Аңчылыкта атып алынган же колго түшүрүлгөн аң жаныбарлары. 4. Колго түшкөн душман тараптын эли же адамдары.

ОЛЖО КАТЫН —

(Олжо катын мен эмес). — согушта башка мал-мүлк ме- нен катар олжого түшүрүп алган аял. Калың берип, ку- далашып алынган закондуу аялдан анын укугу төмөн тур- ган. Ошондуктан Карабөрк Манаска жоодон колго түшкөй олжо катын болуп барыштан өтө намыстанып, андан өлүм- дү артык көрүп, катуу каршылык кылат. Манастан жеңил- ген Сайкал ага бул дүйнөдө баш кошуудан тигил дүйнө- лүк жары болууну артык көрөт. (Орто кылымдагы түрк- монгол элдеринде олжо катын өлтүрүлүп эри менен бирге коюлганын эске алганыбызда Сайкалдын Каныкейдин үс- түно күндөш болуп баралбаймын деши, анын олжо катын болуштан олүмдү артык көргөнүнүн эпосто жымсалдаган түрү болуп чыгат). Манас да жоону жеңип алган аялдарга үйлөнгөнүн толук баалуу үйлөнгөндүк катары

баалабай, атасына кудалашып аял алып бербедин деген нааразы доо-матын коет. Анын кудалашып атайы алган аялы Каныкей берки жоодон түшүрүп алган аялдарынан укук жагынан жогору турганын, акылмандыгы, сарамжалдуулугу менен Манастын эң сүйүктүү жары, таянычы болушу аркылуу эпосто чагылдырылган. Атап айтканда, Манастын жападан жалгыз баласы — мураскору Семетейдин Каныкей төрөшү аркылуу да анын берки күндөштөрүнөн айырмалуулугун эпос баса белгилеп турат. Анткени, закондуу мураскор бо-луш үчүн бала атасынын күң катары бааланган олжо ка-тындары эмес, закондуу аялынан төрөлүшү керек.

Тарыхый чындыкта олжо катындын балдары даражасы боюнча да, укук абалы боюнча да закондуу аялдын балда-рынан төмөн турган. Бул шек жок социалдык нааразы-лыкты туудурган. Натыйжада кан төгүшүүгө чейинки конфликтини пайда кылган. Ошондуктан энеси боюнча ал-ганда душман тарап менен кандаш болгондуктан мындай балдар душманга жан тартпай койбосу, же өзү ачыктан-ачык душмандыкка барары түрк-монгол эпосторунда салт-тык мотивдердин бири. Мисалы, «Манастын» өзүндө эле Жакыптын калмак аялынан туулган балдары закондуу му-раскор Семетейден бийлик талашып, аны өлтүрүүгө аракет кылышат. «Эр Табылдыда» Эрменкандын калмак аялынан туулган баласы.

ОЙРОТ —

(Ойротко жалгыз бул бербей). — Илимий эмгектерде бул терминдин этимологиясы жана мааниси жөнүндө бир-диктүү так пикир жок. Бир катар оюмуштуулардын (А. Ремюз, И. Я. Шмидт, В. Б. Бартольд, В. Рязановский, Н. Бичурин, К. Костенков ж. б.) пикири боюнча монгол ти-линин «ойра» («жакын», «союздаш») деген сөзүнөн жана көптүктү уюштуруучу — «т» мүчөсүнөн түзүлүп «союз-даштар» деген мааниге ээ. Чынгызхан түзгөн империя ыды-рай баштаганда Монголиянын батыш бөлүгүндө Дөрбөн-Ойрот (төрт Ойрот аталган монголдордун төрт уруусу: чо-рос, хошоут, торгоут, хойт) өз ара биригишип, Ойрот мам-лекетин түзүп, термин ушул мааниеинде башка коңшу эл-дерге да тараган.

Экинчи бир окумуштуулар (Д. Банзаров, В. Успенский, Э. Бретшнейдер, Г. Грум-Гржимайло ж. б.) «ойрот» деген термин Чынгызхандын мезгилинен бери белгилүү болгонун көрсөтүшөт жана алардын айрымдарынын пикири боюнча бул термин Рашид-ад-Диндин эмгегиндеги «иргенге» («то-кой эли») туура келет. Чынгызхандын улуу уулу Жуучу багындырган иргендердин (токой элинин) катарында кыр-гыздар да болгон. Демек, бул көз караштан алып караган-да кыргыздар ал термин менен ошол мезгилдерде эле таа-ныш.

Азыркы мезгилде «ойрот» термини кыргыз тилинде тө-мөнкүдөй маанилерге ээ. 1. Ойрот мамлекети. 13—14-кы-

лымдарда ойроттор Чынгызхандын империясынын кура- мында болгон. 15-кылымдын башынан тартып алар жалпы монголдордун ханынын бийлигинен чыгып, Монголиянын батышына жайгашышкан. Ушундан улам тарыхта Жун- гар (монг. Зун — «сол», «гар» — «кол», «каруу», «жак», «каптал») деген эт менен да белгилүү. 15-кылымдын орто ченине чейин, айрыкча Тогон, анын уулу Эсен-Тайжинин олүшү менен феодалдык бытырандылык башталып, майда хандыктарга бөлүнүп кетишет. 16-кылымдын аягы 17-кы- лымдын башынан тартып дөрбөн — ойроттордун өз ара баш кошуусу менен Жунгар хандыгы кайрадан бийиктикке ке/ төрүлө баштаган. Анын бекемделе баштадаына адегенде хошоут уруусунун башчысы Байбагыш, андан кийин чорос уруусунун башчысы Хара-Хула зор роль ойношкон. Дс- гинкисин айтканда ойрот хандыгынын негизделишине жа- на бекемделишине чорос уруусунун ролу зор, алардын ичи- нен жогоруда эскерилген Тогон, Эсен, Хара-Хула жана Ба- турхунтайжи, анын мураскорлору Галдан-Бошокту, Цеван- Равдан ж. б. хандар чыккан.

Ойрот хандыгы күчөгөн мезгилдеринде өздөрүнүн коң- шу элдерине, анын ичинде кыргыздарга, феодалдык бас- кынчылык жортуулдарды уюштурушкан. Ойроттордун кыр- гыздар составында болгон Могулстанга 14-кылымдын ая.к чендеринде эле кол сала башташканы, бирок алар ийгилик- ке жетишпегени түрк элдериндеги жазма эстеликтерде эске- рилет, Могулстандын ханы Увейстин тушунда аны менен онроттордун ортосунда үзгүлтүксүз кармаш жүргөн. 1422- Жылы Увейс Турпанды ээлеп, аны өзүнүн ордо шаары кыл- ган. 15-кылымдын орто ченинде Могулстап менен ойроттор- дун ортосунда күрөш айыгышкан түргө өткөн. 1452-жылы Эсентайжиннн жетекчилигинде ойроттор Могулстанга кар- шы жортуулга чыгышып, ал Эсентайжи өлгөндөн кийин 1455-жылы аяктаган. Ойроттордун колу бүткүл Могулстан- дын территориясын басып өтүп, Жети-Сууга кол салган, ан- дан түштүккө бурулуп, Сыр-Дарыяны бойлоп жүрүп, Ма- вераннахрдын чегине жетишип, Ташкентти ж. б. бир катар жерлерди талап, кайра кайткан.

1470-жылы Могулстан ханынын колу ойротторду Хами округда талкалап, бир түмөн жоокерин колго түшүргөн. 1472-жылы Могулстанды басып кирген, Иленин боюнда Юнус хандын колун талкалап Сыр-Дарыяга чейин кубалап барышкан. Ойротторго каршы күрөштү Юнустун баласы Ахмедхан уланткан. Ал көп жолу жеңиштерге жетишкен- диктен Алачыхан («кан ичкич», б. а. ойротторду кыруучу) аталган. Ойротторго каршы күрөштү Ахмеддин мураскору Мансурхан ж. б. уланткан. 16-кылымдын орто ченинен тар- тып кыргыз-казактын бириккен колу ойроттордун күчтүү жоосу катары көрүнө баштаган. Жунгар хандыгы түзүлгөн соң (1635-ж.) ойроттордун

баскынчылык саясаты күчөп, уюшкан мүнөзгө өтөт. Бутар хунтайжинин колу 1635-жылы Жети-Суудагы Казак талааларындагы казак-кыргыздарга кол салып, алардын ханы Эшимкандын Түркстан шаарындагы ордосун алууга аракет кылган. Буга Эшимдин уулу Жангар баш болгон кыргыз-казак колу каршы күрөшүп, бирок жеңилип калган. Батур хунтайжи 1643-жылы 50000 аскер менен Ала-Тоолук кыргыздарга кол салган. Бир түмөн жоокерден турган кыргыздар баатырлык менен чабуулдун мизин кайтарган. Кыргыздарга 600 мылтыкчан жоокери менен келген Жангар-хан жоонун тылына кол салып жардам берген. Натыйжада бир түмөн ойрот набыт болгон. Аңгыча кыргыз-казактарга эки түмөн колу менен өзбектерден Ялантуш жардамга жете келип, Батур-хунтайжи качууга аргасыз болот. 1652-жылы Батур-хунтайжи буруттарга (кыргыздарга) кайрадан жортуулга барган. Колду анын күйөө баласы хошоут уруусунун башчысы Очорту-Цецен-хан (тайжи) башкарып барган. Кыргыздар бул салгылашууда чоң жоготууга учураган. Очорту-Цецен-хандын 17 жашар баласы Галдама (өз кезегинде Очорту-Цеценхан Жунгар хандыгын негиздегендин бири Байбагыстын, ал эми Байбагыс хани-нойо-Хонгордун баласы болгон) Жангар-ханды олтурүп, ойроттор арасында зор атакка ээ болгоп. 1655-жылкы ойроттордун жортуулуна кыргыз-казактар катуу кайрат көрсөтүп, жеңишке жетишкен, ойроттордун башчысы Ончонду колго түшүргөн. Батур-хунтайжи өлгөндөн анын ордун баскан Галдан-Бошокту-хан кыргыздарга жана аларга коңшу элдерге карата ойроттордун баскынчылык саясатын уланткан, 1678, 1683, 1684, 1685-жылдары алар жашаган жерлерге жортуулга барган. 18-кылымдан баштап кыргыздардын ойротторго каршы күрөшү уюшкан түрдө боло баштаган, Галдан-Бошоктунун ордун ээлеген Цеван-Равдандын ордосуна чейин чабуул коюшкан. 1732, 1736, 1738-жылдары жасаган Галдан-Церендин жортуулу кыргыздарга кыйла бүлүк алып келген, бирок алар ага багынган эмес. 1745—48-жылдары Батыш Түркстанды, Хожентти ойроттордун басып алууга жасаган аракетин кыргыздар башка коңшу элдер менен бирге токтото алышкан. 1747-жылы Акмат бий жетектеген кыргыз колу ойротторго каршы ийгиликтүү жортуул жасаган. Өч алуу үчүн Ала-Тоолук кыргыздарга келген Цеван-Доржи жайсандын бир түмөн колунан 3 миң гана адам тирүү калып, катуу тал-каланган. Цеван-Доржинин ордун ээлеген иниси Лама-Доржинин ошол эле жылы жасаган жортуулу да кыргыздардан талкаланган. 1759-жылы Цин империясы тарабынан Жунгар хандыгынын тыптыйпыл болушу менен ойроттор менен кыргыздардын ортосундагы күрөш өзүнөн өзү токтогон. Ойрот (калмак) хандары менен жогоркудай салгылаштар Орто Азия, Казакстандагы түрк элдеринин баардыгынын баатырдык эпосторунда алардын «баатырдык доору»

катары кеңири чагылдырылган. Кыргыз элинин баарлык тарыхый доорлорун чагылдырган «Манас» эпо- суна да Ойрот доору алардын тарыхындагы отө урунттуу мезгилдердин бири катары өз алдынча негизги тарыхый катмарлардын бири болуп орун алган

ОЛУЯ —

(Жаангер кожо олуя). — (ар. жекелик түрдө — вали, көптүк түрү — аулия «катарында туруу», «жакын болуу, «дос») — Алданын жакыны, ыйык, касиеттүү, б. а. өзүнүн такбалыгы менен атагы чыккан адам, ошондуктан мусул- мандар Алданын алдынан актоочу саналган. Алр элдик ишенимде жана сопучулукта авторитети чоң болгон. Алар- ды көзү ачык ар түрдүү кереметтүү иштерди жасай алат, ар түрдүү кесиптин колдоочу пири деп эсептешкен.

ОН ЭКИ КАРЫШ КАЗАН —

(Он эки карыш карандан). — эң чоң казан. Кырбуусу- нан тегерете ченегенде чоң кншшшн карышы менен он эки карыш келген казан. Кээде жалпы эле чоң маансннде да айтыла берет.

ООЗАНТУУ —

(Оозантмакка баланы,

Оң эмчегин салганы). — жаңыдан төрөлгөн балага бе- рилген биринчи даам. Адатта бул эненин сүтү. Ага удаа өмүрү майлуу, сүттүү — дөөлөттүү, бардыгер болсун үчүн сары май берилет (даамын таттыруу аракети менен жала- тат, ээрдине сүртөт ж. б.). Бирок түрдүү максат менен баш- ка ырымдар иштелиши да мүмкүн.

ООЛАТ —

(Оолаты кыргыз, уулу түрк). — (ар. эвлад) — тукум, УРУУ, урук — жуурат.

ООМАТ—

(Он бир шаары бар экен

Ооматына караган). — (ир. амэд) — байлык, бакыт, иши оңолуу, бийлик.

ООМИЙИН —

(Оомийин деди күнгүрөп). — (ар. аминь) — так ушун- дай болсун, жүзөөгө ашсын. Куран окуганда, бата кылган- да аягында айтылуучу тилек сөз.

ОРДО ОЙНУ —'

(Беш чүкөнү бир — дешип,

Белсенип ордо кир — дешип). — кыргыздардын улуттук оюндарынын бири. Оюндун маңызы кан, кан ордосун тала- шууну эске салат: эки топко бөлүнгөн адамдар тегерек чи- йиндин (кандык, же мамлекет — деп түшүнсө болот) орто- сунда тизилген чүкөлөрдү (кандын эли), алардын ортосун- дагы канды утуп алуу аракетин көрүшөт (кандыкты ээлеп, жеңип алуу, бийлик үчүн күрөш). Ушундан улам оюндун аталышы «ордо», б. а. кандык, кандык бийликтин символу болгон жай үчүн күрөш —

делсе керек. Оюнга катышуучулар эки топко бөлүнүп (топтогу адам сандары ар түрдүү боло берет, бирок эки топ бирдей сандагы адамдан туруу шарт — он-ондон, он беш-он бештен ж. б. кырк чоро адатта жыйырмадан эки топко бөлүнүп алып ордо атышат), те-гиз, такыр жерге ортосунан бир жак чекесине чейин 30, 40 ж. б. (ордонун чоңдук өлчөсү) катышуучулардын санына, байгенин көп, аздыгына ж. б. байланышат, (мисалы, катышуучулар аз болсо кичирээк: көп болсо чоң, эгер көп адам катышып, байге арбын болсо абдан чоң) таман жерди тегерете чыйып, чыйиндин чок ортосуна (борбор, же жыдымак) анча-мынча чуңкурчага канды (айланасы 0,5 см чейинки абыдан Жука жез, же темир тегерекчени) жаткырын, анын үстүн бастыра оюнга кирген чүкөлөрдү (оюндун ар бир катышуучусу үчүн беш чүкө салынат, ал беш чүкө үчүн оюнчу үч жолу оюнга катышуу укугуна ээ. Ошондуктан андай беш чүкө делип аталат) бөгөсүнөн жаткырып, тегерек кылып тизип коюп, ат чабылат (эки топ оюнду ким биринчи баштоо укугун алуу үчүн эки чүкө — ар ким өзү тандап алып чыгарып; жогору ыргытып калчайт, кимдин күчөсү консо ошол топ оюнду биринчи баштайт), дты конгон тарап тегерек чыйиндин ыңгайлуу делип эсептелген бири жагынан чыйинге кирбей туруп кезектешип (оюнга катышуучулардын өз ич ара жөндөмүнө жараша адистиктери бар, бири топ бузууга маш болсо, экинчиси кадамакка, же тоорууга ж. б.) ортодогу топ чүкөнү абалак (кээде томпой) менен атып (колду боордон шилтеп алдыга ыргытып, бирок таш ыргыткандай колду ийинден артка шилтеп туруп алдыга күү менен урууга болбойт) тизилген тегерек топту чачууга — топ бузууга аракеттенет. Оюнчу топ бузуп жана бузулган топтогу чүкөлөрдүн бири (бир канчасы) чыйиндин сыртына чыгып кетсе ал оюнун уланта берет, тегерек топко абалакты тийгизе албаса тийген менен чүкө чыкпаса оюнчунун үч оюнунун бири кетет, (кийинки кезектери да ушул эле сыяктуу чүкө чыгарса жыдыганга чейин — чүкө чыгара албай, же эрежелердин бирин бузуп — улантат, чыгарбаса. оюндун дагы бир үлүшү дароо бүтөт). Оюнга катышкан эки топтун ар биринин негизги максаты оюндагы чүкөлөрдүн баарын, канды кошо утуп алуу (кан ордосу үчүн болгон күрөштө лсеңишке жетишүү). Бул максат аткарылганча оюн бир нече этаптан турушу мүмкүн (биринчи эле баштаганда бир тарап толук жеңип кетсе оюн бүтөт, толук жеңишке эч ким жете албаса оюндун экинчи этабы башталат, бул этап алгачкы башталыштан айырмалуу — ар бир топ утуп алган чүкөлөрүнө жараша оюн алышат, б. а. чүкөсү аз тараптын оюнчуларынын ар бири толук үчтөн оюнга ээ болбой, чокондон калуусу — кээси үчтөн, кээси бирден, экиден оюн алып калуусу ыктымал). Оюн эки эле эмес, андан көп этаптардан туруусу да мүмкүн. Улам кийинки этаптагы оюнду ким канды утуп алса ошол топ баштайт. Канды ичке түшкөн киши башка чүкөлөр менен кошо чертип кетиши

мүмкүн, эгер оюндагы чүкөлөр бүт- көчө канды эч ким чертип, же атып (андай учурлар да бо- лот) кете албаса эки топтун өкүлдөрү канды кезектешип чертишет. Ким чийинден мурун чыгарса канды ошол топ

9—26

129

утат. Канды уткан топтун артыкчылыгы ошол этаптагы оюнду биринчи баштоо эле эмес. Эгер канды уткан топтун такыр чүкөсү жок болсо да оюнчулары ар бири бирден оюн- га ээ болушат. Ордо оюнунун өзүнчө иштелип чыккан көп сандагы татаал эрежелери, өзүнө таандык атайын көптө- гөн терминдери бар. Алардын ичинен эпосто эскерилгенде- ри: топ бузуу, чүкө чыгаруу, жыдымак, кан, тооруу, ичке түшүү, чүкө чертүү, үчтүн бири ж. б. 1) топ бузуу — ортого тизилген чүкөлөрдү абалак менен атып чачыратуу; 2) чү- кө чыгаруу — топ бузуп, иике түшкөндө чертип, тооруп чийиндин ичиндеги чүкөлөрдөн сыртка чыгарып кетүү; 3) лсыдымак — тегерек чийиндин так ортосу, кан жаткан жер; 4) Кан — ордого салынган тегерек, жука жез, темир, кээде эчкинин чүкөсү; 5) тооруу — чийинге жакын келип токтоп калган чүкөнү атайын ык менен атуу (бир колун артына алып, бир буттап туруп, экинчи бутун турган буту- нун сырт жагынан кайчылаштырып чалып алып атуу); 6) ичке түшүү — топ бузганда, тооруганда, кадаганда ж. б. учурларда чүкө чийимден чыгып, абалак чийиндин ичинде жаткан чүкөлөрдүн жанына, арасына токтосо аткан адам иCKET үшөт, — атайын эрежелер боюнча, өзгөчө ык менен отуруп ал жердеги чүкөлөрдү, канды чертүү укугун алат; 7) чүкө чертүү ордодогу чүкөлөрдү атайык ык менен чертүү — колдогу абалактын арт жагы менен уруу; 8) үч- түн бири — оюндун ар бир катышуучусуна үч оюнга каты- шуу укугун берүүчү беш чүкө.

ОРДО —

(Олтурган экен ордодо

Ордокана коргондо). — 1. Кандын сөөлөт үйү, бийлик үй. 2. Чоң боз үй (мисалы, Жакыптын үйү, ал кан боло электе эле ордо деп атала берет). Ордо үйлөр атайы жаса- лышы, же кадимки үйдөн эле куралышы да мүмкүн (ка- димки кереге — ууктарды бири-бирине улоо, санын көбэй- түү аркылуу). Бийлик белгиси ордо боз үй эле эмес, эпосто кээде аземдүү сарай, же чоң чатыр ж. б. түрдө да жолугат.

ОРДОКАНА —

(Ордокана коргондо). — (түрк, ордо — кандын бийлик лсүргүзүүчү сарайы (двореци), ир. хона — үй) — хандын ордосу жана аны айланта курчалып салынып, жыйын, шаң- шөөкөт ж. б. өткөрүлүүчү коргондун ички майданы.

ОРМОН —

(Тоо жыгачтуу жер болгон,

Токой — ормон чер болгон). — (байыр, түрк) — токой, чер.

ОРОЙ —
(Орою келген, өзү жок). — 1. (ар. — руп) — жан, тын. 2. (ир. руй) — бет, өң, ырай. 3. (кырг. монг.) — чоку, төбө, 4. Кебете, көрүнүш. 5. Элес маанисинде да айтылат.

ОРОЙПО —
(Жааны колуна алганы,
Оройпого чалганы). — 1. Жаанын киричи. 2. Кээде жал-пы эле жебе деген мааниде да айтылат.

ОРЧУН —
(Орчун кошун жыйылып). — 1. Көп, көпчүлүк. 2. Ири, чоң, башкы, негизги. Эпосто эки мааниси тең учурайт.

ОТОГО —
(Отого менен диңсеси). — (монг. өтүгө отого — *ка-нат») — аскер жана мансап адамдарынын бийлик даража-сын айырмалап көрсөтүү үчүн бөркүнө сайылган куштун канаты. Эпосто көбүнчө калмак-кытай башчыларына таандык кылып айтылат.

ОТОО —
(Ак отоо үйүн көтөрүп). — чакан өргөө, жеңилдетилген кичинекей боз үй. Муну көбүнчө улам жайыт которуп, мал менен тез-тез көчүп-конгон малчылар же жортуулга чыккан жоокерлер колдонушкан. Жаңы үйлөнгөн жубайларга көтөрүлүп берилген чакан өргөө да отоо аталат.

ОТТУК —
(Оттугу жатыр, кабы жок). — от күйгүзүү үчүн колдонулган чакмак таш. Эзелтен бардык элдер колдонуп келген. Алгачкы учурда чакмак таштан гана жасалган, темир чыккандан тартып бирөө (чакмагы) темир менен алмаштырылган. Оттуктан от алыш үчүн сөзсүз куу (к. куу) (кебез, жүн ж. б.) керектелген. Кыргыздар оттукту милтелүү мылтыкты атуу үчүн да колдонушкан.

ОЧОГОР —
(Очогор мылтык аттырып). — (монг. оо нагкур — милте) — монгол тилинен өздөштүрүлүп кыргызча айтылышы — очогор. Эпосто милтелүү мылтыктын аталышы.

ӨКҮМ —
(Өкүмүн алат колундан). — (ар. кэлэм) — 1. Чечим, токтом, бүтүм. 2. Өтмө мааниде: бийлик, же кээде мансап.

ӨКЧӨ —
(Өтүгүнүн окчосу
Жаркыраган жакут таш). — бут кийимдин апкыты.

ӨМДӨӨ —
(Калың колго оmdотүп). — (кырг. ом — коп, сан жст-кнс) — өмдөо — көптөө, каптоо; жалпы колдун душманга карай жапырт чабуул коюшу.

ӨМЕЙИЛ —

(Өмейил деген периште.) — (ар. Микал, Микаил) — Ал- дага өтө жакын периштелердин биринин аты. Куранда Же- бирейл периште менен катар эскерилет. Ал кудай адамды жаратканда ага керектүү топуракты (адамдын денесин жа- соочу) алып келет. Мукамбетке Алданын айткандарын жет- кирет. Иуда, христиан дининдеги Михаил периштеге туура келет. Көбүнчө Жебирейл менен катар эскерилет. Негизги милдети — Алданын чабарманы, кабарчысы.

РАБАТ—

(Кумга рабат салгандан

Кумарайым баша дээр). — (ар. рэбт) — 1. Кербен са- рай. 2. Бекет. 3. Эл отурукташкан жайдан алыс жолдун то- муна ары-бери өткөн жүргүнчүлөр өргүп, эс алып, конуп өтүү үчүн атайын тургузулган имарат. 4. Кум-Рабат — Ко- тон шаарынын аймагындагы эски Кербен сарай. Эпосто кс- бетеси ушул сарай жөнүндө баяндалган.

РАСУЛ —

(Мухаммад расул Аллах). — (ар. расул — элчи) — өкүл, элчн. Эпосто Мукабет пайгамбарга карата анын Алданын элчисн, расул Аллах) экендигин белгилея үчүн колдонулат. Теги келмеден (к. келме) алынган сөз.

РУХ —

(Барча жандын рухун). — (ар.) — жан. Адамдын негиз- ги тыны — ажал жеткенде Азирейил периште тартып ке- тип кыямат кайымга чейин кутуда сакталуучу, кыямат кайымда бошонуп чыгып өз ээсин табуучу жан. Ал жан өз ээсин тапкан соң өлгөндөр кайра тирилип, суракка ба- рат. Эпосто чечмеленбестен ар бир адамдын тирүүлүктөгү кыймылга келтирип, жашатып жаткан күчү катары түшү- нүлөт.

СААБА —

(Байгамбар менен саабанын). — (ар. ас — сахаби — жактоочу, талапташ) — Мукамбет пайгамбар алгач ислам динин тарата баштаганда аны менен пикррдеш, тилектеш болуп ал уюштурган жортуулдарга катышып, диний үгүт- насааттарды таратышкан адамдар. Саабалар биринчи му- сулман армиясынын уюткусун түзүп, аны эң туруктуу бо- лүгү болушкан. Саабалардын лсгорку катмары мухаджир- лер жана ажарлар аталышып мамлекеттик иште көрүнүк- түү саясий роль ойношуп, халифди жана анын орунбасар- ларын шайлоодо түздөн түз таасир тийгизишкен. Мукамбет өлгөндөн кийин алардын эскерүүлөрү боюнча хадис түзүл- гөн.

Ак байгамбар Мустапа

Андан калган бир сааба

Айкожонун өзү бар.

СААДАК —

(Саадакты моюнга салышып). — жебе салынуучу куту- ча, баштыкча. Кээде лсаанын бардык турманы да саадак деп атала берет. Ошон үчүн саадак жаа деген мааниде да айтылат. Саадак алгач тери, кайыш, кийиз, таардан, кийин металлдан жасалган. Кол башчылардын, баатырлардын, атактуу мергенчилердин саадагынын бети жана ооз жагы түрдүүчө асемделип четтери чачыланып кооздолгон. Саа- дакка айдалыга асына тургандай лсе курга илгендей кылыш эки түрлүү боо тагылган.

САБАА —

(Бир сабаада кымызды,

Колуна берсең бир жутат). — кыргыздардын улуттук идиштеринин бир түрү — кымыз ачытылуучу атайын ши- ри идиш. Жылкынын же төөнүн (кээде серкенин) терисинен жасалат. Тери эт, чел, майларынан таза арылтылып, кууш тарткан оозу болуп, төрт бурч келип бычылат. Тоборсуган- дан кийин бурчтары, конверт сыяктуу капкакчаларынын бириктирилген жерлери кылчык жүндөн чыйратылган лсип менен, же жылкынын жал, куйругунан өрүлгөн жип — кы- лы менен жөрмөлөт. Ыштыкта ышталат. Кымыздын даам- дуу, аш болумдуу болушу, даярдаган сабаанын ышталы- шында жана аны таза «армап, маал-маалы менен ышын жаңыртып турушуна да байланыштуу болот. Изилдөөлөрдө мал чарбачылыгы менен кесип кылган көчмөн калктарда байыртадан бери эле пайда болуп, колдонулуп келген деп эсептешет.

САДАГА —

(Бай Жакыптын малдарын

Манасына садага

Бөлүп койсок не болот?) — кыргыздардын эскиден бери келе жаткан жакшы салттарынын бири менен ислам дини- нин негизги жоболорунун биринин жуурулушунан келип чыккан маанилүү, пайдалуу жөрөлгө—колунда барлардын бей-бечара, карыптарга, жармачтарга берүүчү жардамы, ка- ралашуусу. Сөз садага—кайыр түрүндө да айтыла берет. Са- дага—кайырдын эпосто бнр нече түрү эскерилет: 1. Оору— сыркоодон, кырсыктан кутулуу, сак болуу максатында мал- дан курмандык чалуу. Бул ырым адатта садага чабуу—деп аталат, садагага көбүнчө улак (сару улак өзгөчө жогору бааланат — «Сары улактан таптырып, садагасын чапты- рып») сююлат (башка малдан садага чабуу да кезигет, ми- салы, торпок ж. б.). 2. Тилеген тилек орундалуу, жакшылык болуу, кырсыктан тыш болуу ж. б. үчүн садага-кайыр бе- рүү, жалпы эле ач-жылаңач, жармач, карып — мискиндер- ге жардам көрсөтүү. Эпосто айрыкча ушул салт өзгөчө ке- нири кезигет. 3. Өтмө мааниде

бирөөгө келүүчү кырсык, жамандыкты өзүнө алууга даярдыкты билдирген жакшы-лык тилек (садагаң болоюн, садагаң кетейин). Кээде адам-дар арасындагы жылуу мамилелени, сыйлыктыкты (көбүнчө жашы улуулардын кичүүлөргө карата) билдирүүчү сөзү катары да айтыла берет. Садага — кайырдын мааниси, зарылдыгы куранда кеңири айтылган (3-сүрөө, 86-аят, 9-сүрөө, 122-аят).

САЙ —

(Сай кашканды жайлатып). — 1. эң, абыдан, мыкты. 2. Белгилүү, атактуу. «Сай кашканды жайлатып» — белгилүү мыктыңды өлтүрүп, же жок кылып сай күлүк — мыкты күлүк маанилеринде.

САЙЫП БУРУШ // ЗАЙЫП БУРУШ // ЗАЙЫП ПУ-РУШ // САЙЫП КУРУШ —

(Сайып-буруш эр деди). Бул термин персче: «сахиб — геран», тажикче — «сохибкирон» деп айтылат. Арабдын «сахиб» — ээлөөчү, ээси деген сөзүнөн алынган. Бир нече мааниси бар: 1) бактылуу, 2) жеңиштүү баатыр, 3) Легендарлуу аскербашы, колбашы (полководен). Терминдин кеңири мааниси: «эки бактылуу планетанын (Чолпон менен Юпитердин же, Чолпон менен күндүн) айкалышынынан жаралган бүткөн, туулган) деген түшүнүктү билгизет. Кээде, бактылуу эки жылдыздын (же жылдыздардын) айкалышынын ээси деп түшүндүрмө берилген. Бул титулдук эпитет алгачкы ирет Темирланга берилип, анын ысымына туруктуу колдонулган. Андан кийин башка башкаруучулардын ысымдарына (м: Абдуллахан II, 533—1588 ж.) да байланыштуу айтыла баштаган. Кийин Темирландан мурунку замандардагы эпикалык жана легендарлык, ошондой эле тарыхый ысымдарга да айтылып келди. Мисалы, Үрүстөгр, Чынгыскан, Манас жана башкалар.

Эпосто Манаска берилген Зайып буруш // сайып пу-руш // Зайып куруш эпитетинин буруш // куруш деген сөзүнүн маанисин чечмелөөгө мүмкүн болбоду. Академик К. К. Юдахин сөздүгүндө: Зайып пуруш арабдын «сахиб—ферасет» деген сөзүнөн кирген деп божомолдойт. Ал эми тажикче сөздүктө: «сахибфоросат» — 1) тез баамдоочу, тез туюп сезгич, көрөгөч, байкагыч, тез түшүнгүч, кыраакы, тез тапкыч (адам жөнүндө) деген түшүндүрмө берилген.

Бирок Манаска берилген «Зайып — буруш» деген эпитеттик термин Темирландын ысымына колдонулган «сахибкеран» деген титулдук термин менен мааниси бирдей. «Айың менен Күнүндүн бир өзүнөн бүткөндөй» деген сыпаттаманын

мааниси да ошол эле Темирланга берилген эпи- теттик маанисин туюндуруп турат.

САЛ —

(Тегеренгиз сал кылып). — дарыядан, чоң агын суудан отүүдө пайдалануучу өзүнчө кайыктын эң жонокой түрү. Бирдей жоондуктагы жыгачтардан (көбүнчө анча жоон эмес карагайдан) кесип, төрт чарчы, же сүйрү түрдө (жа- зылыгы, узундугу үстүнө түшө турган жүктүн санына жа- на салмагына жараша ар түрдүү — кичирээк, орто, чоң бо- лушу мүмкүн) тизип, бышык жип ж. б. менен бири-бирине бириктирип бекитип байлап, тегеренип кетпес үчүн салмоор (атайын сууга чөгүп турган салмактар, же үч, кээде эки жа- гына тикесинен бекитилген жоон жыгач, тактай ж. б.) са- лып жасалат. Сал айдаган адамдын (чоң сал болсо бир не- че адамдын) колунда узун таягы, же калагы болот.

САЛБЫРЫШ —

(Салбырын деген сапар го). — (монг. салбар-бүркүт, кы- раан куш, алгыр куш; уу(н) — аңчылык) Борбордук Азия менен Орто Азиянын элдеринде «Куш салуу», «Бүркүт с»- луу», «Ит агытып, куш салуу», илгертеден келаткан салт- тык көрүнүш. Эпосто көп адамдар (Манас кырк чоросу ме- нен) көп күндөргө, алыска аңчылыкка чыгуу маанисинде өзүнчө окуялар катары баяндалат. Негизинен аңчылыктын кандай түрү болсо да көпчүлүк катышкан аңчылык салбы- рын деп атала берет.

САЛМА КОБОК —

(Салма кокок бышып тур). — (кокок формасында да жо- лугат) — эпос боюнча дарактын мөмөсү, атап айтканда, кайсы дарактын мөмөсү экени тийиштүү адабияттарда бел- гиленбеген. Кокос пальмасы деп болжоого негиз бар: санс- критче — сала — «пальма» кыргызча санскрит тили менен кененирээк таапыш ламаизм дининдеги монголдор аркылуу кабыл алынган болуу керек (бул сөз монгол тилдериндеги элдик адабияттарда кснри лсолугат).

САЛИМА —

(Батини ачык салима). — (ир. салим — бүтүн, толук) бардыгы жеткиликтүү, бакубат, эч жеринен зыян тартпа- ган, кемчиликсиз. Бардык жагынан топ келген мыкты адам маанисинде.

САМАК—

(Жоон сандай темирди
Буруп-буруп эшиптир,
Өткоруп алып ар жакка

Билектей самак салыптыр). — (орус — замок). кулпу.

САМБЫЛ ТОН // СУМБУЛ ТОН // ШУМБУЛ ТОН —

(Самбыл тонун жамынып). — эпос боюнча административдик мансапка ээ экендигин билдирип туруучу атайын формалык кийим. Шумбул таш айкашында да кездешет. Бул учурда кызматтык белгини корсотуу үчүн баш кийимге тагылган асыл таш жонундо баяндалат. Бизге белгилүү адабияттардан создун этнмологиясы жана кандай административдик мансаптын белгиси экени жонундо маалыматтар таба албадык. С. Каралаевдин варнантында Алмамбет Эсенкандан 40 кан кытай элинин бир кандыгын бийлоого бер дейт. Ошондо Эсенкан:

◆ Балам, сенин жашың ушул жыл Он экиге келе элек, Оюңа акыл толо элек, Балапан жүнүң жете элек, Балалыгың кете элек, Кан болор кезиң боло элек, Башыңа мээ толо элек, Акылы жок чаласың, Азырынча баласың, Астыма келин калыпсың Кан экеним билгин — деп — Шумбулдун ташын кийгин»—дейт.

Буга катуу ардыкканы жөнүндө Алмамбет кийин Манаска арман менен минтип эскерип айтат:

Жарым кан уулу мен болсом, Айтканын кантип билемин, Шумбулдун ташын ташсынып, Кай бетим менен киёмин, Кырк кандын эли кытайдын Бир канына тең болбой, Ойлочу, Манас, ушуну Мен канткенде тирүү жүрөмүн?!»

(«Манас». Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. Фрунзе, «Кыргызстан», 1986, II китеп). Келтирилген мисал боюнча шумбул томонкү мансаптагылардын белгиси. Би-рок, С. Орозбаковдун вариантында эң жогорку мансаптагылардын сырт кийими (тону) түрүндө да, жоокердик кийим түрүндө да (мисалы, Коңурбай «Кара самбыл кытай шым» кийип сайышка түшөт) кездешет.

САМ-НАРИМАН —

(Жомок кылып айттыңар

Сам-Нариман арстанды). — Фирдоусинин белгилүү «Шахнаме» чыгармасындагы каарман. Чыгарманын түп нускасында негизги каарман Рустемдин (Үрүстөм) чоң атасы Сам-Нариман (Наримандын уулу Сам) деп аталат. Манасчы Сагымбай «Шахнаме» чыгармасы менен кабардар болуп, андагы каарманды эпосто эекерген.

САНДУГАЧ —

(Сандугач булбул сайраган). — сайроочу чым-чык, сайрагыч кучкач, булбул.

(Күрмөлбөгөн сан талак). — (ар. сэнг. — аял, ар. то-лаг — ажырашуу) — аялы талак (сөгүү, тилдөө, кемсинтүү иретинде айтылат).

САҢООР—

(Саңоорлору сары алтын). — канаттуулардын буту ме-нен куйругунун арасындагы жумшак жүн.

САП БОЛУУ же САП КЫЛУУ —

(Аяры өлүп сап болду). — (ар. сэф) — түгөтүү, аягына чыгуу; түп орду менен жок кылуу, жер менен жексен кы-луу. Өлүү, өлтүрүү маанилеринде да айтыла берет.

САРЫ —

(Сары ногой сарасы). — (ир. сара) — таза, мыкты, тан-дамал.

САРДАП —

(Сардабы тонго өткөнү). — (ир. зардап) — 1.Күйгүзүп, куйкалап ооруган оору. 2. Өтмө мааниде: бир нерсенин жа-ман оор натыйжасы.

САРКЕР —

(Саркерделүү кол менен). — (ир. сэр — баш, карчы, кырг. —луу) — башчы, аскер башчы, кошуун башы. Аскер башчысы бар кол маанисинде.

САРПАЙ —

(Сарпайдан үч жүз тон болду). — аш-тойлордо, башка салтанаттуу учурларда кадырлуу адамдарга берилүүчү сый кийим. Көбүчө кымкап, же баалуу кездемелердин биринен тигилген сырт кийим — чепкен.

СЕБЕР МУХИТ —

(Себер мухит көлүндө). — (ор. север — түндүк; ар. му-хит — деңиз, океан) — Түндүк океаны. Манасчы сабаттуу адамдардан укканы боюнча Түндүк Муз океаны жонүндө түшүнүктү эпоско киргизип кеткен.

СЕБИЛ —

(Серпкени өлгөн себил — дейт). — 1. Ок өтпөс сырт ки-йим (себил тон). 2. Курал-жарак. (Себилдүүсү сексен төрт). 3. Өтмө мааниде алгыр, кыраан (жырткыч куштарга кара-та айтылат).

СЕЛДЕ —

(Селделери башында). — (ир. салла — чалма, баш оро-мол) — мусулмандарда баш кийимдин сыртынан тегерехс түрүндө оролуп коюлуучу атайын чүпүрөк. Мусулмандр-дын тышкы көзгө дароо чалдыпкан белгисинин бири.

СИРЕ —

(Сиренин данын чымчып жеп). — (ир. зирэ) — уругу майда жыттуу өсүмдүк, чөп.

СОВЕТ —

(Алиги бакыр сөзүнүн Советине кириңиз). — (орус. совет) — кеңеш, акыл-дашуу. СООТ, ЗООТ —

(Чарайна, соот, кыягы). — ок, найза, кылыч ж. б. согуш куралдарынан сактануу үчүн болот чынжырлардан (шаккечелер бири-бирине чиркелишкен) чолок жең, жеңсиз (кабышуу, атышуу үчүн ыңгайлуу) көйнөк формасында согупган жоокердик кийим. Археологиялык изилдөөлөрдүн далилдөөсү боюнча соот азыркы Кыргызстандын территориясында V кылымга чейин эле белгилүү болгон, ал эми Эне-Сайлык кыргыздарга таандык сооттун алгачкы үлгү-лөрү III—V кылымдардын аралыгында пайда болгон.

СУЛТАН // СОЛТОН —

(Жети султан бирисин). — (байыркы арамей тилинде — султан — 1. Бийлик, күч-кубат. 2. Башкаруучу) — кан, падышага маанилеш өкүмдардык титул. Алгач бийлик, күч-кубат, башкаруучу деген жалпы маанидеги бул сөз ислам дининин кеңири кулач жайышы менен Чыгыштагы бир катар империяларда (Селжуктардын, Осмон түрктөрүнүн) сөздүн мааниси кеңип, иран тилдериндеги Шахиншах, түрк тилдериндеги хакан деген титулдарга синонимдеш болуп европалык чепем менен алганда император дегенди туюп дурган. Алтын ордонун хандары ислам динин кабыл алышкандан кийин өздөрүн султан атай башташкан; Кочмоп уруулардын өкүмдарлары хан жана улук султан деген титулдуу алып жүрүшкөн, ал эми алардын балдары жөн гана султан аталышкан. Акырында жүрүп, «султан» термини менен Каспийден Балкашка чейинки талаа элдери Чыңгыз хандын укум-тукумдарын атап калышкан. Диндик чөйрөдө ар кайсы жерлерде мазарлары бар чыгаан олуялар да мисалы, Орто Азияда сопулуктун (суфизмдин ири өкүлдөрү Ахмед Ясаби, Абу Язид — ал Бастами ж. б.) султан деген титул менен белгилүү болушкан.

Эпосто баатырлардын көптөгөн титул — эпитеттерипин бири катары колдонулат.

СУМБУЛ ЧАЧ —

(Турна моюн, сумбул чач). — (ир. сунбул — узун өскөн гүлдүн аты, орусча: гиацинт), өтмө мааниде: ургаачылардын чачын сыпаттоодо салыштыруунун поэтикалык образы катары айтылат. Ирандын классикалык поэзиясында аялдардын сулуулугун сыпаттоодо туруктуу түрдө колдонулуп келген поэтикалык каражат, Эпосто да аялдардын портретине мүнөздөмө берүүдө учурайт. Маңызы келишимдүү узун чач дегенди туюнтат.

СУҢДУҢ II ЗУНДУН Ц СУНТУН —

(Сундундун көзүн оёрмун). — (кыт. Цзунь — башкы, тун — башкаруу) — мамлекеттин башкаруучусу; гене-

раль-губернатор деңгээлиндеги мансап. Эпосто кытай-калмактардын орто мансаптагы башкаруучуларынын бири.

СУҢ КЫТАЙ —

(Элинин түбүн сурасаң

Суң кытай деген кеби бар). — (кыт. Цин — таза) — 1644—1911-жылдарда Кытайды сураган манжур императорлорунун сулесинин аталышы.

СУҢШО —

(Эки-Баш менен Суңшону) — Кытайдын цзун деген сөзүнөн алынган, уйгурча айтылышы зуң // суң—башкы, чоң улук; шо // шу Ц шуй-суу, өзөн, дарыя; Кытайлар Нарын дарыясын Суңшо (башкы өзөн, чоң суу) деп аташкан экен. Сагымбай манасчы Нарын суусунун кытайча атын да ук- кандыктан эпоско киргизсе керек.

СУП —

(Сур жорго минип теңселген,

Супту кийип белсенген). — (ар. суф — төөнүн чууда- сы) — 1. Ак төөнүн чуудасынан согулган таар көйнөк. Мын- дай кийим сопулардын (суфийлер) адаттагы атрибуту бол- гондуктан «кудайдын кишисинин» кийими катары ыйык бааланган. 2. Өтмө мааниде: жалпы эле ак түстүү матери- ал, кездеме жана андан жасалган кийим.

СУПУ СААДЫК —

(Супу садык чалганда). — (ар. собп — таң, садэг — чыныгы) — таң сүрүү; таңдын үрүл-бүрүлү.

(Сурайылдай суналган). — «сурайылдай» деп кыргыз тилинде такай салыштыруу формасында колдонулат. Сөз- дүн этимологиясы изилдене элек. Өзбектердин «Алпамыш» эпосунда Сурхайыл калмактардын 90 баатырынын (Алпамыштын душмандарынын) энеси. Желгенине жел жетпеген отө узун бойлуу, митайым, айлакер кемпир. Кыргыз тилин- де «Сурайылдай» узун бойлуу адамга (көбүнчө келин-кыз- дарга) карата салыштыруу формасында колдонулганына караганда өзбек эпосундагы узун бойлуу каарман Сурка- йылдын аты менен тамырлаш сөз деп болжоого болот. К. К. Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (М.), арабдын сурапыл деген сөзү менен «Курандагы» Исрафил (нарианти Сарафил) периште атынын чаташтырылышынан пайда бол- гон сөз катары болжолдойт. Ырасында эле Исрафил косми- калык өлчөмдөгү өтө узун периште. Анын буту жердин тэ- мөнкү катмарында болсо башы Алда тааланын асмандагы тактысына жетип турат. Демек, бою узун адамды ага са- лыштыруу өзүн логикалык жактан актайт. Жалшл эле су- райыл турмушта суусар, ач күзөн

түрүндөгү шамдагай, ык- чам, субагай келген сындуу, териси жымбат, анча чоң эмес жапайы жырткыч айбан.

СҮКҮТ —

(«Сүкүт айтып өлтүр» — деп.) — (сокут унчукпоо, жымжырттык — ичтен тынуу, унчукпай ойлонуу, ойго батуу.

СҮННӨТ —

(Байгамбардын сүннөтү). — Мукамбет мустапанын иштеген иштери, калтырган осуяты. Ислам дининдегилердин курандан кийинки эки ыйык (шарият, сунне) чыгармасынын бири. Сүннөтүн хадистери Мукамбет пайгамбардын өзү айтып калтырган сөздөрү менен осуяттарынан турат.

СҮҢГҮ —

(Суңгүлөр жатыр сулайып). — байыркы түрк тилинде сүйлөгөн элдердеги «найза» деген сөз. Эпосто ошол эле маанисинде айтылат. Учу учталган казык сымал катуу жыгач (көбүнчө аңчылар капкан коюуда жер казуу үчүн пайдаланышат) да сүңгү аталат. Сүңгү түпкү тегинде бакан сымал учталган, анча жоон эмес, катуу жыгач болуп, ал найзанын алгачкы, жөнөкөй үлгүсү — учуна темир бекитилген иайзага чейинки найза.

СҮРӨӨ —

(Ыкыластын сүрөөсүн Ырас айтып баштады). — (ар. сур — уатар, ранг) — Курандын 114 бөлүмүнүн ар биринин аталышы. Сүрөө термини Курандын өзүндө «биринчи даражада», «өтө маанилүү» деген мааниге ээ. Кийин сүрөө термини «Курандын глава-сы», «Курандын бөлүмдөрү» деген техникалык терминди түшүндүрүп калган.

СЫЙКЫР —

(Канча сыйкыр оюнда). — (ар. сихр) — аярлык, көз боочулук, арбоо, магия. Мусулман — сунниттер сыйкырчылыкты эки түргө: «закондуу» (ат — тарика ал махмуда — колдоого алынган жол) жана «тыюу салынган» (ат-тарика ал мазмуна — «жерилген жол») деп бөлүшкөн. Биринчиси, Адам ата жана анын кызы Анак, Сулайман пайгамбарга (Библиядагы Соломонго) же персилердин мифиндеги Жамшидке барып такалат. «Закондуу» сыйкырды турмушта колдонушкандар Алданын эркине баш ийишип, андан жардам суроо менен өз максаттарын жүзөгө ашырышат. Экинчи, тыюу салынган сыйкырдын тарыхы сыйкырчылык өнөрүн кызы же небере кызы Байдахка өткөрүп беурген Иблистен башталат. Алардын сыйкырчылыгы жиндер, көз боочулук менен байланыштуу.

Сыйкырчылык өнөр жөнүндө түшүнүк ислам дининен алда канча мурун Жер Ортолук деңизинде, Алдыңкы Азияда,

Түндүк Африкада кеңири өнүгүп келген. Булардын айрымдарын диндик легендалар өзүнө пайдаланса, көбү «1001 түн» сыяктуу элдик оозеки чыгармалардын укмуш-туу окуяларынын негизги мотивдеринин бирин түзүшкөн. С. Орозбаковдун вариантындагы сыйкырчылыкка, аялык-ка байланышкан окуяларга (мисалы, Кошойдун Билерикти бошотуп алыш үчүн аттанган жортуулундагы) ошол чыгыш элдериндеги жөө жомоктордун таасири бар экени байкалат.

СЫНЧ —

(Сынчы корсөң баары алтын). — (ир. сэндж) — устун.

СЫР —

(Мубакулдуу сыр найза). — эпосто сыр найза, сыр жебе. сыр бараң деп айтылып, негизги л<оо куралдарынын эпите-ти катары колдонулган «сыр» деген сөздүн мааниси илим-де тактала элек. Көбүнчө сыр (боек) маанисинде кабыл алынып жүрөт. Мис., сыр найза сырдалган найза деп түшүнүлүп, орусча китептерге «полированная пика» деп которулуп берилген. Бирок эпосто «чарайна менен чаптаган, пил терисин каптаган, колго жумшак болсун деп, кой макмал менен тыштаган» деп сүрөттөлүп, найзанын сырдалганы жөнүндө айтылбайт. Демек, буга караганда башка маанидеги сөз. Проф. Х. Карасаев иран тилиндеги учтуу (курч) деген маанидеги сөз деп талкуулап, сыр жебе — учтуу (курч) жебе, сыр найза — учтуу (курч) найза деп түшүндүрөт. (Х. К. Карасаев. Өздөштүрүлгөн сөздөр. Сөздүк. Фрунзе, 1986, 250-б.). Бирок мындай маани сыр бараңга туура келбейт. Хакас окумуштуусу В. Е. Майногашева «сыр жебени» «ышкыргыч», «шуулдагыч жебе» деп комментарий-леген. Окумуштуунун ою боюнча учу үч кырдуу жана ортосунда тешиги бар, ошондуктан атканда сырылдаган — (ышкырган, шуулдаган үн чыгарган) өзгөчө жебени хакастар (байыркы кыргыздар) ушундай атаган. (Алтын-Арыг. Хакасский героический эпос. Запись и подготовка текста, статья, перевод и комментарии В. С. Майногашевой. М., 1988, 548-б.). Бирок мындай маани сыр найзага, сыр бараңга туура келбейт.

Биздин оюбузча «сыр» сырдуу (кереметтүү, сыйкырдуу) деген мааниге ээ. Анткени байыркы элдер мыкты жоо куралдарын сырдуу, кереметтүү кудуретке, касиетке ээ деп ишенишкен. Эпостун өзүндө да Манастын Сырнаизасы, Алмамбеттин Сырбараңы касиеттүү, кереметтүү курал катары сүрөттөлөт.

СЭЭР —

(Сээр менен иш кылып). — (ар. сепр) — сыйкыр, коз боочулук, магия (кара, сыйкыр).

ТААЖЫ —

(Таажы кийди кан болуп). — (ир. тож.) — бадышалар- дын, кандардын атайын баш кийими. Формасы, эмнедеи жасалышы түрдүү элдерде түрдүүчө болушу мүмкүн. Кээде кадимки эле баш кийимге бийик даралсаны — коомдогу ор- дун көрсөтүүчү белги тагылып, ал таажы атала да берет. Мисалы, жыгалуу (к. жыга) бөрк. ТААЛА —

(Ак таала бизди сактады). — (ар. тала — эң лсогорку)— Алданын атына эпитет катары кошо айтылуучу, Алда баа- рыиан лсогору тургандыгын белгнлеген түшүнүк-туюнтма. Адатта кыргыздар арасында «Таала» Алгда же анын ордуна колдонулган эпитет аттары (Мисалы, Кудай таала, эгем таа- ла к. таала) бирге айтылганда гана мааниге ээ болуп, баа- рынан жогору турган, баарынан күчтүү, кудуреттүү Алда— дегенди туюнтат.

ТАГААТ // ТАКААТ —

(Эгене тагаат кыла албай). — 1. Ыраазы болуу, алым- сынуу; 2. Сабыр кылуу, чыдамдуу болуу, чыдамкайлык:

ТАК —

(Такты минди астына). — (ар. тахт) — падышалар, кан- дар отура турган озгөчө жасалгаланган орундук же атайын жай.

ТАЛАК —

(Кутайдын кызы талагы). — (ар. талег — кое берүү, ажырашуу) — аялы менен ажырашуу, никени бузуунун шариятка ылайык кеңири тараган түрү. Эгер эри аялын бир талак кылдым десе, аял жубайлык милдеттин баарынан бошотулат, бирок үй-мүлкүнөн ажырабайт. Белгилүү мез- гил өткөндөн кийин кайра баш кошуп жашай беришсе бо- лот. Ажырашуу формуласы үч кайталанып айтылса, аял башка эрге тийип чыкса же жесир калса гана никени жа- ңыртып, кайрадан баш кошууга уруксат берилет. Ал эми тогуз талак кылганда эч качан нике жаңыртылбайт. Кудалашкан кызын төркүнүнүн төрүндө күйөөсү талак кылышы кыздын ата-энеси үчүн маскара иш болгон. Ошондуктан «Кызыталак!», «Бача талак!» (ир. бача — бала) деп айтуу кордоп тилдөөнү билдирет.

ТАМАМ —

(Төр ай тамам мол жүрдүм). — (ар. тэмам) — 1. Аягы бүткөнү. 2. Бардыгы, бүткүл.

ТАҢДА КҮН —

(Таңда күнү чогулуш

Магшардын күнү бар деди). — күн чыгардын астындагы жерге жарык кире баштаган эртеңки учур. Кыргыздын бул сөзү арабдын машкар (мэшэр — майдан, аянт) деген сөзү менен биригишип, диндик терминди түзөг. Таңкы машкар же таңды машкар Ислам дининин ишениминде бул дүйнө бүткөндө (акыр

заманда) чыгыштан чыга турган күн батыш-тан чыгат. Демек, акыркы таң. Ошондо бүткүл өлүктөр ти-рилип, Кудайдын алдына чогулуп келип сурак берүүчү жай, аянт, майдан.

ТАҢШАҢ // ТАҢЫШАҢ —

(Таңшаң тоого таянып). — Кытайдын тянь-асман, теңи-ришаиь-тоо деген географиялык термининин кыргызча айтылышы боюнча колдонулган. Кытайлар Шинжанды басып алгандан кийин кыргыздын «Теңири-Тоо» деген элдик географиялык терминин сөзмө-сөз өз тилинде которуп атоо менен пайда болгон.

ТАРЫХАТ—

(Шарыят бар, тарыхат). — (ар. тарика — жол, тур. — перс. тарикат) — 1. Сопулардын диндик — ыймандык жактан өзүн өзү жетилтишинин жолу, акты (чындыкты) таанып — билүүнүн мистикалык усулу. 2. Соиулардын шерик-тештиги.

ТА-ТА —

(Та-талаган өздөрү). — (кырг. та — ур, сок. Та та — Ур! Ур!) — эпосто кытайлардын согуштук урааны.

ТАТАЙ —

(Ойбой, татай, нетти — деп.) — чочуп кеткенде айтылган, эч мааниге ээ болбогон сөз.

ТАШ —

(Аяк — башы жарым таш). — Орто Азия элдеринде откөн замандарда сегиз-тогуз чакырымга барабар келген аралык чени. Сөздүн түпкү теги кербендер белгилүү аралыкты басып өткөндөн кийин унааларын тыныктыруу үчүн токто-луп, ошол жердеги жол четине таш белгилерди калтыруусу менен байланышкан. Мындай белгилерди калтыруунун максаты бардыгы канча жол басып өтүлгөнүн так эсебин алуу болгон. Анткени, дайыма ары-бери тынымсыз каттап турган кербендер үчүн мындай эсепти алуу чарбачылык иште зарыл эле.

ТЕЗ // ДЕС —

(Эч жерден тези кайтпаган). — (ар. дэст) — 1. Күч, ку-бат. 2. Өтмө мааниде: деси (тези) — кайтуу, жануу — көңүлү калуу, шагы синуу, коркуу, деми басылуу.

ТЕЙТЕЙ —

(Тегеренди тейтейи). — Кытайча тайтай (уйгурча тайтай, тейтей — каныша, айым, төрө аял улуктардын аялдары, келиндери, кыздарына карата колдонулган термин. Кытайдын мансантуу адамдары кыздарын бала кезинен эле буттарын таңып (бинт менен) коюп өстүргөн чоңойгондо алардын буттары ипичке болуп араң эле басышкан, көбүнчө жетелеп жүрүшкөн. Ошондуктан кыргыздарда жаш бала жаңы баса баштаганда «тай-тай» деп жетелеп бастырууга

үйрөтүшкөндүгү белгилүү. Арийне кытайдын ушул сөзүнөн киришн мүмкүн. Кытайдын ак соок адамдары ушундай кыз-келиндерди сулуу катары эсептешкен. Жогорку даражалуу адамдардын тукумдары тейтей кыздарга үйлөнүшкөн. Эпосто болсо кытайдын улуктарынын аялдарын мыскылдап шылыңдоо маанисинде «тейтей» тейтей бут деп аташкан.

ТЕЛ —

(Адамдын башын тел кылган). — 1. Тел (тели) — жылкынын оорусу. 2. Өтмө мааниде: келесоо, чала кайым, башы айланган. 3. Бир бүтүмгө келе айбоо, арсар болуу маанилеринде да айтыла берет.

ТЕМИР-НООР —

(Тегеренип келдиңер Темир-Ноор көлүнү). — (монгол. Тэмирту-нор кыргызча Темирлүү-Көл) Монголдор Орто Азияны басып алгандан кийин (13-к) Ысык-Көлдү «Темирту-нор» деп аташкан. Себеби, тоодон агып түшкөн көп суулар темирдин күкүмү аралашкан кумду (Темир кум) агызып келип көлгө куюлгандыктан аташкан көрүнөт. Мурун көл өрөөнүндө жашаган түрк тилиндеги элдер Туз-Көл (суусу туздуу болгондуктан) деп да аташкан экен. (Бартольд 3, 439). «Манаста» (Сагымбайда) «Кер-Көл (Чоң-Көл) деп да аталат.

ТЕҢГЕ —

(Беш теңгеден бул берди). — акча бирдиги. Жалпы эле акча маанисинде да, же майда акча, күмүш тыйын туунтмаларында да колдонула берет.

ТЕҢИР —

(Жардам тилеп теңирден). — Борбордук Азияда жашаган элдердин мифологиясында эң байыркы мезгилдерде эле жолуккан термин. 1) «асман», «көк» менен маанилеш. Окумугулар анын этимологиясын кытайдын «тянь», байыркы шумерлердин «дингир» деген сөздөрү менен катар карашат. 2) Теңир алгач асмандын ээси, кудайы катары байыркы анимисттик ишенимдердин негизинде калыптанган. Байыркы түрктөрдүн мифологиясында адамдардын, элдердин, мамлекеттин тагдырын чечүүчү башкы кудайга айланган. Мусулмандашкан түрк элдеринде, анын ичинде кыргыздарда «Кудай», «Алда» деген терминдердин ордуна колдонулуп, политеисттик түшүнүктөн монотеисттик түшүнүккө өткөн. Эпосто терминдин бардык маанилери орун алган. Бирок негизинен теңир эски түшүнүк катары эсептелери басымдуулук кылат.

ТЕРСКЕН —

(Терскен менен коңурчак). — бадал өсүмдүгүнүн аты.

10—26

145

ТИЙИП АЛУУ —

(Тийип алып кеткеи). — көчмөн турмушка байланыш- кан жоокерчилик шарттагы согушгук атайын ыктардын би- ри — анча көп эмес адам менен байкатпай барып олжо алуу (оңой жана айдап кетүүгө ыңгайлуулугуна карап көбүнчө жылкы тийүү салт болгон). Тийип алуунун так мааниси че- кесинен айдай качууну, кууп кетүүнү туюнтат. Тийип алуу ыгы өтө көп адам катышкан чоң согуштарда да пайдала- нылуусу мүмкүн. Бул «чоң казатта» даана көрүнөт. Мын- дай учурда да тийип алуу ыгынын негизги белгилери (аз адам менен, жашыруун барып, мал ала качуу) сакталат. Тийип алуу ыгындагы маанилүү согуштук аракеттин би- ри — ит урушун салуу (куугнду мерчемдүү жерден тосуп туруп, алдыңкы топко кол салуу, негизги көп кол келгенче качып берүү, жеткендер менен кармашып, улам качып ы«- ты кайталоо. Максат айдаган малдын узап кетишин кам- сыз сылуу). Тийип алуу кубалай качуу маанисиңде да кези- гет (Жакыптын аты Туучунакты кырк кайып тийип кетүү- сү ж. б.).

ТОБУРЧАК —

(Атыңдын мойну бир кучак

Аркак сындуу тобурчак). — (кырг.) — келишимдүү, де- неси чоң, чың ат, мындай ат күчтүү, чыдамдуу болгондук- тан жоокерчиликте минилген.

ТОГУЗ МАЛ —

(Төрт уруу малдан төрт тогуз). — сыйлыкка, айыпка, калыңга, байгеге ж. б. берилүүчү малдын бирдик эсеби. (Бир тогуздан тартып эки тогуз, үч тогуз ж. б. болуп жого- рулай берет). Тогуз малдын бир нече түрү бар: ар бир мал- дын түрүнөн кошуп, жалпы санын тогузга жеткирүү; бир эле малдан тогузду берүү; белгилүү (күлүк ат, чоң жорго ж. б.) бир мал, же кара малдын бири (төө, бээ) баштаган то- гуз мал (төө баштаган бир тогуз, бээ баштаган бир тогуз ж. б.) берүү. Тогуздап мал салуунун, берүүнүн жогорку ток- тогон чеги тогуз. Андан ашканда малдын саны жөн эле аталат (жүз жылкы, беш жүз кой ж. б.).

ТОГУЗ КОРГООЛ —

(Тогуз коргоол ойгону). — улуттук белгилүү оюндардын бири. Ойлоно турган жай жыгачтан жасалат (байыркы убак- тарда жерди оюп алып деле ойной беришкен). Үйүз бүйүз оюлган он сегиз чуңкурларга ар бирине тогуздан таш (кой дун коргоолунан кичирээк тоголок таш, же атайын жасал- ган

шарчалар) салынат. Оюнду эки оюнчу бири-^бирине каршы ойнойт. Максат каршысынан кобүрөөк таш утуп алуу. Тогуз коргоол акыл оюну, айрыкча эсептөөнү жакшы билүү жана бир канча жүрүштөрдүн натыйжасы эмне болорун алдын ала эсептеп, жүрүштөрүн ошого ылайык пландай алуу зарыл. Бул жактан шахмат оюнуна жакын. Оюндун өзүнө ылайык көптөгөн татаал эрежелери бар. Алардын ичиндеги эң башкысы каршысынын үйлөрүндөгү таштарды жеш үчүн (утуп алуу үчүн) ал үйдөгү таштар так санда бо- луу шарт. Он сегиз чуңкур «үй» деп аталат. Ар бир үйдүн өз аты бар: ооз үй, көк шили үй, ат өтпөс үй, ак колтук үй, бел үй, жаман үй, эки тишти үй, тек үй, куйрук үй. Ка- рама каршысындагы чуңкурлар да ушундай аталат. Орто- до эки оюнчунун ташын салып туруучу эки чуңкур чара- сы болот. Ар бир оюнчу оюнду баштоодо (көчөт — деп ата- лат) өз үйлөрүнүн бириндеги коргоолдорду — таштарды алып, ордуна бир таш калтырып, калгандарын жолдогу ар бир үйгө бирден салып үлөштүрүп олтуруп каршысынын үйлөрүнүн кайсынысына жетсе ошондогу таштарды (эгер алар так болсо) жей алат — утуп алат. Эгер андагы таштар жуп болсо анын аракети текке кеткендик. Оюндун аягында кимдин уткан таштары көп болсо мөрөй ошонуку.

ТОЗОК —

(«Тозоктун жолу тар» — деди). — (ар. жаханнам — байыркы еврейче гехини — геенна). 1. Мусулман дини боюнча күнөлүүлөр, каапырлар жана жин-шайтандар түбөлүк азап тартчу жай. Тозокко түшкөндөр куран боюнча түбөлүк жалындаган отко күйүп кыйналат. Тозоктун бир нече дарба-засы болуп, күнөөлүүлөр күнөөсүнө жараша ар кайсы эшиктен кирет. Тозоктун дарбазасын Малик баш болгон пе-риштелер көзөмөлдөйт. 2. Өтмө мааниде: кыйналуу, кы-йынчылык, азап тартуу. Эпосто эки мааниси тең орун алган.

ТОЗОКУ —

(Тозоку болчу жан экен). — сөздүн теги тозок (к. тозок) менен тутумдаш, тозокко ылайыктуу, тозокко түшүүчү ж. б. маанилерде тилдөө максатында колдонулуучу. сөз. Маңызы жүрүш-турушу, кыялы, иштеген иштери ж. б. терс, жаман дегенди туюнтат.

ТОКСОН УРУУ ӨЗУБЕК —

Жучунун налиминен Абулкайыр кандын небереси Шейбани-кан 16-к башында Тиймурийдердин мамлекетинин территориясынын басып алып өзүнүн династиясын орноткондон кийин пайда болгон этнографиялык термин. Тарыхый маалыматтарда традициялык тизме боюнча өзубектин 92

УРУУСУНУН аттары берилген. 16-к башында жазылып калган ♦ Маджму ат — Таварих» кол жазмасында, кийин 19 "к жз" зылган. Тухфат ат-Таварихинин хани» чыгармасында, ошондой эле өзүбекстандын Чыгыш таануу институтунда сакталган кол жазмада 92 уруунуну тизмеси берилген. Түштүк кыргыздардын арасынан да 1955-ж, этнограф С. Н. Абрамзон дагы бир вариантын (Закир Чормошевден) жазып алган 92 уруусунун санжырасы Шейбанилердин доо- рунда көчмөн өзбектердин (элетийа-элеттиктер) уруулары- нын аттарын гана атабастан, ошондой эле андан мурунку мезгилдерде жашаган жергиликтүү уруулардын аттары да тизмеде аралаштырылып берилген.

Сагымбай ушул маалыматтар боюнча кабардар болгондуктан, өзүнүнү вариантында эскерип жатат. Албетте, 92 эмес 90 уруу деп атагандыгын ырдан муун эсебине ылайык- тоо үчүн гана айткан болуу керек.

ТОЛОРСУКТАН КЫРКЫШТЫ —

(Толорсуктан кыркышты

Аттарынын куйругун). — жазалоонун, маскара кылып кемсинтүүнүн кеңири белгилүү болгон ыктарынын бири — күнөөлүүнүн минген атынын куйругун кыска кылып кыр- кып салуу. Айрыкча душмандарга карата алардын жүрө- гүнүн үшүн алуу үчүн жеке эле атынын куйругун кесип маскаралабастан өзүнүн да бир мүчөсүн кемитип кесүү (ку- лагын, мурдун ж. б.) түрдүү элдерде жолуккан салттардан.

ТОМОГО —

(Аккуланы моюндап,

Томогону моюндап). — 1. Алгыр куштарды (бүркүт, ителги ж. б.) башына каптап кийгизилүүчү кайыштан жа- салган баш кап. 2. Баш кийим (көбүнчө туулга). ТОН-ТОНОО —

(Баягы калмактардын той-тоноо). — адамдып кийим-кечеси, буюм — терими, курал — жарагы, кээде минген атына чейин бүт жалпы айтыла берет.

ТООРАК —

(Тоорактын баарын баш кылып). — бадал өсүмдүк.

ТООРУЛ —

(Тоорулга жүрсө жол болгон). — (кырг.)—алыстан абай салган чалгын, душманды чегин тооруган (айлана басты- рып) чалгын. Жалпы эле чалгын маанисинде да айтыла берет.

ТОП I —

(Доотайың топко салармын). — 1. Революцияга чейин улуктардын, атка минерлердин (бийлердин, уруу охсүлдөрүнүн, манаптардын ж. б.) эл ичиндеги талаш-тартыш, ар түр- дүү маселелерди чечүү үчүн чогулган чоң жыйыны, съез- ди. 2. Эпосто уруу башчы кандардын кеңеши.

ТОП II —

(Жазайыл мылтык тобундай). — 1. Замбирек жана анын огу. 2. Жалпы эле от алып атылуучу куралдардын (чоң мылтыктардын) огу. 3. Тоголок шар.

ТОП-ЗАМБИРЕК —

(Топ-замбирек атылды). — (ар. туп, занбурак) — бул эки терминдин аттары башка болгону менен бир эле түшүнүктү берет. Замбирек тоого жүктөп жүрүүгө ылайыкталган, ошондуктан эл арасында «төө мылтык» (төө артиллериясы, Ч. Валиханов, II), деп аталган. Ал эми «туп» ирандын «ту- фанг» — мылтык (TRC) деген сөзүнүн кыскартылып ай- тылган түрү.

ТОПОН СУУ —

(Топондун суусу ташканда). — (ар. туфан — ташкын, бо- роон) — көп элдердин мифинде топон суу — бүткүл жер жүзүн каптаган сел. Куран боюнча топон суу Нух эзүнүн элин бутка эмес, бир кудай — Алдага сыйынууга үндөгөн- дө, алар анын тилин албайт. Аларды жазалоону Нух кудай- дан суранат. Кудай асман — жерден жер жүзүн бүтүндөй каптагандай суу агызат. Нух Кудайдын кеңеши менен чоң кеме жасап, ага жан-жаныбардан бирден түгөйдү өзү ме- нен кошо алып, топон суунун селинен жан-жаныбарды, адам тукумун аман сактап калат. ТОРКО —

(Минерине жорго алып,

Миң дилделик торко алып). — (байыр. түрк торку). — 1. Жибек кездеме, жука жибек кездеме.

ТОРГУН —

(Торгун, тубар, асыл бул). — жибек кездеменин бир түрү.

ТӨӨ МЫЛТЫК —

(Төө мылтыктын огунда). — чоң мылтык төө — деген сөздүн маанилеринин бири — чоң экендигине байланышкан көрүнүш). Бул сөз кээде төөгө артып жүрүп пайдалануучу кичирээк замбирек катары да түшүнтүлөт. Эгерде эпостогу «Төө мылтыкты жаткырды» — деген ыр сабын эске алган- да төө мылтык атайын жаткырыла турган — орнотулуп, атууга даярдала турган курал, б. а. замбирек дешке толук негиз бар. Ушуга карап төө мылтык — деген термин иран тилиндеги, шотор нал — деген терминдин сөзмө сөз котор- мосу дешке да болот (ир. шотор-тоо, нал-мылтык).

ТӨРӨ —

(Төрө Тоштук бели бар). — кеңири белгилүү мансап даражаларынын бири. Эпос боюнча баатыр (к. баатыр) даражасына жакын, чамаалаш. Бирок экөөнүн урунттуу айыр- масы да бар. Баатыр эң алды менен согуштук — жоокерлик мансап, ал жоо бетине каршы турар аскер башы, ал эми төрөлүк наамда башкаруучулук маанай басымдуураак, тө- рөм — деш

кожоюнум, ээн, башкаруучум дегенди көбүрөөк туюнтат. Элде төрө ак сөөк маанисинде да түшүнүлөт. Та-рыхый термин төрө Чынгызхандын баласы Чагатайдын хан-дык такка олтурбаган тукумдарынын мансап наамы — ти-тулу, XV—XVI кылымдарда султан деген термин менен ал-маштырылган. Казактардын бийлик башында көпчүлүк учурда Чынгызхандын тукумдары тургандыктан бул тер-мин аларда кийинки кездерге чейин кеңири колдонулган. Сагымбайдын вариантында ушул абал өз алдынча түшүн-дүрүлөт. Эл Манасты кан шайлаганда төрөлүк наам казак баатыры Көкчөгө ыйгарылат. Төрө канга тең тайлаш, да-ражасы ага чамалаш турган мансап. Эпосто төрө жогорку маанисинен тышкаары тандамал жоокерлердин — чоролор-дун башчысы, эгеси катары да айтылат.

ТӨРТ ЧАЛЫЯР —

(Төрт чалыяр дагы бар). — (кырг. төрт-төрт, ир. чэпар — төрт, яр-жолдош) — Мукамбет пайгамбардын эң жакын төрт жолдошу. Абубакир, Омор, Осмон, Аалы.

ТӨШӨК КӨТӨР —

(Окуп кутпа дубасын Кызга нике кыйдырдыт. Кызга нике байлады, Төшөк көтөр жеткенче Кыргыздай көзү жайнады). — үйлөнүүдөгү кааданын бири. Нике кыйылгандан кийин жеңелери кызды ээрчитип келип күйөөнүн койнуна алгач жаткырышы.

ТУБАР —

(Торгун, тубар, асыл бул). — 1. Кез, мал, пул. 2. Жибек кездеменин бир түрү. Байыркы түрк тилинде «табар» — түрүндө кездешет да, мүлк, товар деген мааниге ээ, түрк-төрдөн орус тилине өткөн.

ТУЛ —

(Алгаи жарым тул калат). — 1. Өлгөн адамдын колдон жасалган сөлөкөтү (эри өлгөи аял эринин кебетесине окшоштуруу жыгачтан тулку жасап, ага өлгөн күйөөсүнүн чапанын жаап, үстүнө анын баш кийимин коюп, көшөгө тартып бурчка отургузуп ашын бергенче сактоочу сөлөкөт). 2. Эри өлгөн аял.

ТУЛПАР —

(Каса тулпар ат минип). — (кырг.) — 1. Жомоктогу канаттуу күлүк ат. 2. Эң чыгаан күлүк ат. 3. Баатырлардын жан жолдошу катары бааланган, жоого минүүчү бирден бир аты.

ТУЛУМ —

(Тулумдары жайылган). — эркектердин артын карай өрүлгөн төбө чачы. Кээде айдар көкүл маанисинде да ай-тылат.

Эпосто негизинен калмак-кытай адамдарына таан- дык кылып айтылат.

ТУРАН —

(1. Атасы Туран биздин мүлк,
2. Эрен менен Туранды, — 1. Түрк элинин ата бабала- рынын бири болуп айтылат. Арийне, Туран деген география- лык терминди адамдын ысымы катары да пайдаланган деш- ке болот. 2. Эң байыркы заманда Инди-Европа тилинде сүй- лөгөн тур деген элдин жашаган өлкөсү (Ирандын түндүгү, пзыркы Орто Азия чөлкөмү) аталган. Кийин бул жерди түрк тилиндеги элдер ээлеп, Иран элине коңшу аймакта турушкан соң, Караканитлер доорунан баштап түрк жерге- си (өлкөсү) деген түшүнүк менен алмашкан. Демек, Туран деген географиялык термин тур элинин өлкөсү деген му- рунку маанисин өзгөртүп 10-кылымдан баштап түркстан деген термин менен синоним катары колдонулган. Белгилүү «Шахнаме» дастанында Иран менен Турандын элдери көп жылдарга чейин жоолашып келгендиги баяндалат. Анда да Туран туруктуу түрдө түрк өлкөсү болуп айтылат. Башка варианттарда учурабагандыгына караганда Сагымбай «Шахнаменин» таасири боюнча эпоско киргизгендиги бай- калат.

ТУУ —

(Жалпайтып тууну жыгат — деп). — уруунун, элдин, мамлекеттин, аскер бөлүктөрүнүн, кандын, баатырдын ж. б. атайын белгиси — символу. Ал көбүнчө бир же бир нече түрдүү түстөгү кездемеден, белгилүү өлчөмдө, бетине эмблема түшүрүлүп жасалат да, бир жагынан узундугу 2—2,5 м. жумуру жыгачкы — таякка (асабага) бекитилет, Кээде кездемедеи башка нерселерден да жасалып, туунун милдетин аткарган белги болушу мүмкүн. Мисалы, Чынгыз- хандын тогуз буттуу ак түстүү учу бириктирилген тогуз найзага тогуз ак айгырдын жалы байланып жасалган. Ошондой эле ушул түрдө анын кара туусу болгон да, ага кара айгырлардын жалы байланган. Ак туу Чынгызхандын ордосунда тынчтык күндүн белгиси катары турган, кара туу жортуул мезгилинде көтөрүлүп, коркутуучу сүр — ай- батты билгизген. Дегинкисин айтканда, жеке монголдор эмес, байыркы элдердин көбү (кездеме чыга электе) тери, кыл ж. б. ушуга окшогон нерселерди туу катары пайдала- нышкан. Мисалы, «Шахнамеде» ажыдаар падыша Заххокко каршы күрөшкөн темир уста Кава алжаккыч терисин туу кылып көтөрүп чыгат. Байыркы түрк-монгол элдери кылды (жаныбарлардын жалын, куйругун) туу катары пайдалан- ганын сөздүн этимологиясы (түг-туг туу-түк, жүн) да көр- сөтүп турат.

Туу алгач Кытай, Индия ж. б. байыркы чыгыш өлкөлэ- рүндө пайда болгон. Туу жөнүндөгү түшүнүк кыргыздаргл байыркы

мезгилдерден бери карай белгилүү. Буга «Манас» эпосунда бу түшүнүктүн адаттагы көрүнүш каары кеңири орун алышы жана көптөгөн түрлөрүнүн милдеттеринин эс- керилиши күбө. Мисалы, Ногойдун кызыл туусу, Көкөтөй- дүн ашында аса белгиси катары көтөрүлгөн көк туу ж. б. Ошондой эле ар бир аскер бөлүгүнүн өзүнө таандык туусу болгон Чоң казатка кол аттанганда ачык сүрөттөлөт. Эпос боюнча жүз миң колдун башчысы бек, анын белгиси — туу. керней, он миңдин башчысы — туман башы, анын белги- си — байрак, сурнай. Жоого аттанганда тууну алып жүр- гөнгө эр жүрөк, ишеничтүү аскер дайындалган. Салгыла- шуу учурунда кошунга дем-күч берүү максатында туу жоокерлерге алыстан көрүнүп тургандай бийик дөңсөө жерге орнотулган. Туунун душмандын колуна түшүшү же- нилгенге тете болгон, ошондуктан ал ыйык сакталган.

Тынчтык мезгилиндеги көп эл чогулган жыйын, той- тамашада ар бир уруу өз туусунун айланасында топтолуш- кан.

Адам каза болгондо жашына жараша анын боз үйүнүн жанына же түндүгүнө кара, же көк туу сайылган.

ТУМАР —

(Жакама таккан тумарым). — түрдүү оорулардан, кыр- сыктардан сактануу максатында моюнга, кийимдин таза жүрө турган бир жерине (көбүнчө жакасына) асып, же та- гып алып жүрө турган курандын аяттарынан жазылган кагаз. Ал кагаз үч бурч болуп бүктөлүп, сыртынан булгаа- ры, же бышык, калың кездеме менен тышталып тигилип коюлат. Эпостун түшүнүгү боюнча тумардын башка түрлөрү да бар, б. а. тумар алда канча кеңири түшүнүк. Тумар ка- тары куран аяттары гана эмес, башка нерселер эсептелиши мүмкүн. Мисалы, ыйык, же касиеттик сапаты бар деп эсеп- телген түрдүү нерселер, буюмдар (карышкырдын чүкөсү, аюунун тырмагы ж. б.). Ал турмак эпос «Адамдын кулак- мурунун тумар кылып тагынган» күзөтчүлөрдү да эскерет.

ТУУ ЖЫГУУ —

(Жалпайтып тууну жыгат — деп), жеңишке ээ болду маанисинде. Эпосто сөздүн эки учурдагы колдонулушу өз- гөчө кеңири кезигет: аш-тойлордогу ат чабышта чыгып кел- ген ат той ээсинин тиккен туусун жыкты, б. а. жеңишке же- тишти, мөрөй алды делет; эки жоо беттешкенде жеңилген, качууга бет алган тараптын туусу жыгылды делет (жалпы эле согуш учурунда сөздүн түздөн түз маанисинде эле жоо- нун туусун жыгуу, тартып алуу аракеттери согуштук маа- нилүү ыктардан. Туусу жыгылган, же жоонун колуна түш- көн тараптын колу дүрбөлөңгө түшүп, жеңилип калуу учур- лары арбын эскерилет).

ТУУЛГА —

(Туулгасын коюндап). — жоокердин ок өтпөс баш кийи- ми. Согуштук туулга алгачкы коомдо эле пайда болуп, жы- гач, чырпык, териден жасалган. Эң байыркы жез, алтын туулга Месопатамияда (биздин заманга чейин 3 миңинчи жылга таандык) табылган. Байыркы Египет, Вавилония, Ассирия, Римде ар кандай формада (чулу куюлган, майда- майда шакекче сыяктуу чынжырлардан жыш туташтыры- лып) коло, темир туулгалар жасалган. Туулганын ичинен башка жумшак болсун үчүн кездемеден же кебезден ичмеги болгон да, сыртын ок өтпөс экенин билдирбеш үчүн кээде булгаары менен тыштаган. Орто кылымдарда туулгага бет- ти, моюнду калкалай турган бөлүктөр кошулуп түзүлүшү татаалданган. Орустар туулганы X—XVII кылымдарда кол- донгон. XVII кылымдан баштап туулга жасалгалуу баш кийимге айлана баштаган. Кыргыздын озеки чыгармалары- на караганда туулганы байыркы замандан бери эле башка калканчы катары колдонушкан. Бирок кыргыздардын пай- даланган туулгаларынын кенен, так сүрөттөмөсү илимге белгисиз. Эпосто бул жоо кийиминин эмнеден жасалары.

айрым деталдары эскерилгени менен кенен сыпаттоо жок, ал болоттон («Болоттон кылган туулга») жасалары, маң- дайында жана эки капталында кулактарды калкалаган (ку- лакчын) жапкыч китептери (ортосу томпогой тегерскче) бо- лору айтылат.

ТУУЛГА —

(Туулганын астында

Томуктай болгон кара таш). — жоокердин кылыч, ай- балта, ок ж. б. дан коргонуу үчүн кийген баш кийими. Со- гуштук туулга алгачкы коомдо эле пайда болуп, жыгач, чырпык, териден жасалган. Эң байыркы жез, алтын туулга Месопатамиядан (б. э. ч. 3-миң жылдык) табылган. Эне-Сай- дагы аска бетине тартылган сүрөттөргө таянганда кыргыз- дардын ата-бабасы Таштык маданиятынын доорунда эле (б. э. I—V кылымдар) туулганы пайдаланышкан, X—XVI кылымдагы туулгалары сегиз темир пластинадан туруп, ал туулганын төбөсүндөгү конус түрүндөгү деталга бекитилген эң чокусуна катеп орнотулган, пластиналардын этеги те- мир алкак менен бириктирилген. Башка катуу болбосуп үчүн туулга жумшак материалдар менен ичтелген жана анын этегине моюнду, кулак — башты коргоо үчүн темир шакекчелер бири-бирине бириктирилген чынжыр торго ка- далган.

ТУУР —

(Балдагы алтын туурда). — 1. Кыраан куштарды тап- тап пайдаланууда кондура турган атайын жай — эки бут- тун (алар жерге бекитилет) ортосуна туура орнотулган жы- гач. 2. Өтмө

мааниде негиз, таяныч, түп деген туюнтмада да айтыла берет. Мисалы: Менин туурум силерсиңер, же бул үй менин туурум.

ТҮЙМӨ БАШ —

(Жазык мандай түймо баш). — кичинекей сымбаттуу баш (көбүнчө аялдардын сулуулугунун бир белгиси катары айтылат).

ТҮККАП —

(Түн боюнча барганы

Түккап басып калганы). — байкоостон, кокустан, эч кабарсыз; күтүлбөгөн жерден эле.

ТҮЛӨӨ —

(Ак түлөөгө жараткан). — жакшы ниет, тилек менсн, же кырсыктан, оору — сыркоодон, оор абалдаи лс. б. кутулгандык, арылгандык үчүн ата-бабанын арбагына, касиет-түүлөр менен ыйыктарга, кудай жолуна мал чалып, бата кылып, куран окуу салты. Салттын түпкү теги эл турму-шунда исламдан алда канча мурда пайда болгон. Кийин мурдагы ырымдар кийинки диндик жөрөлгөлөр менен ара-лашып, бири бири толуктап калган, ал гана эмес бири би-рине туура келбеген көрүнүштөрү да кыргыздарда кошо аткарыла берет. Мисалы: ата-бабанын арбагына атап жыл-кы чалып түлөө өткөрүү.

ТҮП-БЭЭЖИН —

(Түп-Бээжин деген чону бар). (түрк-монг. тов // төп — борбор; Бээжин-кыт. Бейцзин — Пекин). Кытайдагы Цин империясы (1644—1911-ж.) 18-к-дын 2-жарымында Чыгыш-Түркстандагы (шиңжан) басып алгандан (1758-ж.) кийин жергиликтүү жана ага коңшу жашаган элдер Кытай өлкө-сү жөнүндөгү маалыматтарды кеңири кабыл алып терең сиңире баштады. Кытай жөнүндө өздөштүрүлгөн көптөгөн түшүнүктөрдүн бири анын борбору — Бээжин. Бейц-зин болуп эсептелет. Элдик географиялык түшүнүк боюнча ал бир нече бөлүтөрдөн турат. Йегизинен традициялык үч бөлүк (Чоң-Бээжин, Орто Бээжин, Чет-Бээжин) кеңири ай-тылат. Ал эми Түп-Бэжин болсо, борбор-Бээжин деген тү-шүнүктө айтылат. Улуу акын Тоголок Молдонун санжыра-сынан төмөнкүдөй бир тарыхый фактыны келтирүү жетиш-түү болоор: Анда мындайча жазылган: Кытайдын бир улу-гунун баласы атыр-Көлдө аң уулап жүргөн учурунда Жан-болот баатыр Атантай, Тайлактын чоң атасы) өлтүрүп салган экен. Ошондуктан, кытайдын көп колу издөө са-лып, Тогуз Тородо Жыртак-Үңкүр деген жерден Жанболот баатырды бир уулу менен кармап кетип, Түп-Бээжинге алып барып, мойнуна күндөө, зоолу салып жети жылы зынданга салган. Сарынын тукумунан Тобок баатыр Жан-болотту издеп, Түп-Бээжинге

жөө барып, Жанболотту бо- шотуп келет. (Кыргыздар, 11, 29—30). Демек, Түп-Бээжин деп Пекинди (Бейцзин) айтып жаткандыгы түшүнүктүү. 18 к-дын 2 жарымынан бери карай кытайлар басып алган- дан кийин коңшу элдерге законкунучтуу кырдаал түзүлүп, эл аралык маанидеги эң башкы душман катары элдин аң- сезимине зор таасир тийгизген. Ошондуктан, бул конкрет- түү доордогу кытайлар басып алгандан кийин коңшу эл- дерге дакоркунучтуу кырдаал түзүлүп, эл аралык маани- деги эң башкы душман катары элдин аң-сезимине зор таа- сир тийгизген. Ошондуктан, бул конкреттүү доордогу кы- тайлар менен коңшу элдердин ортосундагы мамилелер эпоско жаңы тарыхый катмардын чагылышына башкы өбөлгө болду.

ТҮПӨК —

(Сүңгүлөр жатыр сулайып,

Түпөгү менен булайып). — 1. Жылкынын топ кылы. 2. Сайылган найзаны кайра оңой сууруп алуу үчүн аны те- рең киргизбей токтотуп кала турган жылкынын топ кылы же топостун куйругу. Ал найзанын сабынын учуна болот темир аштаган жерине тагылат.

ТҮТҮН —

(Эки жүз элүү түтүндүн). — өзүнчө жашаган ар бир үй-бүлө. Ата-энеси менен жашаган баласы өзүнчө бала — чакалуу болсо да атайын түтүн эсебине кирбеши мүмкүн.

ТЫКРЫП —

(Баланын келди оюна

Түбүнөн тыкрып кылгысы). — (парс. такрир — баяндап берүү, оозеки айтып берүү) — чечмелеп берүү, түшүндүрүп берүү, кенен баяндоо маанилеринде.

УБАЗИР —

(Жанында нөкөр убазири). — (ар. вазир — жардамчы)— 1. Куранда Мукамбеттин адеп ордун ээлегендердин тушун- да да жардамчы деген мааниде айтылган, б. а. Мукамбет- тин адеп идеясын колдогондорго карата колдонулат. 2. Ки- йин мамлекеттин административдик аппараттын башчысы, б. а. кандын, падышанын башкы акылчысы, министри ва- зир аталып кеткен. **УЛАМА** —

(Уламалуу карыдан

Укканымды айтайын). — (ар. алим — билимдүү, илим- поз деген сөздүн көптүк формада колдонулушу) — 1. Та- рыхый — диний уламыштарды, исламдык этикалык-укук- тук нормаларын теория жүзүндө жакшы билген окумуштуу жана ошондой эле практикада сот иштерин, каада-салттар- ды шарияттын негизинде жүргүзгөн ишмер. 2. Өтмө маа- ниде: жалпы эле

окумуштуу, илимпоз, аалим. «Манас» эпо- сунда көбүнчө ушул мааниде колдонулат.

УЛТАҢ —

(Уялбас ултаң бетиби). — өтүктүн таманы. Ултаң бет— уятсыз, абийирсиз (бети өтүктүн таманы маанисинде). Ушундай эле уятсыз, абийирсиз адам жөнүндө (анын бети бет эмес эле чокойдун таманы ж. б.).

УЛУУ КУШ —

(Ар чынардын башына,

Улуу куш уя байлаган). — чоң куш деген мааниде айтылган, алп кара куш, б. а. бүркүт деген түшүнүктү берет.

УМАЙ ЭНЕ —

(Умай эне бериште). — элдин эң эеки ишенимдеринин бирине байланышкан түшүнүк — жаш балдардын коргоо- чусу. Терминдин чыгышы, теги жөнүндө илимде такталган пикир жок. Ишенимдин түбү энелик коомдун түшүнүктөрү менен байланышы мүмкүн. Балким сөздүн өзү инди мифологиясындагы Шибе кудайдын аялы Уманын ысымына тиешеси бар болушу да ыктымал.

Эпосто Умай периште деп аталып, ислам түшүнүктөрү менен байланыпгырылат (энесинин ичиндеги баланы жарыкчылыкка чык! — деп кубалаганда балаңын ырыскы та- лап кылышы, ал ырыскынын жалган жайда экендигин ай- туу ж. б.). Жалпы эле кыргыздарда Умайды жаш баланы оору — сыркоодон сактоочу, коргоочу күч катары түшү- нөт. Буга сыркоолоп калган баланы эм — дом кылганда менин колум эмес, Умай энемдин колу! — деп ырымдоо, баланы бешикке бөлөөдө Умай энең колдосун! — деп тилек айтуу ж. б. күбө болуп турат.

УЧМАК—

(Учмакты көздөй учасың). — (сог. штма — бейиш, жан- пат) — Байыркы түрктөр (мисалы, Ж. Баласагундуктун «Кут этчи билим поэмасында) — бейиштин синоними катары колдонулган. Эпосто да ушул мааниге ээ.

ҮЗҮР —

(Үзүрүн айтып токтотту,

Үмүт кылган көп колду). — (ар. хузур) — кечирим, өтүнүч, себеп маанисинде да айтыла берет.

ҮКӨК —

1. Байыркы түрктө өлгөн адамдын сөөгүн коюучу та- быт. 2. Сандык (үкөк). Текст боюнча табыт же сандык жа- сала турган, жемиш байлаган катуу жыгач (кээде бак) маа- нисинде да учурайт.

ҮЛКӨН —

(Кызык үлкөн той кылды). — (каз.) — чоң, улуу.

ҮЛМАН —

(Нур кыз менен Үлманы). — (ар. туура айтылышы «гулман»). Сейиштеги кызматкер балдар.

ҮМӨТ —

(Үмөт болуп ага да). — (ар. оммэт — Мукамбет пайгамбардын жолун жолдогон адамдар. Мукамбеттин үмөтү де- ген сөз айкашы жалпы эле мусулман маанисинде да айтыла берет.

ҮП —

(Үп бардыр деп үйүндө). — (түрк-монг. үп — асыл зат, баалуу мүлк, кымбат баалуу буюм, казына ж. б.). Эпосто да ушул эле мааниде, баалуу буюмдарды билгизет. Көбүнчө карама-каршы жактардын бири-бири менен чабышкан- дан кийинки жеңилген тараптын мүлкүн, казынасын талоо учурунда айтылат. Жалпы эле үй мүлкү, керектүү буюм — тайым маанисинде да кеңири колдонулат (кызга үп берүү).

ҮРКӨРБОО —

(Үркөрбоо деген замбирек). — монг. ухэр — өгүз, бодо мал, уй; кыт. боо — замбирек, мылтык, МРС) — Демек, өгүзгө жүктөп жүрүүчү замбирек (өгүз мылтык). Бул жоо куралы С. Орозбаковдун вариантында замбиректин (мылтык) энчилүү аты катары колдонулган. Монгол-калмактар менен болгон согуштарда душман тарабынан өгүзгө жүк- төп алып жүрүүчү кичине замбирек да пайдаланылгандыгы тарыхта белгилүү.

Текстте «Өнөрбоо» түрүндө да учурайт. Бул жазып алуу мезгилинде кетирилген каталык болушу мүмкүн.

ҮРҮСТӨМ —

(Үрүстөмдөй заты бар). — белгилүү «Шахнаме» дастанынын башкы каарманынын бири Залдын уулу Рустам жөнүндө айтылып жатат. Көрүнүктүү эпикалык баатырлардын эрдигин Үрүстөмгө салыштырып сүрөттөө Орто Азия элдеринин фольклорундагы традициялык көрүнүш.

ҮШҮ КЕТҮҮ —

(Үшү кетип калганы). — (ир. хуш — акыл, эс) — акылынан ажыроо, эси оош. Жүдөө, сестенүү, коркуу маанилеринде да колдонула берет.

ХАУС —

(Төрт жакта хаус көлү бар). — (ар. хоуз) — 1. Жасалма көлчө (бассейн), 2. Кудук. 3. Чөөт.

ЧААЙ —

(Кырк кулач темир зындандын Чаай түбүнө салганы). — 1. Терең зындан. 2. Кээде зындандын түбү маанисинде да айтыла берет.

ЧАГА —

(Чагалалап баарысы). — калмактардын атайып маани- ге ээ болбогон, корккондукту, чочугандыкты туюнтуучу сырдык сөзү. Эпосто кээде согуштук ураан маанисинде да айтыла берет.

ЧАГАН —

(Чаган аткан күнүндө). — 1. Монголдордун календары дагы биринчи айы. 2. Жаздын башталышы. 3. Монгол, кал- мак, кытайлардагы жаңы жыл — жаз майрамы. Чаган ат- кан күн — жаңы жып башталган күн.

ЧАЙДООС —

(Колундагы чайдоосун). — (ар. чайджуш) — чай кай- натылуучу атайын идиш — моюндуу, ооз жагы кууш, тү- бү жазы болуп, жезден жасалат.

ЧАКА —

(Сыңар чака доосу жок). — майда тыйын, мурунку мез- гилде соода — сатык иштеринде колдонулган жез тыйын. Жалпы эле акча маанисинде да колдонула берет.

ЧАЛЫЯР // ЧАРЫЯР —

(Чалыяр чаркы келбептир). — (ир. чэпар — төрт, йар— жолдош) — Мукамбет пайгамбардын эң жакын төрт жол- дошу, үзөңгүлөштөрү (соратниктери), ал өлгөндөн кийин биринин артынан бири (өлгөндүн улам ордуна) халифа (орун басар) деген титул менен бийлик жүргүзүп, ислам. динин жайылткан төрт инсан (Абубакир, Осмон, Омор, Аалы).

ЧАНТУУ —

(Чантуунун иши кыйын, — деп). — (кыт. чань — ороо, тоу — баш) — селдечен, башына оромол байланган ханеу- лардын орто кылымдагы коңшу жашаган муеулман-түрк элдерине (уйгур, кыргыз, казак ж. б.) берген мазактоо аты. Эпосто калмак-кытайлар кыргыздарды ушул ат менен атайт.

ЧАРАЙНА —

(Чарайна, соот, кыягы). — (ир.) — 1. Калың булгаары- дан, кээде металлдан жасалган, денеге кынапталган соог. 2. Майда тордон токулган соот.

ЧАРЫЯР —

(Төрт чарыяр көп урсун). — (кара, чалыяр).

ЧЕБЕН —

(Чапкылашып чебендер,

Кайыпдаңга барганы). — (ир. чавандаз) (чабендес) де- ген сөзүнөн өздөштүрүлгөн деп болжоого болот. Чабарман деген мааниде колдонулат. Элднн аты катары да жолугат.

ЧЕЙРЕК —

(Аз болгондо бир чейрек

Арбыныраак алып бар). — (ир. чэпар — төрт йэк — бир) — бир нерсенин төрттөн бир бөлүгү.

ЧЕКСЕ —

(Чекселеп даары алыңар), иран тилинде 5—6 кг салмак- тагы оордук өлчөмдү туюндурган термин. Контекст боюнча караганда даары сала турган идиш (баштык, дорбо, чанач ж. б.) анча чоң эмес оордук өлчөмү, балким өлчөмдүк чен- ди көрсөтүүчү идиш маанисинде айтылганы байкалат.

ЧЕРҮҮ —

(Арбын черүү алпарып). — (санск. цериг) — аскер, ко- шуун, кол. Эпосто кээде жүрүш, жортуул, согуш маанисин- де да айтыла берет.

ЧЕЧЕК —

(Чегилбей чечек албайбы). Өтө коркунучтуу катуу кармаган жугуштуу оору. Элде чечек оорусун «улуу тумоо» деп аташат. Байыркы мезгилден бери келаткан оору экен- дигин «енисей-оркон» жазмаларында да айтылгандыгынан билүүгө болот (ДТС, 143). Вирустар организмге аба, чаң ме- нен, көбүнчө жогорку дем алуу органдары, кээде тери ар- кылуу кирет. Кан аркылуу бүт денеге тарап, теринин клет- каларына топтолуп көбөйө берет. Бара-бара бүт денеге ма- ла кызыл бүдүр чыгат. Ал бүдүрлөр ыйлаакчага айланып, андан кийин жарылат да анын ордуна жаралар пайда бо- лот. Жара карттанын ал түшкөндөн кийин ненеде өмүр бою кетпей турган так (чаар) калат. Илгери табыптар че- чекти чегип дарылаган экен. Кийин чечек оорусу жукпас үчүн алдын ала эмдеп келишкен. Азыр бүткүл дүйнөдө бул оору жоголгон.

ЧОК —

(Кара топу, карыш чок). — (түрк-монг.) — эркектердин бөркүнүн төбөсүнө тагылган чачы. Чоктуу бөрк кийип ЖҮРҮҮ анын даражалуу адам экендигин билгизген. Эпосто көбүнчө «кызыл чок», «кара чок» түрүндө учурайт. Мын- дай чоктуу бөрк негизинен душман тараптын (калмак, кы- тай) каармандарына арата айтылат. Мисалы: кара чоктуу калмак, кызыл чоктуу кытай.

ЧОРО —

(Андан бөлөк чородон, аскер башчы жородон). — (ба- йыркы түрк тилинде «чур») «Кутадгу билиг» поэмасында «чагрыбек» (чоро-бек) формасында айтылат. Чагры-бек ор- до титулу, «чин» деген түшүндүрмө берилген (ДТС). В. В. Бартольд өзбек кандыктарынын сарай кызматкерле- ринин титулдук наамдары менен мансаптык даражаларына илимий аялз жүргүзгөндө башка терминдер менен катар «кырк чөкре», «көп чөкре», «чөхре-агасы» деген терминдер да айтыларын белгилеген. Чоро деген термин мурун казак эпосторунда да кеңири учурагандыгын белгилеген. Ч. Ва- лиханов: «Чоро — азамат,

нукура жоокердик сөз жана аны орусча: товарищ, дружина деп которууга мүмкүн (Ч. Валиханов, 1-т.,) деп жазган.

«Манастагы» «чоро» деген термин тарыхый жагынан монголдун «нөкөр» деген термини менен маанилеш. Ошондуктан «кырк чоро», «кырк жөкөр» (нөкөр) деп да аталып синонимдик термин катары «Манас» эпосунда кеңири учу- райт. Академик В. Владимирцов уруулардын биригүү мез- гилиндей эле монгол эли түзүлүү учурунда да нөкөрлөр (вассалдык уруу башчылары) чоң роль ойногон, — деп жа- нат. Ошондой эле кыргыз эли түзүлүү мезгилинде кыргыз урууларынын (чоролор) эпикалык Манастын айланасына биригүүсү менен эл болуп калыптангандыгын белгилөөгө болот. Демек, эпикалык чоролор ар бир уруунун башчыла- ры болуп, борбордук каарман Манастын айланасына бири- гүүсү эпостун башкы идеясын туюндурат.

Отурукташкан кандыктардагы (м., өзбек кандыктары) сарай кызматкерлерине салыштырганда көчмөн коомдогу чоролордун (жөкөрлөрдүн) ролдору башкача, өзүнчө өзгө- чөлүгү бар. Алар ар бир уруунун башчылары болуу менен бирге эркин жоокер, өз уруусунун кол башчысы да болуп эсептелет. Мунун мисалдарын «Манастан» кеңири көрүүгө мүмкүн. Алсак Манастын кырк. чоросунун, айрыкча Чу- бак, Сыргак ж. б. сыяктуу белгилүүлөрүнүн өзүнчө калың жоокерлери бар ж. б.

ЧҮЧТӨ // ЧҮШТӨ —

(Аппак эти чүчтөдөй). — (уйг. чута) — өтө ак кездеме.

ЧЫБЫК КЫЙУУ —

(Кап ортодон чыбыкты.

Кыйып жүргөн дагы бар). — убада беришүүдө колдону- луп келген антташуунун бир түрү, шерттешкендер: «уба- дадан жансак ушул көк чыбыктай кыйылып калалы» — дешип, өсүп турган тал чыбыкты ортосунан кыйышат.

ЧЫЙТТАЙ —

(Дөөтай менен чыйттайы). — душман тараптын (кытай- калмак) мансаптык даражасын билдирүүчү термин. Кы- тайдын «титай» (аскердик наам — генерал) деген титулдук термининин уйгурча айтылышы («т», «ч» тыбыштары ал-

11—26 161 машылып айтыла берет. М: тиш-чиш). Айрым учурда «тый- тай» (титай) деген кытайча айтылышы да колдонулат.

ЧЫЛБЫР БОО —

(Чылбыры тутам, боосу жок). — илгери кыргыздарда ат мингизген кишиге «чылбыр боо» деген салт боюнча бир нерсе кайтарып берүү ырымы болгон. Текст боюнча тар- туулап сыйга берген атка «чылбыр боонун» кереги жок де- ген

маанини түшүндүрүп турат. Сөз айкашынын мааниси кайра дооланбайт, акы алынбайт — дегенди туюнтат.

ЧЫН —

(Чын шаарына бет алып

Атка камчы койгону). — (кыт. Цинь — б. э. э. 221 — 207-жылдардагы кытай императорунун сулесинин аталышы) — кытай мамлекети, эли. Орто кылымда алыскы жана жакынкы кошуналарынын тилдеринде кытай элин түшүн- дүргөн бир нече этнонимдер пайда болгон. Алардын бири— чин. Байыркы Индиялыктар, Орто Азиялыктар Кытай мамлекетин, элин ушундай аташкан. Кээде маха (чоң, улуу) деген терминди кошушуп (Магин) деп да айтышкан. Тер- миндин чыгышына Кытай империясын башкарган Цинь сулееси түрткү болгон (Цинь императордун мамлекети, эли деген түшүнүктөн келип чыкканы илимде эбак далилдэн- ген). Мындай көрүнүш көп элдерге мүнөздүү. Мисалы, өз- бек элинин аталышына Алтын ордонун ханы Озүбектин, ногой элинин аталышына Алтын ордонун эмири Ногойдун аты түрткү болгону тарыхта талашсыз факты. «Чындын» кытай этноними менен алмашылышы, байыркы монгол тилдүү кара кытайлардын (тарыхтагы дагы бир аты кидан) Кытай мамлекетинин түндүгүн басып алып, ага өздөрүнүн үстөмдүгүн жүргүзүшү менен байланышкан. Кытай улуту аталган этнонимдер менен өздөрүн эч качан аташкан эмес, ал коңшу элдер тарабынан гана берилген этнонимдер. Кытайлар өздөрүн Хуа, Хань — деп аташкан.

ЧЫНЖЫР ЖОЛ —

(Жүргөнү чынжыр жол болуп). — ийри-буйру жол. Кээ- де өйдө — ылдыйы көп, бөксө менен жүрүүчү татаал жол маанисинде да айтыла берет.

ЧЫНМАЧЫН —

(Жыбырап жаткан Чынмачын). — (кыт. Цинь) — (кара чин) санск. Моха — чоң, улуу) — Кытай империясы. Адат- та, коңшулары тарабынан түндүк кытай — Чин, Түштүк кытай Махачин (мачин) аталган да, ал экөө катар айтыл- ганда жалпы кыггай империясын түшүндүргөн.

ЧЫҢООЛ —

(Чыңоолун чыңдап коюшуп). — согуш мезгилинде кол- дун жаткан жеринин айланасын күзөтүүчү өзүнчө аскердик бөлүк. Душмандардын келе жатканын же чабуул коюшун колго кабарлап турат.

ШАА —

(Кырмуз шаа угуп алганы). — (ир. шах) — 1. Хан, император. 2. Өкүмдар, башкаруучу.

ШААДАТ же КЕЛМЕ ШААДАТ —

(Шаадат айтар тили жок). — (ар. шахада — күбөлүк)— мусулман экендигин күбөлөө — далилдөө. Бул үчүн Исламдагы эң башкы жоболордун биринен болгон кудайдын бирдигин, Мукамбеттин анын элчиси экендигин жарыя ай- туу зарыл (Ла илаха илла Алоху ва Мухаммадун расулу Аллахи — Алдадан башка Алда жок, Мукамбет Алданын элчиси.

ШААДАТ —

(Шаадат айтар тили жок. — (ар. шахада — күбө- лүк) — 1. Ла илаха илла Алаху ва Мухаммадун расулу Алахи (Алдадан башка эч кандай кудай жок, Мухамбет Алданын элчиси) деген формуланы туюндурган исламдын биринчи жана эң негизги жобосунун символикалык ишени- ми. 2. Кандайдыр бир фактыга далл берүү үчүн күбөлөн- дүрүүчү көрсөтмө.

ШАЙМЕРДЕН —

(Сыйынганың Шаймерден). — (ир.) — жигит пири, баатырдын падышасы деген мааниде. Ал жигит ири арабдар- дын кол башчысы — Азирет Аалы да сыпатталган. Чыгыш элдеринин жомокторунда жбокерлердин колдоочу пири де- ген наамга конгон. «Манаста» дал ушул ыңгайда сүрөттө- лөт. Эпосто шай, шаймерден, шай колдогон деген айкалыш- тарда колдонула берет, буларда эч айырмачылык жок, бар- дыгы да кудуреттүү күч колдоо дегенди туюнтат. Уруйун (уруй-урук — дух) — демек, мында баатырларды алардын сыйынган пири — Шаймердендин руху, духу да чоң кол- доого ала тургандык жөнүндө айтылып жатат.

ШАЙТАН —

(Шайтанды жүрсүн кудай, — деп). — шайтан (байыр- кы еврейче — сатана) — диний уламыш боюнча Алдага жана адамдарга кас, кесепеттүү дух. Кудай анын өтүнүчүн аткарып Кыямат кайымга чейин өлбөс кылып эрк берип койгон. Кыямат кайымдан кийин ал кожоюну Ибилис ме- нен бирге тозокко түшөт. Ага чейин адамдарды ак жолдон адаштырып, бузуку, күнөө иштерди жасоого түртүп, азгы- рып жүрөт. Алар отгон же түтүндөн жаралган, Ибилитеи да туула алат. Өзүнчө атка ээ болуп, тышкы турпаты боюнча түрдүүчө өзгөрө алат. Шайтандар

Ибилистин эркин жана буйруктарын аткаруучулар болгондуктан, Куранда жана диний китептерде алар алмашылып айтыла берет. Шайтан жөнүндөгү түшүнүк исламга чейин эле пайда болсо да, ал исламдын таасири менен кыйла кеңири тараган. Кыргыз- дарда шайтан кандайдыр бир жакшы башталышка карама- каршы турган, анын ишке ашышына кедерге болгон кара күч катары түшүнүлөт. Эпосто көбүнчө адамдарды ак (ис- лам) динден адаштырган каардуу, зыяндуу, амалкөй дух түспөлүндө сүрөттөлөт.

ШАМАЛА —

(Шамаланы жандырган). — (ар. шамале) — мом шам. факел.

ШАКАН АТЫ КАЛЫП... —

(Шакан аты калып, баштагы эринин аты менен Чыйыр- ды атанып кеткен). — элдин эң эскиден бери келе жаткан ырым — жөрөлгөлөрүнүн биринен. Аялды өз атынан ата- бай, эринин атын атап ошонун катыны деш кыргыздарда кийинкиге чейин орун алган көрүнүштөрдүн биринен. Түп- кү теги аталык коомунун өзгөчө күчөп турган шарттарында эркекти даңазалоо аракетине байланыштуу чыгышы мүм- күн.

ШАП —

(Шаптай болгон куйругу). — (ир. шаб) — кылыч. Кээде канжар маанисинде да айтыла берет.

ШАПКЕР —

(Шымал жактан кол келди

Шапкер тартып мол келди). — (ир. шабгорд — түн). — 1. Колдун түн ичинде жол жүрүшү. Таң алды менен колдун аттануусу. 2. Шаптай тизилген, катар-катар болгон деген мааниде да айтылат.

ШАРИЯТ —

(Шариятын курасын). — (ар. шариа — туура жол) — Куран менен пайгамбардын хадистеринин (акыл — насаат сөздөрүнүн) негизинде жаралган ислам дининин мыйзам жоболору. Тарыхый жана социологиялык жактан алганда шарият ислам жашоо өрнөгүнүн жалпы окуусу катары тү- шүиүлөт. Анда баарыдан мурда мусулман диний турмушу менен жүрүм-турумунун, диний этикалык жана укук эре- желеринин, нормаларынын эң маанилүү, зарыл жагдайла- ры камтылган. Алардын баары жалпы мусулмандар үчүн ыйманды, адептн, ишенимди аныктаган жана жөнгө сал- ган «кудайлулуктун мыйзамы» болуп саналат. Шариятты билбей, андагы көрсөтмөлөрдү аткарбай туруп, чыныгы му- сулман болууга мүмкүн эмес. Эпосто калкты исламга үгүт- төө (асыресе казат окуяларында) көпчүлүк учурларда ша- рияттын жоболорун түшүндүрүү аркылуу жүргүзүлөт.

ШАШКЕЛИК ЖЕР —

(Кыпкызыл чок жайнаган

Шашкелик жерге көрүндү). — (ир. чаштгаф — чашт — эрте, гаф — убак) — эрте менен (күн көтөрүлүп калган убак). Чоң шашке же улуу шашке — жалган түшкө жакын мезгил. Кыргыздардын бир күн ичиндеги убакыттарды күн- гө карап белгилөө, бөлүү аракеттеринен. Жеке эле убакыт гана эмес узундук, аралык өлчөм да ушул күндүн ордуна карата болжолдонгон. Мисалы: шашкелик жер — атчан же жөө киши (адатта атчанга шашкелик жер, жөөгө шаш- келик жер — деп тактап айтат. Эгер жөн эле шашкелик жер делсе көбүнчө атчан жүрүү түшүнүлөт) күн шашке болгонго чейин (күн чыккандан тартып) басууга мүмкүн болгон аралык түшүнүлөт.

ШЕЙИТ —

(Шейит кеткен эрлердин

Арбагына сыйынып). — (ар. шахид — азап чеккен) —

1. Ислам дини үчүн өзүн курман кылган адам, жоокер.
2. Азап тартып кыйноо менен өлтүрүлгөн адам. Адис (ха- дис) боюнча шейит динге берилгенин каапырларга каршы күрөшүп жүрүп өлүшү менен бекемдейт. Ал башкалардай көрдө да, акыр кыяматта да сурак бербей эле түздөн түз бейишке кирет. Ошондуктан ал сөөгү жуулбай, үстүндөгү кийген кийими менен эле көргө коюла берет. Анын жер үстүндөгү бардык күнөөсү кечирилет жана бейиштин төрү- нөн Алда тактысына жакын жерден орун алат.

Кийинки диндик талкуулоолордо дин үчүн согушта курман болгондор гана эмес зордук менен өлтүрүлгөндөр (киши, айбан тарабынан), табигый кырсыктан, эпидемия- дан, уулангандан, сууга чөккөндөн, ажыга баруудан ж. б. өлгөндөр да шейиттин катарына кирет.

ШЕРБЕТ —

(Асыл шербет ал эмес). — (ир. шербет) — таттуу суу- сун, шире кошулган таттуу суу.

ШООДАЙ —

(Шоодай мунун чоңоюп). — калмак.а эркектин жыныс- тык белгисинин аталышы.

ШҮГҮР —

(Шүгүр кылып кудайга). — (ар. шокр — алкыш) — ку- дайга ыраазы экенин билдирүү (кара, ылая шүгүр).

ШЫЙКУУ —

(Күлдүр Шыйкуу калмагы). Кыт. Шихо деген шаарча- нын кыргызча айтылышы. Бул шаарга Иле чөлкөнүндө бо- луп, Кулжа шаарынын чыгыш жагында, Манас өзүнүнү батыш тарабында жайгашкан. Кийин 17-к-дан баштап бул аймакта

калмакдар жашаган 17-к-дын 2-жарымында ал жерлерди Цин империясы басып алгандан кийин курулган шаарча. Демек, мындан кийин салынган шаарчанын аты менен ошол жерде (аймакта) мурунтап жашап келген кал- мактар да аталып калса керек.

ШЫМАЛ —

(Шымал жагы Буспундан). — (ар. шимал) — түндүк та- рап, түндүк.

БЙМАН—

(Бей ыйман өлөр бекенсин). — (ар. имон — ишенүү) — исламдын аныктыгына ынануу. Мусулманчылыкта бул диндин ички ишенимге (итихад), оозеки дин ишенимине (икрар) жана кайрымдуулук иштерге бөлүнөт. Тактап айт- канда, ыйман парзы төмөнкүлөр: Жараткан Кудайдын жалгыз экенине, акыреттин бар экендигине ишенүү, жак- шылык-жамандыкты да Кудайдан деп, өлгөндөн кийин кайра тирилишибиз чындык деп билүү. Мына ушулардын аң-сезимден жана жүрүш-туруштан бекем орун алышы ис- ламда ыймандуулукту күбөлөйт. Эпосто ыймандуулуктун негизги маңызы «Кудай жалгыз, куран чын, байгамбар ак, диним ак» — деген салттык туруктуу ыр саптары аркылуу туюнтулат.

Ыйман — деген түшүнүктү жалпы эле адамгерчилик, абийир, адамдык жакшы сапаттардын жыйындысы катары кабылдоо, түшүнүү эпосто кеңири орун алган белги.

ЫКЫЛАСТЫН СҮРӨӨСҮ —

(Ыкыластын сүрөөсүн

Ырас айтып баштады). — (ар. суурату — л-их-лаас — ыклас сүрөөсү).— Курандын 112-сүрөөсү, бөтөнчө ызаат менен кунт коюлуп окулат. Мухамбеттин аныктамасы бо- юнча бул сүрөөнүн мааниси бүткүл курандын чейрегине ба- рабар. Сүрөө Алда тааланын касиеттери, жаратылышы жө- нүндө кабар берет. Манасчы бул сүрөөнүн мазмунун 8090— 8020 саптарда ыр менен берген.

ЫЛААНАТ—

(Кирип сүрөт ичине

Оёзуна таш ылаанат:

«Кудаймын деп сүйлөгөн). — (кара, Лаанат).

ЫЛАЙЛАМА —

(Ылайлама дегенге). — (кара, лайлама).

ЫЛАКТЫРУУ —

(Ылактырып салганы). — кандайдыр нерсени катуу таштоо, ыргытуу.

ЫЛАЯ ШҮГҮР —

(Ылая шүгүр Кудайга). — (ар. элапа — кудаага, шокр — алкыш) — кудайга ыраазылыгын билдирүү, тобо келтирүү

ЫРАБАТ —

(Кумга кылган ырабат). — (кара, Рабат).

ЫРАСУЛ —

(Сураганда ырасул). — (ар. расул — элчи) — элчи. Өт-мө мааниде: Мукамбет пайгамбардын туруктуу эпитети-нин бири, толук түрдө «расулю-ллах» — Алданын (жердеги) элчиси (кара, Мукамбет).

ЫСПАН —

(Ыспаны кылыч белинде). — Ирандын түндүк-чыгышында Иуфагани шаарынын кыргызча айтылышы. Орто кылымда бул шаар өнөр жайы өнүгүп, сапаттуу курал-жа-рактарды жана керектүү буюмдарды жасап сатуу жагынан даңкы чыккан. Соода байланыштары аркылуу бул шаардын аты кыргыздарга да белгилүү болгондугу көрүнөт. Ошондуктан эпосто: Испани мылтык, Испани кылыч, Ыспани килем ж. б. буюмдардын аттары учурайт.

ЫСЛАМ —

Ыслам динге салам — деп. — (ар. ал — Ислам — өзүн кудайга тапшыруу, баш ийүү) — ислам дүйнөдөгү эң ири диндердин бири. VII кылымда Арабияда Мукамбет пайгамбар тарабынан түзүлгөн.

ЫСЫРАПЫЛ —

(же Исафил — деп да айтыла берет) —

(Ысырапыл бири — дейт). — (ар. Исафил, вар — Са-рафил) — Алданын мукараб (к. мукараб) периштелеринин бири. Адамдардын жанып мүйүзгө окшош түтүктө сур-найда сактап туруучу жана кыямат кайып башталганда ал жандарды үйлөп чыгарып элгерине таратуучу периште.

ЭГЕЙ-ШЫГАЙ —

(Эгей-шыгай көй кашка). — 1. Орой көзү чарай, жалпы, бардык. 2. Бирине бири шай келген, баатырдык күчү жагынан биринен бири калбаган.

ЭГЕ —

Эгесине жалбарып. — (азыркы кыргыз тилиндеги ээ деген сөздүн бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган байыркы формасы) — 1. Ээ, кожоюн. 2. Алданын аталыштарынын (бардыгынын ээси, жаратканы, башкарып турганы — деген маанилерди чогуу туюнткан кыргызча аталышынын) бири. Сөз адатта жекече, эгем түрүндө же Эгем таалаа түрдө айтыла берет. 3. Сөз диндик термин катары алгач: «Жаратылыштагы ар бир нерсенин эгеси (ээси) бар» — деген байыркы анимизмдик ишенимге байланыштуу колдонулган. Ал

ишенимдин кыргыздарда азыркы күнгө чейин сакталган катары касиеттүү эсептелген жер-суу, тоо, дарактардын көз-гө көрүнбөс касиеттүү ээси жөнүндөгү эл арасында айтылган аңыз сөздөрдү көрсөтүүгө болот. Бул түшүнүк кыргыз-дарга тектеш шаманизм дининдеги түрк (якут, хакас, тоо-луу алтай, тува) жана монгол (бурят) элдеринде кийинки кездерге чейин толук сакталган. Демек, кыргыздардын эге (ээ) жөнүндөгү байыркы түшүнүгү алардын бир кудайлуу ислам динине өтүшү менен андагы жаратылыштагы бар-дык нерсенин жападан жалгыз жаратуучусу жана ээси Ал-да менен контаминацияланып, синоним терминге айланган.

ЭГЕМ ТААЛА —

(Эгем таала жасаган). — Алданын аталыштарынын би-ри — Эгем — Алда, Кудай таала — баарынан жогору, хурдет-күчтүү — баарынан жогору турган, баары колунан келген күчтүү кудай маанисин туюнтат. Чогуу айтылганда бир мааниге (Алда, жө Кудай) ээ.

ЭДИЛ ЖАЙЫК —

(Эдил — жайык жери бар.) Орто кылымдагы Волга (Эдил) менен Уралдын (Жайык) түркчө аталышы. Бул эки чоң өрөөндүн аралыгындагы жана анын айлана — чөйрө-сүндөгү кеңири территория (географиялык район) көчмөн түрк тилиндеги элдердин, кийин монголдордун жашоо — турмушун менен чарбачылыгында маанилүү роль ойногон. Көчмөндөр жашап келген бул кеңири аймак «Эдил-Жайык жери» деген элдик боюнча нечен кылымдардан бери айтылып келетат. Ошондуктан бул эки конкреттүү топоним туруктуу түрдө бирге айтылып, бир эле тарыхый географиялык чөйрөнү туюндуруп турат. Эдил-Жайык деген элдик топоним көп элдердин оозеки көркөм чыгармаларынын үлгүлөрүндө («Манас» эпосунда да) да чачылып традиция боюнча сакталып отурган.

ЭЛ ЭЭСИ —

(Мен эл ээси эмес, мал ээси). — элдин башкаруучусу, элдин жетекчиси маанилеринде. Уруу түзүлүшүнүн көрүнүштөрүнүн биринен — УРУУ бир бүтүн катары кабыл алынып, анын ар бир мүчөсү үчүн бүт уруу жооп берген шартта уруунун башында турган адам ошол элдин ээси эсел-телген.

ЭНДӨӨЛӨШҮҮ —

(Эндөөлөшүп жатыппыз,

Кейишке кенен батыппыз). — чачкындап бытыранды болуу, чачынды болуу; туш-тушка тарап кетүү, чар тарапка жайылып чачылуу. Капарсыздык, энөөлүк, камсыздык маанисинде да айтылат.

ЭРГЕЖЕЛИ —

(Эргежели калкына эки жыл жүрдүм тутулуп). — бою кыска кичинекей адам; ошол кичине адамдардын тукумдарынан турган ал.

ЭРЕН —

(Эренге кабар салалык). — эпостун тексттеринде берилген контексттеги мааниге караганда алыс жер, элдин алыс-кычет — жакасы.

ЭРӨӨЛ —

(Эрөөлгө чыкты элинен). — 1. Согуш майданында касташкан эки тараптан бирден тандамал жоокер ортого чыгып жекеме-жеке куралдуу салгылашуусу (көпчүлүк учурда найза менен сайышуусу). Эрөөлдүн эки түрү белгилүү: 1) өз күчүнө толук ишенген баатырлар гана тарабынан жасалган өтө сейрек түрү — кезек берип салгылашуу. Эрежс катары эрөөлгө чакырган жоокер каршысынын биринчи болуп сокку уруусуна толук мүмкүнчүлүк берет (мис., биринчи кезек алып жаа менен атуусуна же алыстан качырып келип найза сайып өтүшүнө тоскоолдуксуз бир ордунан жылбай күтүп туруп берет). Эгерде каршысы жеңишке жеңе тиге албаса, ошондой эле шартта өз кезегин алат. 2) эрөөлгө чыккан жоокерлер кезек күтүшпөй, адегенде эле бирин бири качыра чыгып салгылашуусу. «Манас» эпосунда эрөөлдүн бул эки түрү тең жолугат.

Жоокерчилик доордо эрөөлгө чыгуу салттуу түрдө жүргүзүлгөн. Эрөөлгө чыгаруу эки тарап бири-биринин күч-кайратын алдын ала сынап көрүү үчүн гана эмес, саясий багытта да жүргүзүлгөн. Каэде эки тараптан тандалып чыккан баатырлардын эрөөлү менен эле тыянак чыгарылып, сөгуш жалпы жоокерлердин салгылашуусуз эле токтотулган. Мында эрөөлгө чыкканбаатыры жеңишке жеткен тарап жеңүүчү эсептелип, ортодогу чыр алардын пайдасына чечилген. 2. Эрөөл касташкан тараптын ортолорунда гана эмес баатырдык (европалыктарда рыцарлык) этиканы сактоо үчүн да талапташ жоокерлердин ортосунда болгон. Өлдөрүн тең тайлаш эсептеген жоокерлер биринчилик кимге таандыгын тактоо үчүн өз ара күч-кайратын сынап жекеме жеке салгылашып көрүшкөн. Жеңилген жоокер өзүн жеңүүчүсүнүн күч-кайратына тең берүү менен экинчи андан жол талашпоосу баатырдык салт болгон. 3. Чалгын чалуу.

ЭСЕН-КАН —

(Эске албадың канды — деп,

Эсен-кан сындуу канды — деп). — Эсен-кан деген термин түрк-монголдун «Эзен» (кыргызча: ээ) жана «кан» деген титулдук сөздөрүнөн келип чыккан. Эзен (ээ) деген сөз адегенде, уруулук доордо колдоочу дух маанисин туюндурган

(м.: суунун ээси, тоонун ээси, жер-суунун ээси ж. б.). Кийин таптык коомдо социалдык мааниге өтүп башчаруу-чу, бийлөөчү чөйрөлөрдүн титулдарына айланган (м.: эл-дин ээси, аймактын ээси, мамлекеттин ээси ж. б.). Мамле-кеттик биригүүлөрдүн өнүккөн мезгилинде Эсен-кан деген терминдин мааниси кеңейип, монгол тилинин айтылыш формасы (эзен-кан) боюнча «монарх», «император» деген түшүнүккө өткөн. Кытайдагы Цинь империясынын мечги-линде ага жамаатташ жашаган түрк-монгол элдери «Эсен-кан» деп кытай императорлорун аташкан. XVII кылымдын башында жазылган монгол жазма тарыхында: «Биздин ка-барда манжу императору «богд-хап» (ыйык император), Эзен-хан (монарх, жө кө бийлөөчү) деп аталат» — дегэн маа-лымат берилет. XIX кылымдын орто ченинде Алты-шаарга (Шиңжан) барган казак окумуштуусу Ч. Валиханов да Ор-то Азия элдери Кытай императорун Эсен-кан (Эшенкан) деп аташып, бул терминди монголдун «богдо-эзен» деген сөзү-нөн өздөштүргөндүгүн белгилеген (Ч. Валиханов).

Демек, эпостогу Эсен-кан деген каарман Кытай императорлорунун жалпы аты катары айтылып, анын жалпылаштырылган образы майда элдерге баскынчылык саясат жүргүзүп, ата-лсуртунан сүрүп чыгып элди эзген агрессивдүү каармап экендиги даана көрүнөт.

ЭСЕНКАН —

(Эске албадың жанды — деп, —

Эсенкан сындуу канды — деп). — (монг.) тун-манж. 1. Эсен эзен // эжен — эгеси, кожоюну. 2. Эсенкан — эге кан, башкы кан, каган (монарх, император) — эпосто кырк кан эли кытайдын Түн-Бээжинде (борбор шаарда) турган башкы канынын (императорунун, монархынын) энчилүү аты. Бирок тарыхта Эсенкан — кытайдын императорунун энчилүү аты эмес, титулу болгон. Бул терминдин түпкү те-ги тунгус-манжур, монгол тилдериндеги эсен // эзен // эжен деген сөзгө такалыи, ал түрк тилдериндеги эге (ээ) деген сөз менен тектеш, маанилеш (кара, эге).

Байыркы тунгус-манжур, монгол элдеринин бардык нер-се жандуу, кожоюндуу деп түшүнгөн анимисттик ишени-миңде эсен нерсенин ээсин, кутун туюнткан. Коомдун алга жылышы менен ал социалдык термин катары маанисин ке-ңитип, элдин ээси, мамлекеттин ээси дегенди туюндурган, жогору аталган элдер мамлекет, империя түзүшкөндө (ми-салы, журжендердин Изинь мамлекетинин, Чыңгыз-хан түзгөн монгол империясынын, манжуулардын Цинь импе-риясынын тушунда) эсен кан, «башкы кан», «каган» (ка.^-дын каны, монарх, император) деген титулду билдирип кал-ган. Ушундан улам ал

элдердин оозеки чыгармаларында да колдонулган. Мисалы, монгол-калмактардын эң негизги баатырдык эпосу «Жангардын» башкы каарманынын ти- тул — эпитети катары «Эзен Жангар», «Эзен-богдо», «Эзен-баатыр» — ноен «Жангар» — делип туруктуу айты- лат. Бул терминдин кытайга коңшу турган түрк-монгол эл- дерине кытай императорунун титулу катары кеңири тара- шы манжурлардын бул кытай мамлекетин басып алып Цинь сулесин орнотуш)у менен байланыштуу (1644—1911- жылдар). Анткени, манжурлар өз императорун Эсен кан же Богдыкан (санск. богд — ыйык) деген титул менен аташ- кан.

Ырас, айрым изилдөөчүлөр «Манас» эпасунун каарма- нынын прототиби катары Ойрот мамлекетин негиздөөчүлөр- дүн бири болгон тарыхый инсан — Эсен-тайчыны (XV к.) эсептешет. Бирок, экөөнүн ортосунда аттарынын окшошту- гунан башка жакындык жок. Манастагы Эсен кандан кан- дайдыр бир конкреттүү тарыхый инсандын образына кара- ганда элдик баатырдык эпостордун көбүнө мүнөздүү эпика- лык монархтын (мисалы, орус былиналарындагы Владимир- дин) жалпылаштырылган типтүү образы даана көрүнөт.

Мүмкүн эпоско Эсенкандын аты өзүнө типтеш мурунку аты сүрүп кийинчерээк кирген. Айталы С. Каралаевдин вариантында гана кытайдын Эсенкандан да жогору турган түпканы — Карыкан саналат. Кыргыздардын байыркы улуу державасын бузган жана ошону менен алардын эпосу «Манаска» негизги эпикалык жоо болуп кирген кара кытайлардын (алар жогоруда аталган манжурлардан алда качан мурун жашап өтүшкөн) императору Гур-кан аталган. Эпостогу Карыкандын аты ушундан алынып, кийин ал унутула баштап Эсенкан менен алмашылган.

ЭШЕН —

(Ак эшен сынап тааныган). — (ир. ишан — алар) — өтмө мааниде: насаатчы, жетекчи. Сопулар агымынын башчысы Орто Азияда сопулар шайыктарды атынан айтпай, тергешип, иран тилиндеги үчүнчү жактын көптүк түрү менен кайрылышынан пайда болгон термин.